Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерге қатысты аңыз-әңгімелер

жинақ

Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерге қатысты аңыз-әңгімелер

жинақ

Астана 2023

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
У 49

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ғылыми кеңесі ұсынған ұжымдық монография ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын BR10965370 «Ұлы Жібек жолы тарихи топонимдерін ғылымдар тоғысында зерттеу» жобасы аясында әзірленді.

Жауапты редакторы Кенжалин Қ.К.

Пікір жазғандар:
Қорабай С.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Арслан М., ғылым докторы, профессор

Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерге қатысты аңыз-әңгімелер. Жинақ. – Астана: «Таңбалы» баспа орталығы, 2023. – 292 бет.

ISBN 978-601-337-947-0

Шығыс пен Батысты байланыстыратын ежелгі сауда жолдарының желісі Ұлы Жібек жолы тарих бойы көптеген аңыздар мен мифтердің шабыт көзі болды. Жібек жолы бойындағы топонимдер немесе жер атаулары көп жағдайда бай мәдени және тарихи мәнге ие. Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерге қатысты аңыз-әңгімелерге кешенді талдаулар жасалған. Жинақ гуманитарлық бағыттағы, соның ішінде тіл, әдебиет, тарих, этнография және мәдениеттану саласындағы зерттеушілерге бағытталған.

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2023
© «Таңбалы» баспа орталығы, 2023

АЛҒЫСӨЗ

Ұлы Жібек жолы – әлемдік өркениет тарихындағы елеулі жетістіктердің бірі. Жібек жолы бойындағы халықаралық сауда IX ғасыр мен XIII ғасырдың басында өзінің ең биік деңгейіне жеткендігі белгілі. Ол Қазақстан жерін кесіп өткендіктен, Жібек жолының өркендеуі қазақ даласындағы көптеген қалалардың да гүлденіп, мәдени, сауда орталықтарына айналуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолын зерттеген ғалымдар: «Ұлы Жібек жолы 2 мың жыл бойы өмір сүрген. Ол әлем тарихында дара ерекше құбылыс болды, Тынық мұхит пен Атлант мұхитының арасындағы көптеген халықтарды біріктірді... Ұлы Жібек жолы әр түрлі сауда, мәдени жаңалық және жаңа ойлардың таралу жолы, Еуразиядағы көшпелілер мен отырықшы халықтардың даму жолы болды. Жібек жолы өркениет жолы болды»,– деп баға береді. Жібек жолы бойына орналасқан қалалар сауда орталығы ғана емес, сонымен қатар мәдени және ғылым ошақтарына айналды.

Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимия туралы айтпас бұрын әуелі топонимдік фольклор туралы айтқан жөн. Фольклордың бұл саласында танымдық және көркемдік сана тоғысуынан өзіндік бір кеңістік қалыптасты.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдағы фольклортанудың маңызды міндеттерінің бірі ретінде оның топонимикамен байланысын зерделеуді айтамыз. Топонимдік фольклор – ұлттық фольклордың арналы бір саласы. Себебі топонимдік атаулар фольклор туындыларынан өте көп ұшырасады. Топонимика тіл біліміндегі ономастиканың бір саласы болса, фольклортанудың да құрамдас бір бөлігі деуге болады.

Қазақ фольклорында халықтық проза санатындағы аңыз бен әпсананың орны ерекше. Есте жоқ ескі заманнан жеткен аңыз, әпсаналардың өзегінде негізінен ел мен жер тарихы жатады. Осы

аңыз, әпсаналар топонимикамен тығыз байланысты болып келеді. Бұл фольклорлық нұсқаларда мекен, нысан атаулары туралы сюжет, мотив алдыңғы орында тұрады.

Топонимдердің, яғни жер-су атауларының мағыналарын айқындау екі түрлі – тарихи және халықтық этимология ыңғайында қарастырылады. Тарихи-этимологиялық тұрғыдан зерттеу әдісі нақты дерек пен дәлелдерге сүйенетіндіктен, шындыққа бір табан жақын келеді. Ал халықтық этимология көбіне ұзақ уақыттан бері ел арасында ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткен аңыз-әңгімелерге негізделеді.

Қазақ фольклорында аңыздар мен әпсаналардың орны ерекше. Оларда негізінен ел, жер тарихы жатады. Аңыз, әпсаналар топонимикамен тығыз байланысты болып келеді.

Жалпы, аңыз бен әпсана – өзара жақын, бірақ бір-бірінен оқшаулығы бар екі жанр. Олардың бір-бірінен айырмашылығы көркемдіктің дәрежесінен білінеді, яғни шығармада қиял (вымысел) мен кереметтік (чудесное) қаншалықты көркемдік роль атқарады, міне, бұл – аңыз бен әпсананың әрқайсысын ерекшелендіріп тұратын басты белгі, бірінші шарт. Бұл екі жанрдың айырмашылығы олардың атқаратын функциясынан да көрінеді. Басқаша айтқанда, аңыз бен әпсана шығармалары қандай мақсатта айтылады, міне, бұл да – жанрды ерекшелендіретін белгі. Аңыздың мақсаты – бір фактіні, тарихи оқиғаны хабарлап, ол туралы тыңдаушыға мәлімет беру. Демек, аңыздың қызметі (функциясы) – танымдық, мағлұматтық. Ал, әпсананың мақсаты – баяғыда болған, немесе болды деген бір оқиғаны, іс-әрекетті, немесе жағдайды көркемдей баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру.

Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясының әдеби-фольклорлық сипатын таныту үшін олардың ауыз әдебиеті үлгілері мен көркем шығармалардағы бейнеленуін тарихи деректермен салыстыра қарастыру қажет. Олай болса, Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдер туралы аңыздар мен деректерді саралап көрейік.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ТОПОНИМДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕР

Отырар жайлы аңыз-деректер

Алғашқы қазақ қалалары негізінен Ұлы Жібек жолы өткен жерлерде пайда болды. Алдымен керуен сарайлар – саяхатшылардың демалыс орындары салынды. Ал егер олар көп болса, онда осы керуен сарайлардың айналасында қалалар пайда болды. Кез келген ортағасырлық қаланың жүрегі сауда, қолөнер дамыды, шығыс базары жұмыс істей бастады. Сол кездегі танымал тауарлардың арасында жібек, нефрит, лапис лазули, дәмдеуіштер және басқалары болды. Нақты және қымбат тапсырыстардың ішінде кітаптар болды. Олар тек қолмен жазылғандықтан өте құнды болды. Білімге шөлдеген жұрт дүниенің түкпір-түкпірінен кітаптарды саудагерлерден тапсырыс беріп, олардың қымбат тапсырысын жылдар бойы күтуге дайын болды.

Аңыз бойынша Отырар Таяу Шығыстағы кітапханасы бар санаулы қалалардың бірі болған. Әбу-Насыр әл-Фараби негізін қалаған Отырар кітап сақтау қоймасы сына жазу тақталары мен папирус шиыршықтарынан бастап Еуропа, араб және қытай елдерінің ортағасырлық кітаптарына дейін кем дегенде 33 мың томнан тұратыны туралы аңыздар айтылады . Отырар кітапханасы ғасырлар бойы қошқар терісімен қапталған қыпшақ жылнамаларының, араб дастандарының, балық қабыршақтарымен безендірілген үнді қоймаларының, мұсылман инжалдарының, христиандық інжілдердің... ғылыми-көркем кітаптардың, өлеңдер мен дәрі-дәрмек рецепттерінің бірегей көшірмелерін жинай алды. Діни кітаптар мен көне дәуірде жасалған саяхаттардың сипаттамасы... Отырар кітапханасы маңыздылығы жағынан Александрия кітапханасынан кейін екінші орында тұрды (Жанайдаров 2008:115).

Кітапхана туралы аңыздар өте көп. Олардың бірінің айтуынша, кітапхана жердің тереңінде жасырылған. Бір күні

аңшы бір шұңқырға тығылған түлкіні қуып келеді. Ол шұңқыр қазуға кірісті, кенет оның қолында папирус шиыршық болды. Ал саңылау үңгірге өтетін өткел болып шықты, ол жерде жарықтың шағылысуында жігіт көне кітаптардың үлкен қоймаларын шығара алды. Алайда, бұл кезде түлкі кенет арғы жақтан секірді, ал аңшы оның артынан тағы да жүгірді. Содан кейін ол жерді таба алмадым. Тағы бір аңыз бойынша, жеті жасар бала Отырар кітапханасын табады (Жанайдаров 2008:76). Бірақ ол әлі туылған жоқ.

Біраз фантастикалық әңгімелер де бар. Олар Отырарды қандай оқиғалар күтіп тұрғанын біліп, болжаған көріпкел Хисамуддин есімді адаммен байланысты. Бұл мәліметтердің барлығын Хисамуддин Отырар кітапханасының кітаптарының бірінде жинап алған, оған өзінен басқа ешбір пендеге қол тигізуге рұқсат етілмеген. Бұл кітап небәрі бірнеше беттен тұрды және әрқайсысында тұтас онжылдық оқиғалар қамтылды…

Отырар сиқырлы кітаптың беттері таусылғанша жайлы өмір сүрді, содан кейін ешкім күтпеген және мен жете алмаған апаттар. дайын... Сол аңыздарға қарағанда, Отырар кітапханасы моңғол шапқыншылығы кезінде толығымен өртеніп кеткен.

Бұл кітапхана шынымен бар ма? Бұл сұрақ көп жылдар бойы археологтар мен тарихшыларды толғандырып келеді. Отырардағы қазба жұмыстары 1969 жылы басталды. Ал жарты ғасырға жуық уақыттан бері бұрынғы үлкен кітапхананың қалдықтары табылмады. Ештеңе – құрылыс іргетасы да, папирустың немесе сына жазуының сынықтары да, бәрін сақтай алатын жер асты құпия қоймасы да жоқ... Оның үстіне ғылымға белгілі бірде-бір жазба деректе кітапхана туралы мәлімет жоқ. Қазіргі тарихшылар Отырар кітапханасы туралы аңыздарды жай ғана аңыз деп санауға бейім. Оның үстіне, олардың ойынша, Отырар мен көне тарихқа деген қызығушылықты ояту үшін өткен ғасырдың аяғында дүниеге келген заманауи миф.

Отырар қаласы ұлы философ Әбу Насыр әл-Фарабидің туған жері емес

870 жылы «Арыс өзені Сырдарияға құятын» Қазақстанның

ашық кеңістігінде ұлы философ, Аристотельден кейінгі екінші ұстаз Әбу-Насыр әл-Фараби дүниеге келді. Оны Отырарда дүниеге келді деу мүлдем дұрыс емес, өйткені ол Фараб ауданындағы Весиж деген шағын елді мекеннен шыққан. Яғни, ұлы философ қаланың өзінде емес, Отырардан алыс емес жерде дүниеге келген.

Ұлы ұстаздың қайтыс болған күні ғана сенімді түрде белгілі, қалған даталардың барлығы шамамен алынған. Әбу-Насыр алғашқы білімін Отырарда алып, одан кейін Шаш, Самарқанд, Бұхара қалаларында оқып, жұмыс істеп, ақыры 40 жасында Бағдадта тәмамдайды. Ол кезде бұл қала зиялылар үшін Мекке, Араб халифатының мәдени және ғылыми орталығы саналған. Мұнда ұлы философ Платон, Аристотель, Евклид кітаптарымен, үнді философиясымен танысады. Әл-Фараби шығыс перипатетизмінің (Аристотель іліміне негізделген ағым) негізін салушы болып саналады.

Көрнекті философ, математик және музыка теоретигі әл-Фараби өз замандастарына да әсер етті. Оның еңбектері Ибн Сина, Ибн Рушд және басқа да көптеген мұсылман Ренессансы өкілдерінің шығармашылығына әсер етті. Ол 70 тілді меңгерген, 160-қа жуық философиялық трактат жазған.

Отырардың өз кәріз жүйесі болған

Отырар әлемге көптеген ғалымдарды берді. Ал кейбір ғылыми жаңалықтардың іс жүзінде жүзеге асырылғаны, қарапайым Отырардың күнделікті өміріне енгізілгені мүлдем әділетті.

Археологтар Отырарда Шахристанның ортасында зәулім сарай болғанын, оның айналасында мешіттер мен керуен сарайлар болғанын айтады. Бірақ тек қана емес! Оның егіс алқаптарын суару үшін өз суару жүйесі және бүкіл қала арқылы өтетін су құбырлары болды. Оның үстіне Отырар өркениетінің дамығаны сонша, археологтар қала тұрғындарының үйлерінен дәретхана табақтарын тапты! Және бірегей ежелгі кәріз жүйесі. Қазақтың бірде-бір қаласында бар екендігі туралы деректер жоқ.

Отырар апаты немесе Отырардың қалай құлағаны

туралы шындық

XIII ғасырдың басында Отырар қаласы Хорезм мемлекетінің құрамына енді. Моңғол шапқыншылығы кезінде қаланы Хорезмшахтың ағасы Қайыр хан биледі. Тарихи деректерге сүйенсек, қала тұрғындары Шыңғыс ханның елшілерін өлтіргеннен кейін 1219 жылы қаланы моңғол әскерлері қоршауға алады. Қоршау алты айға созылды, дегенмен, қатты ашаршылық басталғанына қарамастан, тұрғындар берілмеді және нағыз қаһармандықпен шайқасты. Бір күні түнде бір сатқын қақпаны ашып, басқыншыларды ішке кіргізді.

Отырарға басып кірген моңғолдар қала тұрғындарының көпшілігін жойып жіберді, ал аман қалғандары құлға айналды. Қаланың өзі өртеніп, қирап қалды. Алайда, қала қақпасын ашқан Қараджа деген сатқынға да адам көнбейтін тағдыр тап болды – Жошы оны жеке өзі өлтірді. Ортағасырлық тарихшылар елшілерді өлтіргеннен кейін далада кек ұшқындары ұшып, мұсылман әлемін қанға батырды деп жазды. Отырар трагедиясын суреттеу ауқымы таң қалдырады.

Бір таң қалдыратыны, қалашықтағы қазба жұмыстары кезінде мамандар өрт пен қираудың іздерін таппаған. Бір із де жоқ! Оның үстіне моңғол шапқыншылығынан кейін ол тез қалпына келіп, 15 ғасырда қайта салынды. Қала моңғол шапқыншылығынан аман өтіп, тіпті Қазақ хандығының ірі қалаларының біріне айналды.

Ғасырлар өткен соң Отырарды жаңа бақытсыздық күтіп тұрды – моңғол шапқыншылығынан аман қалған қала Жоңғар шапқыншылығынан аман өте алмады. XVII ғасырдың ортасынан бастап Қазақстанға жоңғарлардың жойқын жорықтары басталды. Сайрам, Түркістан және басқа да көптеген қала орталықтары жойылды. XVII ғасырдың 80-жылдары даңқты Отырар да жоңғар ханы Галдан әскерлерінің қоршауынан, погромынан және қирауынан кейін өмір сүруін тоқтатты. Жоңғарлар қаланың суландыру жүйесін қиратты, олар кеткеннен кейін қайтып оралған бірнеше тұрғындар оны қалпына келтіре алмады. Отырар ақыры бос қалды.

Алайда Отырардың құлауының тағы бір нұсқасы бар. Табиғат өз тағдырын шеше алар еді: 17 ғасырдың аяғында Сырдария өз бағытын өзгертті, суару жүйесі бұзылды, Отырар оазисі құрғап, шөл даланың ортасында тек оншақты елді мекен мен қасиетті бейіт қалды. Арыстан баба. Демек, Отырар үшін нағыз апатқа ұшыраған моңғол шапқыншылығы емес, жоңғарлардың шапқыншылығы мен Сырдарияның ағысы өзгеріп, ақыры қаланы қиратты.

Темірланның өлімі немесе Отырардың әлемдік тарихқа қалай әсер еткені

Осыдан 600-ден астам жыл бұрын, 1405 жылы ақпанда Отырарда жетпіске таяған адам қайтыс болды. Ол уақыт үшін - өте ескі, көпшілігі бұл жасқа дейін өмір сүрген жоқ. Өлім күткен еді, бірақ көп адамдар үшін күтпеген еді. Бұл Азияның жартысындағы саяси жағдайды түбегейлі өзгертті.

Және, мүмкін, ол сол кездегі жас қытайлық Мин әулетін өлімнен құтқарды. Марқұм Әмір Темір (Темұр), Темірлан, «Темір ақсақ», «Гураған күйеу бала». Шыңғыс ханнан кейінгі ең күшті жаулаушы. Үлкен империяны құрушы. Жеңілісті білмеген қолбасшы.

Темірдің өлімінің себебін біз ешқашан біле алмаймыз. Сырдариядан өткенде суға құлап, суық тиіп қалған деген нұсқа бар. Ол жай ғана аттан құлады деген нұсқа бар. Қалай болғанда да, Темірлан Отырарда қайтыс болып, Темірдің қуатты империясы онымен бірге күйреді. «Темір ақсақ» қайтыс болғанына 95 жыл салып оның ұрпақтары Мавераннахрдан айырылды. Ал бір ғана ұрпағы – Отанынан айырылған Захириддин Мұхаммед Бабыр жаңа жерлерді иемденіп, 1526 жылы Үндістанда қуатты Моғол империясының негізін қалады. Қаламыз осылайша тарихқа қайта еніп, Еуразиядағы геосаяси жағдайды сөзбе-сөз өзгерте алды.

Шыңғыс ханның қазынасы – Отырарда?

Отырар тек тарихшылар мен археологтарды ғана қызықтырмайды. Мұнда қазына іздеушілер де көп. Елді мекеннен өтіп бара жатқан шопандар саяхатшылардан: «Алтын

таптың ба?» деп жиі сұрайды. Әлі жоқ екеніне көз жеткізіп, күлімдеп, үй жануарларын ертіп кетіп қалады.

Жергілікті халық арасында өткен ғасырдың 30-жылдарында (иліктен айыру кезінде) жергілікті бай өзінің барлық қазынасын бір құймаға балқытып, одан шыққан алтын сынығын (қошқар жылқы-түйенің басының көлеміндей) деген аңыздар бар (Жанайдаров 2008:109). Шығанақ туралы аңыз күмәнді, бірақ көпшілік ұлы Шыңғыс хан өз қазынасын Оңтүстік Қазақстанда жерлеген деп есептейді.

Ал неге Отырар емес?

Бірақ әзірге қазына іздеушілерді іздеудің бәрі бекер. Олар Отырардан көне құрылыстардың қалдықтарын, керамикалық бұйымдарды, ыдыстарды табады. Өткен жылы, мысалы, археологтар құрбандық үстелінің бір бөлігін тапты - ол әйелдің беті түрінде керамикадан жасалған. Бұл олжа қаланың исламға дейінгі даму кезеңін бейнелейтіндіктен өте қызықты (мұсылмандардың бет-бейнесін бейнелеуге тыйым салынған). Немесе жақында араб жазуымен боялған қызғылт тостаған осы жерден табылды. Әрбір олжа алтынмен бағаланады! Бірақ алтынның өзі - өкінішті!

Археологтар бұл жерден көптеген тиындарды тауып алады, бұл Отырардың өз теңге сарайы болғанын, Отырар ақшасының Шығыста айналымда болғанын көрсетеді. Бірақ бұл монеталар негізінен мыстан жасалған. Қазба жұмыстары жалғасуда және үлкен жаңалықтар әлі алда болуы мүмкін.

Отырар Атлантиданың орнына салынды ма?

Бұл нұсқа толығымен фантастикалық болып көрінуі мүмкін, бірақ ол да назар аударуға тұрарлық. Отырардың 2 мың жылдай болғаны жалпы қабылданған. Дегенмен, Отырарды бұрынғыдан да көне деп есептейтін ғалымдар, оның ішінде Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры Валерий Чудинов бар. Және ол одан да ертерек өркениет – Атлантиданың қирандыларына салынған.

Оның пікірінше, Ұлы топан суға дейін де Қазақстанда біршама дамыған өркениет болған. Отырар алғашында портты

қала болып, Каспий жағалауында орналасқан. Бірақ 30 мың жыл бұрын болған Ұлы су тасқынынан кейін қала су астында қалды. Сосын оның қирандыларына, яғни биік төбеге адамдар жаңа қала салды.

Ғалым өз нұсқасын математикалық есептеулермен дәлелдейді. Жоғарыдан түсірілген фотосуреттер Отырардың трапеция тәрізді төбеде салынғанын көрсетеді. Бұл төбенің биіктігі 18 метр. Сондықтан мұндай алып үйінді жасау үшін миллиондаған тонна топырақ қажет болады. Ал Фарабтың байырғы тұрғындарының мұндай үлкен төбелерді тұрғызуға ешқандай құралдары мен дағдылары болмағандықтан, мәскеулік ғалымның айтуынша, олар бұрыннан бар қорғанды, яғни ежелгі Атлантида қаласының қирандыларын пайдаланған болуы мүмкін.

Тараз қаласы

Тараздың тұрғындарының өздері де, жасаған бұйымдары да аса сәнді болып келетін. Сондықтан әр елдің ақындары Тараздың тұрғындарын, Тараздың бұйымдарын өз жырларында мысалға көп келтіреді. Мысалы, Фирдауси: «Екі қасы Тараз садағындай» деп ару қыздың сұлулығын суреттесе, XI ғасырдағы ирандық ақын Қ.Табризи: «Батырлықта тараздықтай, жомарттықта арабтай» деп Тараз тұрғынының батырлығын дәріптейді. Бұдан өзге ақынның жырында «Тараз жібегіндей», «Әр түсті жібектен бақ болған Тараздай», «киімі Тараздан», «Тараздың бүршік атқан гүліндей», «Тараз» қосыны да сендей сарбаз көрмеген» деген сияқты теңеулер көптеп кездеседі. Бұл Тараздың даңқы алыстарға жеткенін білдіреді.

Қытай жібегі құртын өсіру әдісінің
Шығыс Түркістанға таралғаны туралы

Қытай жібегінің басқа елдерге таралуы жөніндегі аңыздардың бірінде оның Шығыс Түркістанға қалай жеткізілгені туралы айтылады (Жанайдаров 2008:79). Қытайда қытайлық

ханшаларды көрші елдердің билеушілеріне ұзататын ежелден келе жатқан дәстүр болған. Мұндай аралас неке Қытайдың сыртқы саясатының мүддесін қорғауға қызмет ететін. Хотанға (Шығыс Түркістандағы алқап) ұзатылған осындай қалыңдықтың бірі күйеу жігітке өзімен бірге құпия түрде жібек құртын ала келуге келісім береді.

Уәдесінде тұрған қалыңдық шекаралық бекіністен жібек құртының ұрығын бас киіміне (шашының арасына жасырды деген де болжам бар) тығып алып өтеді. Шекаралық бекініс бастығының оны түгел тінтуге батылы бармайды. Бірте-бірте жібек құртын өсіру Шығыс Түркістанда ғана емес, Орталық Азия, Үндістан, Иран, Византияға да тарала бастайды.

Шәуілдір жайлы аңыз.

Ат шаптырым алыстан мұнарта, қарауыта көрінетін Төрткүл дүниеге аты мен даңқы жеткен Ұлы Жібек жолының күре тамыры болған Отырар қаласының кішігірім таудай болып үйілген үйінді орны (Махаева 2009:114). Отырар қаласының солтүстік беткейінде Арыстанбаб деген әулиенің күмбезі бар. Ақшеңгел кей-кейде сыңсып, бір түрлі мұңды әуенмен жылайды. Сол жерге Шейіт болған қыз жерленген, сол қыздың моласының үстінде ақ шеңгел өскен деседі.

Отырар ханы Қайырдың інісі әскербасы болады. Әскербасының жалғаннан айттырған жалғыз қызы Дүр болады. Дүр өнер-білім алу үшін ағасы Кайыр ханның қолында жасайды. Дүр өте сүйкімді, көрікті, құралай көз, киғаш қас, сүмбіл шаш, талшыбықтай бұралған көркіне ақыл-парасаты сай болып өседі. Әскербасына жасаған ием жалғыз қыз берсе де, дүниенің тұтас байлығына пара-пар қыз берген, - деседі.

Кайыр ханның ұлы Шәміл Дүрменен түйдей құрдас екен. Екеуі де балалықтың бал күндерін өткізе береді екен. Шәмілді көрген қариялар: Ер тұлғалы, батырға лайық кейпі бар. Бұл өзі Қайырдан өткен хан болар дейді.

Қайырды дұшпандары жеңудің әдісін ойлайды. Қайырхан

мен інісінің ұйымшыл, халқының ұйыған ынтымағын жек көреді: Әскері мықты, бұны жеңу үшін күш емес, айла керек, - дейді.

Сол кезде Шәміл жігіт болып бой түзеп, Дүр бой жеткен қыз болып қалған екен. Оңы мен солын анық ажырата алмайтын бозбала жігіт пен бойжеткенді қанды шеңгелдеріне түсіруді мақсат тұтады. Аңдыған жау алмай қоймас дегендей, хан сарайынан опасыз жан табады. Қайырхан өзі саятшылап кеткен екен. Кеткенін білген жау пәк жандарды алдап-арбап, шарап ішкізеді екен. Екеуі естерін жиған соң, ұят шоғына бидайдай қуырылады екен. Бұл хабар ханға да жетеді. Намыс отына түскен хан, Сарыкөлден інісін суыт алдырады. Інісі де: Бұл не деген сұмдық, қазақ халқының дәстүр-салтында жоқ масқаралық, - деп күйзелді.

Күнәһардың бірі сіздің, бірі менің перзентіміз, екеуін де жас боран етіп жазалау керек дейді. Қайырхан сабырлы қалыпты: Осы іске көңілім сенбейді деп, Шәміл мен Дүрді алдырады, екеуі де болған істі мойындайды. Үкім шығарылып, туысқан аға, қарындастың қылмысына лайықты жаза қолданылады. Қала халқының бәрі күн батыс жаққа тұрып, екіге бөлініп тұрады. Қақпа аузында жазалаушы әскер атқа мініп, қылышын қолына алып, сап түзейді. Қылмыскер екі жас жүгіріп атқа мініп, қала ішінен шауып шығуы керек.

Алдымен Шәміл көз ілеспес жылдамдықпен жұлдыздай ағызып өте шығады. Жазалаушының қылышының біреуі иығына, біреуі санына тиіп, қып-қызыл қаны саулап кетеді де, жоқ болады. Оның артынан Дүр де ақ жамылып ағыза өтеді. Шәмілдің басын ала алмаған бас кесерлер, Дүрдің басын алады. Қыздың денесін алып, Арыстанбабқа тастайды. Қызды сол жерге жерлепті. Ал Шәміл ұшты-күйді жоқ болады. Ел жиналып, есін жиған соң, ескі елді мекен. Отырардың атын Шәміл-Дүр депті. Келе-келе бұл Шәуілдірге айналыпты.

Испиджаб қаласы жайлы

Ұлы Жібек жолының қазақстандық бөлігіндегі бірегей ірі қала Испиджаб болды, ол оған осы облыстардың барлық жер-суы – шығыста Талас-Шуға дейін, солтүстік-батыста Сырдарияның орта ағысына дейін ұласып жатты (*Дәдебаев* 2002: 226). Испиджаб жазба деректерде сонау VII ғасырдың бас кезінен белгілі, Сюань-Цяньнің Сапарнамасында ел «Ақ өзендегі қала» деген атаумен еске алынған (Махаева 2009:124). Өзге емес *дәл* осы Испиджабтың атауының аталу сыры көп кейінірек Махмуд Қашқаридің XI ғасырдағы деректері арқылы айқындала түсті. «Сайрам-деп жазды ол, - Испиджаб аталып жүрген ақ қаланың (Ал-Мединат ал-Байда) атауы. Оны Сайрам деп те атайды». Испиджаб атауы соғды тілінде «Ақ су» мағынасын береді деген де пікір бар, олай болса «Ақ өзендегі қала» - «Испиджаб», «Сайрам» деген атауларының түп – төркіні бір екендігіне осының өзі айғақ бола алады.

Орта ғасыр дәуіріндегі Испиджаб – Сайрам X ғасырмен XIII ғасырдың бас кезінде Қазақстанның Оңтүстігіндегі ең ірі қалаға айналды. Испиджаб округі Сырдария бойындағы Кедер, Сығанақ, Сауран мен Янгикент қалаларын, Қаратаудың солтүстік бөктеріндегі Баладж мен Берукей қалаларын: Жетісудың Тараз, Құлан, Мирки (Мерке), Суяб қалаларын қамтыды.

X ғасырдың географы Ибн Хаукаль былай жазды: «Испиджаб – шамамен Бинкеттің үштен екісіне тең қала. Ол мединадан (орталықтан), қамал мен рабадтан тұрады. Камал күйреген, ал медина мен рабадта тұрғындар тұрады, медина дуалдармен қоршалған рабадты да ұзындығы фарсахқа таяу дуал қабырғасы орап жатыр. Рабадтан өз бағы мен суы бар. Ол тегіс жерде жатыр». Бұл адамы құжынаған, ауқымды қала, бүкіл Хорасан мен Мавреннахрда осы Испиджабтан басқа харадж (салық) төлемейтін бірде-бір қала жоқ.

Қалада сауда құрылыстары – керуен сарайлар мен «тимдер» көп болды. Керуен сарайлар (рабаттар) Нахшеб, Бұхара, Самарқант көпестерінің иелігінде еді. Халықаралық

сауда Орта Азия мен Шығыс шығарған және Испиджабтың өзінде XI-XII ғасырларда шекілген жергілікті теңгелермен қаружарақ, семсерлер, мыс пен темір жеткізіліп тұрды. Қала құл сату орталығы ретінде де бүкіл Шығысқа әйгілі еді – одан сол кездегі қырқысқан қыруар соғыстарда әр түрлі түркі тайпаларынан қолға түскен тұтқындар сатылып, әкетіліп жатты.

Испиджаб төңірегінде көптеген қалалар мен қыстақтар болған, ол туралы X ғасырда ал-Истархи былай жазады: «Оның құрылыстары саз балшықтан жасалған. Оның базарлары жеміс-жидекке тұнып тұр, онда түрлі өнім көл- көсір және сан-алуан пайдалы заттар да көп. Оның айналасы толған қалалар мен қыстақтар». Жазба деректер олардың ішінде Макент, Джумишлаг, Газгерт, Харлуг атауларын атайды.

Өз округі мен іргелес қалаларды қосып алғанда Испиджаб – Сайрам халқы өте тығыз орналасқан аудандардың бірінен саналатын. Археологтардың есептеуінше қаланың өзінде және қала маңында 40 мыңға тарта халық тұрған. Қала халқының саны көшпенді жұртшылықтың тұрақты түрде отырықшылана бастауы есебінен өсіп отырады.

Сайрам қаласы жайлы

Жазба деректерде сақталған естеліктерге қарағанда Мұхаммед Сайрам бекінісінде шағын жауынгерлер тобын қалдырған тәрізді, өйткені «Сайлан (Сайрам)» бекінісін қоршауға алған монғолдардың қабырға бұзғышты қолдануларына тура келген». Дегенмен, басқа қалаларға жасалған шабуылдар нәтижесін қарағанда, бұл қала қатты қирамаған тәрізді, өйткені 1221 жылы Сайрам арқылы өткен даос сопысы Чань-Чунь қаланы жақсы күйінде тапқан және шәкірттерімен бірге бұл жерде бірнеше күн болған. Қайтар жолында Чань-Чунь 1223 жылы тағы да Сайрамның үстімен өтеді және оны «Үлкен қала» деп атайды.

Қала өз заманына қарай жақсы бекітілген XY-XYI ғасырлардың тарихшысы, «Мехман наме-н Бухара» шығармасының авторы Рузбихан Исфагини былай жазды:

«Қаланың негізгі бөлігі қоршалған дуалдардың биіктігі сонша, иемденіп алмақшының қолы оның қабырғасына тез жете қоймас: оны айнала қазылған ордың тереңдігі сонша, одан аттауға да қазақтың аяғы да бармас». Сайрам сыртындағы ор Хафиз-ге Танышемнің XYI ғасырдың аяқ шеніндегі оқиғаларды сипаттап жазған шығармасында да еске алынады. Кейінірек қаланы қазақтар қолға алған кезде ол Бұхара мен Самархандқа сол жерден жасалатын жорықтардың тірек қорғанына айналды.

Қала деп аталатын қалдықтары Сайрам селосының орталығында сақталған күйреген ескі Сайрам қаласының жұрты қазір де көргеннің көңілінде таңданыс әсерін қалдырады. Мұның өзі тік бұрыш кескінді биік оба, оның биіктігі 6,5-11 метр, көлемі солтүстіктен оңтүстікке қарай 500 метр, ал шығыстан батысқа қарай 500 метр. Барлық қабырғаларымен жарыса созылып жатқан биік жал бар – бұл бұрынғы қамал дуалдары, оның сыртында батпақты шұңқырға айналған ордың үздік-үздік қалдықтары сақталған. Жұмыр өркешті қабырғалардың кей жерлеріндегі қалдықтары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басына дейін сақталып келген.

Қамал шығыс беттегі бұрышта болған. Күні кешеге дейін дерлік Қала бекініс ролін атқарады және орта ғасырлық шығыс қаласына тән құрылыс жобасын сақтады. Жазба деректер бойынша, ескі қаланың бір-біріне қарама-қарсы салынып, қаланы көктей өтетін тура көшелермен жалғасып тұрған төрт қақпасы болған.

Орта ғасырдың аяқ шеніндегі қалалар, сол бұрынғысынша, саяси, экономикалық және мәдени орталықтар болып қалды әрі Қазақ хандығы өмірінде маңызды роль атқарды.

Сайрам халқының этникалық құрамы әр түрлі болатын. Қалалықтар құрамында иранша да, түрікше де сөйлей алатын ежелгі қалалық тұрғындар әулеті де сондай-ақ қалада тұрақты отырықшылана бастаған көшпенділер де бар еді. Көшпенді малшылардың кедейленіп қалған топтары отырықшылыққа ауысып, егіншілікпен айналысты. Ал 1598 жылғы грамоталардың бірінде Сайрам уәляй-атының тұрғындары құрамында

отырықшылар-«қышлақништер» және одан көшіп жүргендер-«сахаранишндер» атаулары болған. Қаладағы қазақтар саны тұрақты түрде өсіп отырды.

XIY-XY ғасырларда Сайрамға жақын маңда орналасқан Шымкент қаласы қауырт өсіп, тез дами бастады да Қазақстанның оңтүстігіндегі бас қала ролі бірте-бірте соған ауыса берді.

Шымкент қаласы жайлы

Шымкент – елді мекенінің атауы алғаш рет 1425 жылы Шарафад-дин Али Иаздидің «Зафар-нама» шығармасында ауызға алынады. Темірдің жорықтарына байланысты 1366 жылғы оқиғаға берілген сипаттамада Шымкент, Сайрам маңындағы қыстақ ретінде ғана еске алынады. Алайда қала тарихы мыңдаған жылдар тереңінде бойлап кетеді.

Шымкент ауданында мәдени өмірдің одан әрі дамуының кезекті дәуірі, Оңтүстік Қазақстанның барлық жерінде сияқты артына көптеген елді мекендер мен қорған-мазарлар қалдырған сақтар тайпаларымен тығыз байланысты. Мәселен, Шымкент қаласы ішінде құрылыс жұмыс жүріп жатқан жерден жұмыр сопақша балдағы бар қола – қанжар-ақинақ табылды. Сақ ұрпақтары – кангюйлер біздің дәурімізге дейінгі I мыңжылдықтың аяқ шені мен біздің дәуріміздің I мыңжылдығының алғашқы жартысында орталығы Сырдарияның орта ағысында болған аса қуатты Кангюй мелекетін құра білді. Шымкент территориясында және оның таяу төңіректерінде бірнеше елді мекендер болғаны белгілі. Олардың бірқатары осы күнгі құрылысшылар қолымен қирап та үлгерді. Мәселен, соның бірі – автостанция салынған территорияда қалды. Басқаларын археологтар зерттеуде және оларды өткеннің маңызды мұра ескерткіштері ретінде мемлекет өз қорғауына алды. Соның бірі – Қара төбе елді мекені Шымкенттің фосфор заводына жақын тұста болған.

Орта ғасыр дәуіріндегі Оңтүстік Қазақстанның ең ірі қаласы Сайрам болғаны мәлім. Оның айналасында бірнеше қалалар мен

қалашықтар қалыптасты.

Монғол дәуірінен кейін Шымкент одан әрі өсіп, өркендеп, жоғарыда келтірілген деректерде жазылғандай, бірте – бірте ірі қалаларға айнала берді. Оның қалдықтары Шымкенттің орталығында, қаланың қазіргі келбетіне көмескі көрінісімен өзіндік рең беретін, ескі қаланың қамалы жақсы сақталған. Қамалдың пішіні доға тәрізді иіліп, айналасындағы жер бедерінен 25 метр биікке созып тұр. Төбесіндегі тегіс алаңқайы бойынша есептегенде доға көлемі 30-45м. Бұрыш-бұрыштарынан мұнаралар байқалады, кіреберіс қақпасы оңтүстік беттегі қабырғада. Қамалға жапсарласа шахристан салынған, бірақ қазіргі замандық құрылыстар салынып кеткендіктен оның көлемі шекарасын ажырату қиын. Ескі қаланың қазіргі топографиясын тек қана бөлекше Сібір корпусының тәжімашысы Филипп Назаровтың осы бекініс жөніндегі сипаттамасы арқылы түсінуге болады. Қоқандыққа барар жолында ол бірқатар қалаларға, оның ішінде Шымкентке де сипаттама жазған. Оның айтуынша «Бадам өзені бойындағы биік дөңес басына салынып жорғабақты биік қабырғасымен көмкеріп тұр. Қалаға өзен жағынан бір атпен ғана жүріп өтетіндей тар жолмен кіруден басқа амал жоқ. Су қалаға арналарды толтырады, бірқатарына су-диірмен орнатылған. Үйлері қытайлардікі тәрізді, күйдірілген қыш кірпіштен қаланып, терезесіз салынған, неге екенін қайдам, үй ішіне жарық түсіру үшін барлық жерде есіктері ашық тұрады».

Қамал тұрған жерді қазғанда екі құрылыс сұлбасы ашылды, бірі XIX ғасырға, екіншісіXYII-XYIII ғасырға жатады. Қазба кезінде қыш ыдыстар санаты, оның ішінде XYIII-XIX ғасырға жатқызылуы мүмкін құйма қыш бұйымы табылды.

Осы күнгі Шымкенттің нақ орталығында жатқан ежелгі қала қалдықтарын зерттелуге тиіс деп ойлаймын. Жібек жолымен сапар шегуші туристер өлкенің алыстағы өткенімен дидарлассын деген ниетпен қазылған құрылыстардан алынған қалдықтар консервіленіп, музейлендіріліп қойылды.

Сүткент елді мекені

Сүткент атауы IX-X ғасырлардан бастау алады. Тарихи деректерге жүгінсек, Сырдария өзенінің орта тұсы мен Ұлы Жібек жолының бойына қоныс тепкен өте батыл, еңбекқор отырықшы халық оғыз тайпасының мекені, үлкен сауда орталығы болған шаһар (Махаева 2009:54). Зерттеулерге қарағанда, оғыз ескі сөздіктен аударғанда «қаймақ» немесе «ұю» деген мағына береді екен. Яғни, бұл «сүт бетіндегі қаймақ» деп аталған тайпаның сол кездегі беделін, әлде сүттей ұйыған бірлігі берік мекен екенін суреттеу арқылы «қаймақ» та, «ұю» да сүтке қатысты болғандықтан, «Сүткент» атауы шыққан болуы мүмкін. Аңыз-әпсаналар мен көнекөз қариялардың сөздеріне сүйенер болсақ, Сүткент – Ұлы Тұран даласында аты мәлім ірі- ірі сауда орындары болған жеті кенттің бірі. Жеті рет күйреп, жеті рет қайта бой түзеген қала тұрпаты осында мекендеген халықтың ауызбірлігі мықты, өте еңбекқор ел болғанын дәлелдеп тұрғандай. Бірақ біздің айтарымыз бұл емес, бұл мәселені зерттеу, зерделеу. Тарихшыларымызға тиесілі дүние болғандықтан, тарихи қазба жұмыстарын қажет ететін мекен туралы емес, бертінгі уақытта шаң басқан мұражайларда сақталған деректерді сөйлету ғана. Аудан орталығы Шардара қаласының батыс бетінде жетпіс шақырым қашықтықта, ежелгі көне шаһар Сүткенттің жүз гектар жерді алып жатқан ескі жұрты мен жиырма сегіз ұлт өкілдері ұйып, бірлігі жарасып ғұмыр кешіп отырған шаһар атымен аттас шағын ғана елдімекен бар.

Қалдан Серін мен Ханабад туралы аңыз

Баяғы өткен заманда, дін мұсылман аманда, Ташкент деген қалада, оңтүстігі Шыршықтың күнбатыс жақ жағада Ханабад деген хан болыпты. Бір жағы тоғай жер болыпты, бір жағы Шыршық жар болыпты. Шыршық пенен тоғайына мал толыпты. Бір жағы адыр жантақты, сусыз шөл болыпты. Бір жағы батпақ,

ылайсаң көл болыпты. Күншығысы таулы ор болыпты. Терістігі жон болыпты, батысы Сыр мен сор болыпты. Қатыны ерке сор болыпты.

Күндердің күнінде қалмақ ханы Қалдан шерін (Серін болу керек) көп қолмен баса көктеп келіп қапты. Алты күн аңдысып, алты апта айтысып, алты жыл атысып ала алмапты. Ханабад ханның қамалының беріктігін білген Қалдан шерін ақырында Ханабад ханының ерке тотай азғындаған әйелі ханымға астыртын адам салып, сый-сыйпат беріп, айтқанын істеуге уәде жасапты.

Ханабадты алсақ, хан сарайында сенің айтқаныңды орындаймыз деп серт беріпті. Бұл сертке сенген Ханым ханның сырын әшкерелеп айтып береді:

– Шыршық өзенінің бас жағында Бозсу деген су бар. Сол Бозсу мен Шыршықтың түйіскен жерінде құбыр бар. Хан ордасына сол құбыр арқылы су келеді. Соның амалын тауып, суын бітеп, суын тоқтатсаңдар хан ордасындағы хауызға су келмей, су қоймасы сусыз қалып, хан әскері шөлдеп, шұбырып, далаға шығады. Сол кезде тарпа бас салып, хан әскерін жеңген соң сарайға кіре аласыңдар, – депті ханым.

Қалдан шерін Шыршықтың оңтүстік жағындағы Қарабай-Қосқорғаннан түйемен, атпен, есекпен сабан тартқызып, құбырдың ауыз тесігінен суға қосып сабанды ағыза беріпті. Сонда қаппен де, бос күйінде де ағызыпты. Сумен араласқан сабан жібіп жентектеліп, біріне-бірі кептеліп, Бұжғын төбе деген жерге жеткенде, жер астындағы құбыр жарылып, су Шыршық өзеніне қарай аунап ағып кетіпті. Сол күннен бастап хан ордасына су келмей қойыпты. Арадан бірнеше күн өткеннен кейін хауыздағы су саси бастапты. Ханабадтың әскері шөлдеп, далаға шұбырып шығыпты. Аңдып жатқан Қалдан шеріннің әскерлері ұмтыла шауып, тобын жазбай, ұзатпастан ұстап алып, қырып тастапты.

Содан соң хан сарайына кіріп, Ханабад ханды байлап алып ты. Ханабадтың жалғыз ұлы бар екен. Ол бір тұлпар тайға мініп қашыпты да кетіпті. Ханабадтың әйелі Ханым жаңа хан Қалдан шерінмен хан ордасында қалыпты. Су бұзған Бұжғын төбе сол күннен бастап Бұзғын төбе, яғни бұзылған төбе атанып кетіпті.

Қалдан шерін Ханабад ханның ордасын бұзып, сарайына енген соң, Ханым сұлуды шақырып алып, Ханымның түп мақсатын сұраған екен. Сонда Ханым:

– Бұрынғы күйеуім Ханабад қырық биенің сүтіне шомылдырып, алпыс алабас ала сирақ саулық қойды сойып, жілік пашайының сыбырлақ майына палау жасап беретін. Оны пісіретін аспазы қазанға күрішті санап салатын да, кәкпірмен қозрап, аударып, төңкеріп пісірген соң күрішті тағы да санайтын. Сонда бір күріш жарылып кетіп не көбеймейтін, не азайып жоғалмайтын. Ет пен майдың салмағы да кемімейтін. Ал енді сен алпыс атан түйенің сүтіне шомылдырып, отыз ор қоянның бүйрек майына палау жасатып бересің. Сонда бұрынғы ханның аспазындай аспаз табасың. Соның істегенін бұл аспаз да істейді, – депті.

Мұны естіген Қалдан шерін:

– Еркектің қасы әйел болар ма! Ей, опасыз қатын, сен сүйткен байыңа не жақсылық істедің? Ал енді бізге не жақсылық істермін дерсің? – деп қынабынан қылышын ала ұмтылған екен. Ханым «жалғызым» деп шалқасынан құлай кетіпті. Мұны көрген Қалдан шеріннің бас қолбасшысы Зал:

– Сабыр етіңізші, мұның сыры бар көрінеді. Соны анықтаған соң өлтірерміз, – депті. Сонда барып Қалдан шерін ашуын басып, қылышын қынабына салыпты да:

– Билігін саған бердім, тексеріп анықтарсың да, жазаларсың, – депті.

– Апарып бір зынданға тастап, не айтар екен, бақылаңдаршы, – деп қарауыл қойыпты. Есі құшын жиып ал ған Ханым былай депті:

– Құндыз як...

Бұл не сөз деп, Зал сұрастыра келсе, Ханабад ханның Құндыз атты жалғыз баласы болыпты. «Як» тәжік тілінде «жалғыз» деген сөз екен. Ханымның «Құндыз як» дегені «жалғыз Құндызым» дегені екен. Ол шешесінің опасыздығына шыдай алмай, бетіне түкіріпті де, өзінің тұлпар тайына мініп, Шыршықтың Жаман кешу деп аталатын бір кешуінен тайымен

жалдап өтіп, тоғай аралап, оңтүстікке қарай жүре беріпті. Бір күн жүріп, ертесіне сәскеде ойлы-қырлы бір жерге келіп, тұлпар тайынан түсіп, көкке шалдырыпты.

Сол шақта қой жайып жүрген ақ сақалды бір кәрия келіп, бала мен тұлпар тайға қарай беріпті. Баланың жүзінен хан баласы екенін, бір нәрсеге өте ызалы екенін, астындағы тайының тұлпар тұқымынан екенін шамалап, сұрау сұрапты:

– Кім боласың, қайдан шықтың, қайда барасың, қайсы ханның баласысың? Айт шынынды, мен ата тұтынайын. Ашулы аласың болса, ақыл айтайын. Жортқан жолыңа жөн сілтейін, жолдаушы болайын, – депті. Сонда бала:

– Орны толмас опасыздық… алданған сатқын ана… азап тартқан ата… кемдік етіп, кекті қуған бала… өзім жалғызбын… Құндыз як, – деп сазарып отыра кетті.

– Балам, ата кегін аларсың, халқына басшы боларсың, анаң ауыр азабын тартар. Оңтүстікті қой, шөл далаға, тау-тасқа кез боласың, шығысқа тарт, – деп екі қолын жайып батасын берді.

Сонымен Құндызек күншығысқа қарай бет алды. Кешке таман бір төбеге барып түнеп шықты. Ертесіне сәскелік жерге барғанда, шүйгін шөпке кездесіп, тұлпар тайын оттатып алды. Содан шөбі шүйгін болғандықтан, «Шүйгін төбе» атаныпты. Кіші бесін кезінде бір көлге жетіп, екі мергенге жолығыпты. Олармен бірге екі күн жүріп, аң аулап, құс атады. Үшінші күні құсы таусылған соң ілгері қарай жүреді. Бұл жердің құсы бірде бар, бірде жоқ болғандықтан, «Бардан көл» деп атап кетеді. Одан шығып бір қара көреді. Соған қарай бет алып жүріп барса, үлкен бір төбе екен. Алыстан қарасын көргендіктен, мұны «Кара төбе» деп атап кетеді.

Тағы да ілгері қарай жүрді. Алдынан үш-төрт адам жолығады. Олардан жөн сұрап еді, жөнді жауап бермеді. Тек қана біреуі «Қытай» дегендей ашулы үн қатты. Баланың ұғымынша «Кытай төбе» болды да, сол атпен аталды. Жолаушылардың бәрі де Калдан шеріннің артынан іздеп келе жатқан елшілері екен. Нақ сол шақта, қалмақтарға қытайлар соғыс ашып, соны хабарлауға келе жатқан беті екен. Енді біраз

жүрген соң-ақ сақалды, ақ шашты кәрияға қарсы келеді де, «Ақ ата» екен ғой деп сәлем беріп өте шығады, тағы жүреді. Жұма намазын оқып шығып келе жатқан бір топ өңкей ақ шашты, ақ сақалды, ақ сәлделі шалдарға кез болып, атынан түсе қалып, сәлем беріп, қолын қусырып тұра береді. Баланың әдептілігіне риза болған Сексен ақсақал қолын жайып бата береді. Міне, сол жер «Сексен ата» аталып қалыпты.

Не керек Ханабадтың жалғыз баласы Шыршық өзенінің шығыс түстік бетімен күн шығысқа кете береді. Барып-барып аяғы Іскендір Зұлқарнайынның атына қойылған жердің үстінгі жағынан «Жаман жар» деген жар кешуден Шыршықтың терістік бетіне өтіп, сол бала Қазығұрт тауына қарай кетіпті. Кайда жүргені белгісіз. Әлі жоқ.

Ал баяғы опасыз Ханымның тексеру, жазалау билігін қолына алған бас уәзір, қолбасы Зал жалғыз бала Құндызектің кеткен ізі-тосын сұрастырып білген соң, Ханым сұлуды ертіп алып, іздеуге кіріседі. Бұлар да түс мезгілі болған шамада кой жайып жүрген шалға жолығып, «Бұл қай жер» деп сұрайды.

– Құндыз як…

– Не дейсің? Құндыз як? Ол кім? Ол қайда? – деп Ханым еңіреп жылай береді. Қойшы шал бұл жерде көп жылдан бері қой жаятының, осыдан он шақты күн бұрын дәл осында бір баланың келгенін, аты Құндыз як екенін баяндайды. Оның жол бағытын айтып берген соң, Зал мен Ханым бетті күншығысқа аударады. Кештетіп бір төбеге жетіп, жатып дем алады. Аттарын шалдырады. Екеуінің де бозбалалығы ұстап, бірімен бірі жанасады. Сол күннен бастап ерлі-зайыпты адамдай болып кетеді. Бұлар да талай-талай төбеге кезігеді. Өздерінше ат қояды. Соңынан осы жерлер солар қойған атпен аталып кетеді. «Ат тұяғы жеткен жер» деп, бір төбеге «Тұяқ төбе» деп ат қояды. Кесірлі әйел болғандықтан астындағы айғыры зорығып өледі. Сол төбені «Айғыр сойған» депті. Екеуі жалғыз атқа мінгесіп жүре береді де, ішіп-жейтін тамағын, қалтасындағы ақшасын тауысып алады. Сол жерді «Шонтай төбе» атайды.

Азып-тозып Шыршықтың терістік бетіне өтіп, қазақ даласына ене бастайды. Сонда Зал тұрып: «Мына жерге су шығарып ел қондырса, егін салса қандай болар еді!» – деп армандайды. Ай жарымдай жүріп, баланы таба алмай, көңілдері өксіп қайтып келсе, Қалдан шерін тас-талқан болып, ашуланып отыр екен. Атамекен еліне қытайлар шабуыл жасап, өздері сияқты зар жылатып жатыр екен. Орнына Залды хан көтеріп, өзі еліне асығыс жүріп кетті.

Мұнда қалған Зал мен ханым өздері алғашқы қосылып, мейірін қандырған жері Тойтөбеге ел-жұртты жиып, отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап, ат шаптырып, бәйге тігіп, балуан күрестіріп, би билетіп, жыр айтқызып, күй тартқызып бір-біріне қосылды. Осы тойға аттылы да, жаяу да шұбап бара берген. Кедей сорлыда не көлік болсын, көбіне жаяу барған. Содан сынақ ретінде: «Той төбе ақымаққа не деген жол» деген мақал қалыпты. Баяғы «Той болған төбе» Тойтөбе атаныпты. Хандық пен ханымдық қолына тиген Зал мен Ханым өз армандарын іске асыру үшін Шыршық өзенінен Келес өзеніне қарай арық қаздырып, су шығармақ болыпты. Мыңдаған адамды аяусыз істетіпті. Арық шабылып біткен соң Шыршыққа бөгеу салып су койса, Зал қаздырған арықтан су сарқырап ағыпты да, Ханым қазған арықтан су ақпай қойыпты. Ызасы келген Ханым маған қастық істегенсіңдер деп мыңдаған еңбекшілердің басын кесіп, қанын ағызыпты. Содан Ханым қаздырған арық «Қан арық» атанып кетіпті. Отанына, ел-жұртына, адал жұбайына опасыздық істеген Ханым ақырында халық қаһарына ұшырап, жынданып өліпті.

Бұқа тышқан тауы

Ертеде бұл жерді Әйтімбет деген аталы, рулы ел жайлаған екен. Кейін Кеңес одағы орнап, жаппай байларды конфискациялау жүргенге дейін, шашты руынан шыққан атақты Спанның Әміресі деген байдың жаз жайлауы болған еді. Сол Әміре бай небір атқамінер, болыс-шонжарлар мен ояз-

уезнойларды осы жайлауда қарсы алып күткен көрінеді. Бірақ қанша бай болса да, Әміренің ұлы болмапты. Үш қызы болғанекен. Алайда оларды балаға санағысы келмесе керек.

Сөйткен Әміре бай етегінен мөлдір бұлағы бұрқырап ағып жатқан, жан-жағы жағалай таулармен қоршалған бір дөңнің үстінен малайларын жалдап, балшықтан кірпіш құйғызып қора салуға кіріседі. Бұл жаппай елде қонфискация жүріп жатқан кез болғандықтан, оған келіп:

– Сен ертең қонфискеленіп, ит жеккенге жер аударылып кетесің, саған бұл қораның керегі не? Ертеңгі күнгі қызығын өзің көрмейсің,– дегендерді тыңдамайды.

– Менің үш қызым бар. Құдай маған ұл жазуды көп көрген-ау деймін. Ол қыздар маған не әпереді. Ертең-ақ бір-бір байларына тиіп, сайда саны, құмда ізі қалмай, бөтен адам боп өз жөндеріне кетеді. Ал, менің атымды атап жүретін артымда ұлым жоқ болғандықтан, кейін осында қалған халық атымды атап жүрсін, өз игілігіне жаратсын деп салдырып жатырмын,– дейді.

Салдырған қорасының асты-үстін түгел тақтайлатады. Соған жұмсалған ағаштарды қораның арт жағындағы биік таудан айналып отпей, төтелей асып, тасытқан екен. Бұл ауыр-ауыр тақтайлық бөренелерді тасуға дәу-дәу бұқаларды жегеді. Күннің ыстығында ауыр жүкті сүйреген семіз бұқалар биік тауға шыға алмай тышқақтап зорығады. Содан бері осы биік тауды «Бұқа тышқан» деп атап кетеді. Оны кейбіреулер «Бұқашыққан» депте атайды.

Гүлшат

Ертеде Ташкент қаласында мыңғырған малы бар Бекмет деген көпес бай өмір сүреді. Әйелімен екеуі бақытты өмір сүргенімен, бір перзентке зар болады. Бір күні көпес байдың түсіне бір әулие кіріп, мынандай аян береді: «Күндердің күніндеөйелің жүкті болып дүниеге бір қыз келеді, осы қызыңның атын Гүлшат деп қой», – дейді де, өзі жоқ болып

кетеді. Бірақ бай көп күнге дейін түсіне сенбей жүреді. Бірақ түсінде айтқан сөз расқа шығып, әйелі жүкті болады.

Сөйтіп, дүниеге бір қыз сәби келеді. Байдың қуанышында шек болмай, қырық күн той жасап, қызының атын Гүлшат қояды. Енді үйде үш адам тұрады. Байдың қызы күн санап, ай санап, толысып, әкесінің байлығының арқасында еліктей еркелеп, бойжеткен сұлу қыз болып өседі. Қыздың сұлулығы соншалық – ай десе аузы бар, күн десе көзі бар, сөйлесе көмекейінен күн көрінер, ақылды да шешен, ділмар қыз болады. Қызға сыртынан ғашық болған жігіттер қыздың алдына келгенде сөйлей алмай, келген іздерімен кері қайтқан. Қыздың ақылдылығы соншалық – өзіне дәмелі жігіттер алдына келген кезде, оларды майда сөзбен шығарып салған.

Сөйтіп, Гүлшат әкесінің байлығының арқасында мәнді де, сөнді өмір кешіп жатты. Бекметтің бай болғаны соншалық – ол қызы Гүлшатқада қызметшілер береді. Қызметшілер қыз не айтса соны орындайтын болған. Гүлшат қайда барам десе де, өз еркі өзінде болған. Қызметшілерімен қайда той, қайда ойын-сауық сонда барып жүре береді. Қыз сөйтіп, өмірін баршылықтың арқасында қызықты өткізеді.

Күндердің күнінде қыз айықпас дертке шалдығады. Әкесі қызын жақсы көргені соншалық – қызының асты-үстіне түсіп бәйек болады, алыс жақтардан әулие-әмбиелерді алдырып емдетеді, бірақ қызына ешқандай ем қонбайды. Сөйтіп, әкесі не істерін білмей әлекке түседі. Құдайға жалбарынып: «Қызымның орнына өзімді ал, қызымды алма. Қызыма денсаулық бере көр, сенен тілейтінім сол», – деп, не түнде, не күндіз ұйқы көрмейді. Сөйтіп, қызының қандай ауру екені белгісіз болады.

Бір күні қыздың түсіне ақсақалды қария кіріп: «Қызым, бұлай жата берме, түрегел, басыңды көтер, қызметшілеріңмен бірге әкеңнің малын айдап жолға шық», – деп аян береді.

Сөйтіп, қыз басын көтеріп, қызметшілерімен және малшыларымен Ташкенттен қой айдап, жолға шығады. Ол уақытта қой жәрмеңкесі Ақтоғай жерінде болатын. Түйе арба мен қыздың өз алдына ат арбасы болатын. Талай жерлерді

қонақтап, Тарғыл тауының баурайына тоқтап, сол жерге қонып, таңертең ерте жолға шығуға дайындалады. Малшылар үш-төрт тастың басын қосып, от жағып, қойдың сүтін пісіреді. Сол уақытта тастар қорытылып қалады. Оны келіп қызметшілері қызға айтады. Қыз: «Тастарды алып келіндер де, арбаға салыңдар», – деп бұйрық береді.

Сонымен қойларын айдап, жәрмеңкеге келіп, қойларын сатып, Ташкентке аман-есен оралады. Қыз тастарды әкесіне әкеліп береді, ал әкесі оны ағылшындарға апарады.

Ағылшындар тасты көріп, таста руданың барын біліп, қайдан алғанын, қай жер екенін көрсетуін сұрайды. Содан қыз ағылшынның адамдарын ертіп, Тарғыл тауының баурайына келеді. Олар сол жерді қазып, екі құлағы бар дәуқазандай ыдыстың екі құлағына арқан байлап, түйемен тартып, қазылған тастарды түгел алып шығып, елдеріне барып, оны зауытта айырып, мыс рудасының барын анықтайды. Содан ағылшындар қызға риза болып, рахметтерін айтып, енді бұл жер сенің атыңмен «Гүлшат» аталады дейді. Сөйтіп, қыз аман-есен еліне қайтып, әкесін қуанышты хабарын жеткізеді. «Ағылшындар Тарғыл тауы бар жерді менің атыма берді, енді менің атым тарихта қалады,атымды бүкіл дүние жүзі халықтары естиді», – деп мақтанып калады. Көп ұзамай Гүлшат қыз дүние салады. «Бірақ оның өзі өлсе де, аты өлмейді», – деп әке-шешесі Құдайға тәубашылық қылады.

Жалаңтөстің үш қорығы

Шапқыншылық кезінде жоңғарлар қазақ жерінің малға жайлы шұрайлы тұстарын жайлап қоныстанып алыпты. Үлкен қорық деп аталатын жерде жатқан жау әскерлеріне не сауыты жоқ, не найзадан басқа қаруы жоқ ақ көйлекті бір батыр ойда жоқта жалғыз өзі жауға тиеді. Жоңғарлардың атқан оқтары, шапқан қылыштары жаңағы батырға дарымапты. Әулие батырдың аруағынан қорыққан жоңғарлар үлкен қорықты тастай қашыпты. Орта қорыққа келіп паналаған жау әскерлері жаңағы

батырдың Жалаңтөс екенін әңгімелей айтыпты. Сөйтіп отырғанда әлгі Жалаңтөс орта қорыққа да қырғидай тиіп қуып шығады. Барлық жоңғарлар жиналып келіп кіші қорықта бас қосыпты. Сол сәтте жаудың батырына бір хабаршы жігіт келіп: «Жалаңтөс батыр осында келе жатыр» деген хабар айтыпты. Соны естіген қалмақ батыры: «Үлкен қорықты бердік, орта қорықты бердік, кіші қорықты да бәрібір алмай қоймас. Аман-сау тұрғанымызда кеткеніміз жөн болар, бұл үш қорықтың үшеуі де Жалаңтөстікі екен ғой»,– деп әскерлерін бастап қайтып кетіпті дейді. Содан бері жаңағы қорықтар «Жалаңтөстің үш қорығы» аталып кетіпті.

Найсап ата

Хазіреттің белгілі мүриттерінің бірі – Әли-Құсшы ата көзі тірісінде әулиелікке жеткен адам болса керек. Бірақ, жас кезінде саятшылық құрып, аң аулаған дейді. Сондықтан да оны ел Құсшы атап кеткен. Бір күні ол құс салуға шығады. Бір жерге келген кезде қолындағы құс ұшып барып, бір бейіттің үстіне қоныпты. Құсын шақырса, келмепті. Солсәтте ат үстінде тұрған Құсшы ата:

– Ей, Найсап, құсымды ұшырып жібер, – дейді.

Осы кезде бейіттен үн естіліпті:

– Баяғыдан бері ескерусіз жатыр едім, Найсап десең де, ел енді ескеріп мені білетін болды-ау. Рахмет, пақырым! Сені де маған Алла жіберіп тұрған шығар, – деп үстіндегі құсты ұшырып жіберіпті. Сол өңірде Найсап ата атымен аталатын елді мекен де бар.

Ыссық көл туралы аңыз

Баяғыда осы күнгі Ыссық-Көлдің орнында жан-жағы таумен қоршалған үлкен қала болыпты. Бұл қаланың тұрғындары суды кілттеулі тұратын құдықтан ішеді екен. Кілт дуананың қолында болады екен.

Бір күні бір қыз өзінің сүйгенімен құдық жанында кездесуге уәде етіп, кілтті сұрап алып құдыққа келгенде, абайсызда кілтті құдыққа түсіріп алып, өзі қорқып қашып кетеді. Құдық тан суы асып төгіліп, бүкіл қаланы су басып, үлкен көл болады. Қала көлдің астында қалыпты дейді. Осы кезге дейін сол қала бар екен деген аңыз бар (Жанайдаров 2008:69).

Ыстықкөл қалай пайда болды

Ыстықкөлдің пайда болуы жайында ел аузында көптеген аңыз-әңгімелер бар (Жанайдаров 2008:104).

Әлқисса, есте жоқ ерте заманда қазіргі тау аңғарындағы толқынды көлдің орнында, үлкен әрі әдемі шаһар болыпты. Күндердің күнінде жеті жұттың бірі – зілзала болып, қаланы құлатып, адамдарды жаппай қырғынға ұшыратады. Леп-лезде жер опырылып, пайда болған шұңқырға су толыпты. Сөйтіп, әлгі шаһардың орнында үлкен көл пайда болыпты.

Ал оның алдында, бір топ бойжеткен қыздар от жағу үшін тезек теруге кетеді. Тек осы қыздар ғана қауіп-қатерден аман қалыпты. Апаттың болғанын білген олар әр күн сайын көл жағасына келіп, жақындарын жоқтап, жылап қайғырады екен. Олардың көздерінен аққан жастары көлге тамыпты. Сол жастардың төгілгені соншалық – әлгі көл ащы болып кетіпті. Әлгі қыздардың қайғы-мұңы көп ұзамай көлдің атауына себепкер болады. Ыстық (жас секілді) көл.

Ақсақалдардың айтуына қарағанда, көл мінезі қайғырған қыздардың мінез-құлықтарымен, көңіл-күйлерімен үндес екен. Бірде сұп-сұр болып толқынын тулатса, бірде тынық ойға батқандай.

Ыстықкөл һәм мұның қайдан шыққанын
Баян қылатуғын қалмақтардың бұрынғыдан
Айтылып қалған сөздері

Пішпек шаһарынан Пржевальскі (Қаракөл) шаһарына қарата пошта жолыменен жүріп, Боамскийдің сайынан өтіп жол жүріп сапар шеккен бір адам Ыстықкөлдің жағасына барыпты. Бұл көлдің қабағының қатарында анда-санда ғана жерде бұрысырақ болатұғын бір жол бар екен уа бұл жолдың оң жағында осы көлдің жасылсымақ сулары қала беріс болады екен. Бұл таудағы көлдің көлемі недәуір үлкен һәм теңіздің суының бетінен 300 футтай (яғни 1285 жарым кездей) биік жатады. Бұл көлдің ұзындығы турасынан 80 шақырымдай, көлденені – 40 шақырымдай болады. Ыстықкөлде балық көп болады. Бұл балықтың белгілісі кейінгі дүр: сазан, османи һәм алабұға, уа бұлар көлдің жағасындағы халықтарға үлкен пайда келтіреді. Мұндағы халықтар көлдің жағасынан мұз қыстығүні көп жерге шейін қатқан соң балықты көп ұстайды. Ыстықкөлге таудан шығатұғын үлкен Қаракөл деген өзен һәм өзге жүз шақты ұсақ өзендер құйса да, Ыстыққөлдің өзені жыл сайын орта түсіп, саязданып бара жатыр. Ләкін бес жылдың ішінде көлдің қабағынан бір сажын төмен түскені байқалыпты.

Әсіресе, жаздыгүні күн батардың алдында көлдің сулары толқымай тыныш болып тұрғанында көлдің беті айнадай жарқырап әп-әдемі, келісті болып көрінеді. Мұның айналасын кедір-бұдыр таулардың шоқырлары қоршап тұрады уа бұл таулардың төменгі жағында көп қарағайлар өседі. Төбесінде әрдайым қар жатады. Көлдің сулары желді һәм желсіз тыныш күні толқығанда көлдің қабағындағы тұрған үлкен жартастарды жұлып, домалатып түбіне алып кетеді уа бұл толқынның күрілдеген дауысынан жүз адамның дауыстары да естілмейді. Мұндай толқын болғанда жардың жайдақ жерінен көлдің түбінен бұрынғы заманда адамдардың қолымен жасалғанға уксас жез, мыс, қоладан һәм тастан жасалған нәрселер шығып, шойын қазандардың сынығы, қола құмғандар һәм кішкене тостағаншаға

ұқсас ыдыстар, күйдірген һәм бір жағын көгертіп боялған түп-түзу төрт бұрышты кірпіштер, тастан жасалған қатындардың сүгіретінің сынығы һәм ғайри нәрселер де шығып калады.

Оқымысты орыстың адамдары бұл шыққан нәрселерге һәм өзге белгілеріне қарап бұлайша деп ойлады: Бұрынғы өткен замандарда бұл орында жер қатты сілкініп, жердің астынан жарылып атқып шыққан көп судан Ыстықкөл пайда болса керек дейді, уа бұл суға өзекте тұрған шаһар адамдарыменен ғарық болса керек дейді. Енді бұл көлдің жағасындағы отырған қазақтар, әсірісе қалмақтар әрдайым көп толқыған көлдің толқынынан бек қатты қорқып, не болса соған иланатұғын надан болған себепті өздерінің тұқым-тұқымдарына бұл көлдің қайдан шыққанын білдірмек үшін әртүрлі хикаялар айтады уа бұл хикаялардың біреуін бір кәрі қалмақтың айтқан сөздерінен жазып алған себепті оқушыларға біз төменде баян етіп жазамыз.

Бұрынғы өткен заманда, Құдай тағала қалмақтарды бөтен халықтардың қол астына қаратпағанда, ортасынан жақсы әділетті қалмақты сайлап алып өздерін өзі билеп тұрғанда, осы уақыттағы Ыстықкөлдің орнындағы бұрынғы гүлдеп тұрған өзекте Сибо деген қалмақтардың руы тұрғызған қалмақтың бір әдемі жақсы шаһары тұрады екен. Шаһарда ұжмақтың бақтарындай бақтары, таңғажайып тоғайлары бар екен. Шаһардың жанындағы мұндай тоғайлардың ішінде жердің үстіндегі қалмақтардың бір қасиетті жақсы адамының моласы тұрған себепті ол тоғайды қасиетті деп құрмет қылар екен. Бұл қасиетті адам опат болған соң денесін терең шұңқырға салып, адамдар шұңқырды толтырмаққа жерден бір уыс топырақтан алған мезгілде бұл адамның аузы ашылып су аға бастапты, уа бұл аққан суды сол жерде тұрған топтар қасиетті су деп мәлім қылыпты. Себебі сол дүрки бұл суды бағзы бір ауруларға андаусызда шашыратып сепкенде кешікпестен жазылып кетіпті, уа бұл қасиетті адамның аузынан шыққан су шұңқырға тастаған топырақты сырғытып тастап, тоғайдан асып, уа бөлкім шаһарды да қаптауға жақындағанда қалмақтар қорыққанынан жан-жаққа бытырап қашып кетіп «құтқара гөр» деп жал барынып дұға

оқыпты. Сонда Жаратушының өзі келіп қасиетті әулиенің жатқан қабірін құдық қылып қоладан жасалған қақпақпенен қиюластырып жауып, құлыппенен мықтап тұрып бекітіп қойыпты дейді, уа мұның кілтін сол жерде тұрған қасиетті адамның бір жақын досына табыс қылыпты. Ешқашан бұл кілтті бөтен адамға берместен, күнәлі һәм аурулары бар адамдарға осы сулардан су беріп тұр деп бұйрық қылыпты. Артылған су жерге сіңіп кете беріпті. Мұнан соң құдай көкке ғайып болыпты һәм құдайдың мұндай рақым етіп жақсылық көрсеткеніне халайықтар жалбарынып дұға оқыпты. Құдайдан кереметті кілтті алған қалмақ қатын балаларыменен өлгенге шейін тоғайға барып тұрып, жалғыз өзі құдықты билеп тұрыпты. Бұл қалмақ өлер мезгілінде керемет кілтті өзінің үлкен баласына беріпті. Бұл өлерінде өзінің тұңғыш баласына беріпті. Осылайша болып, кілт көп жылға шейін бір атадан бір атаға беріліп отырыпты. Рас, бұзақы адамдар бұлардан кілтті тартып алып, дәрежеге мініп, халыққа құрметті боламыз десе де құдайдың өзі жәрдемші болған соң кереметті кілтті ұстап жүрген қалмақтың тұқымдары өз қолдарынан шығармай ұстап қалыпты. Бұл қалмақтың тұқымынан еркек адам қалмаған соң бұлардың тұқымынан кереметті кілтке ие болып он екі жастағы бір Нуда деген қыз калыпты. Бұл қыздың әкесіне келген сопы адамдар қыздың әдемілігіне көз айырмастан қарап таңғалады екен. Әкесі өлерінде көзінің қарашығындай қылып сақта деп қызға кереметті кілтті тапсырып, «осалдық қылсаң, құдайдың қаһарына жолығарсың» деп қорқытып кетіпті. Нуда әкесінің ықтиярын тұтуға уағда беріп, үш-төрт жылдай аман-есен құдықты бағып билеп тұрыпты. Енді мұнан соң Нуда әулие құдыққа келіп жүрген бір сопының 20 жастағы Дада деген баласына әуелі жай көңілі түсіп, ақырында өзін-өзі тоқтата алмай ғашық болып, көз айырмастан қарайтұғын болыпты. Нуда бар көңілімен әкесіне берген уағдасын бұзып, Дадаға тимек болыпты. Күндерде бір күн Нуда ғашықтықтан шыдай алмай Дадаға сырын айтпақ үшін әулие тоғайға көріспекке шақырыпты. Дада кеп сұратпастан-ақ сол түні уағда қылған жерге келіпті. Нуда ғашығына жолығуға барайын

деп түнде құдықтың аузын құлыптап жатқанда Нуданы сақтандырмақ үшін қола қақпақтың астындағы су бұрқырап, сарқылдағанын есітсе де, өзінің ғашығын ойлап, бұл судың не себептен бұрқылдағанын аңғармапты. Қашан тоғайға барып Дадаменен жолыққанда мұның турасында есінен шығып кетіпті.

Нуда өзінің сүйікті ғашығын құдықтың қасына алып келіп қасиетті орындықтардың біреуіне отырып сөйлесе бастапты. Құдықтағы су шұрқылдап, сақылдап тасып жатса да, жас адамдар неке турасынан жақсы сөздер сөйлесіп отырып мұны байкамапты. Нуда Дадаға қатын болып құдықтың кілтін бұған берем деп уағда беріп, бетінен сүйіп ант ішіп саған ғұмырым бойынша адалдық пен ынтымағыңнан шықпаймын дегенде, байқаусызда шатыр-күтір етіп маңайындағы тауларды сілкіндіріп құдықтың қола қақпағы құдықтан кернеп атқыған судың күшіменен аспанға ұшып кетіпті.

Әулие құдықтан дамыл қақпай аққан су ертеңінде тоғайды да, каланы да ғариқ қылыпты. Мұнан кейін ешкім бұлардың қай жерде екенін көрсете алмапты. Енді Ыстықкөлдің біресе мына жерінен, біресе ана жерінен адамның қолыменен істеген нәрселерін судың жағасына шығарып тастапты, құдай тағаланың бұйрығын тындамай бұзған адамдарға ғазап көрсеткенін көңілге түсірмек үшін.

Ыстықкөл туралы

Халық арасында айтады екен, қалайшасынан Ыстықкөлдін көл болып өсіп кеткен турасынан, осы күнде айтылмыш көлдің орнында бұрынғы заманда бек үлкен таулардың арасында тұрған қала екен. Бұл қаланың халықтары суды өзінің қақпағы бар құдықтан алып тұрады екен. Бұл құдықтың кілтін бір әулие адам ұстап тұрып, кімде-кімге су керек болса, кілтін әулиенің қолынан алып, суларын алып болған соң, өзін қайтадан жауып, кілтін әулиенің қолына беріп кетеді екен. Осындай болып бірнеше жыл өтіпті. Бір күні бір қыз өзінің асық болған жігітіне құдық басында жолықпақшы болып уағда қылып, әулиеден келіп кілтті алып

барып құдық ішіне кілтін түсіріп алып, қорыққанынан жоқ болып қашып кетіпті. Сонан соң су құдықтан тасып шығып, бүкіл қаланы басып, көл болып кетіпті. Осы күнде көлдің астынан қалалардың бар болған белгісі көрініп тұрады. Кісі қайран қалғандай-ақ жоғарғы айтылғандардың бәрінің дәл келіп тұрғаны, одан 6 жылдың ішінде Бретон жұрттарының софыларының кітабында айтады екен, Ғайса пайғамбардың тұсында халық араларында айтылып жүреді екен, бір қаланың Ыстықкөлдей болып судың астында қалғаны. Бұл арада үлкен дарияның жағасында ойпан жерде екен, бұлардың бір үлкен құдықтары бар екен, құдықтың кілтін сақтық қылып, құдықтан шыққан су қаланы басып қалмасын деп, патшасы қолына сақтайды екен. Бұл қаланың халықтарының бәрі де күнәға жуық бек бұзық екен. Бұлардың ішінде бек әдемі көркем патшаның қызына да кепті, өзінің әкесінің істерін бағып жүрген бөтен жұрттың бір адамына асық болып. Қаланың патшасының қызы онымен қашпақшы болып, бір түн қараңғы болып жаңбыр жауып, боран болып тұрған мезгілде, әкесінің ат баққышы екі атты тандап, ат қорасынан алып шығыпты, сонда қыз әкесінің жастығының астынан құдығының алтын кілтін ұрлап алып, екі асықтар құдықтың аузын ашып, кілтін дарияға тастап жіберіпті арттарынан куғыншы болмасын деп. Әлгі құдықтың суы тасып шығып букіл бұзықшылықпен күндерін өткізіп келе жатқан қаланың халықтарының бәрін де басып қалып, құдай тағала олардың күнәсіне бәрін жоқ қылып жіберіпті. Егер де байқап қарағанда, жоғарғы айтылғандардың екеуінің де мұндай болмағына себеп болған құдықтар және сөздердің мағынасы бір-біріне бек келісіп уксайды. Соған қарағанда бұрынғылардың ондай-мұндайлары не турадан болса да осы күнгі адамдардан артық көрінеді һам екі бірдей қаланың жоқ болып кеткені құдықтардың кілттерінің жоғалғаны және қыздардың асық болғандары. Жоғары айтылған екі түрлі халықтардың араларында болса, бірінің сөзі бірінен артық та емес, кем де емес, болмаған нәрсе секілденіп көрініп тұрса да, әлбетте бұл айтылған оқиғалардың анығын біліп, рас-өтірігін айыруға осындай таңсық

сөздерді қарап көріп жүрген білімді адамдардың қолынан келсе керек.

ТАЛАС-ҚАРАТАУ АЙМАҒЫНЫҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ АҢЫЗДАРЫ

Әулие ата

Ежелде Қарахан атты болған деседі. Ол Айша бибіге ғашық болады. Бірақ бибінің әкесі мен Қарахан батыр бір-біріне жау болатын. Бір күндерде Қарахан Айша бибінің әкесінің ауылын Айша алып қашпақшы болады. Қарахан Айша бибіні қашып бара жатқанда әкесі жендеттерін жіберіп екеуін өлтіртпек болады.

Елінен ұзатылып Қараханмен қашып бара жатқан Айша бала кезінен өскен жері Аса өзеніне бір шомылмақ болып суға түседі. Осы кезде қыздың әкесі жіберген жендеттер Айшаның сәукелесіне жылан салып жібереді. Суға шомылып көңілі шаттанған Айша сәукелесін кезде жылан шағып, есінен танып, әлсірей бастайды. Осы сәтте Қарахан есінен танған Айшаны көтеріп алып, молдаға апарып, неке қиғыздырады. Сол Айша бибінің қайтыс болған жеріне мазар тұрғызып, қасына де бір орын қалдыртады. Содан кейін-ақ Қарахан ақ сәлде, ақ жидемен жүріп, жұмар шағына дейін Айша мазарын күзетіп, өмірін сонда өткізген деседі (*Дәдебаев* 2002:69). Қараханның осындай іс-әрекетіне қарай ел оны әулие деседі. Сол жерді ел «Әулиеата» кетіпті.

«Адам тас» туралы аңыз

Үлкен жаугершіліктің уағында елін жау шапқанда қырық шақты сарбаз көп жаумен соғысып, жаудың көптеген жауынгерлерін өлтіріп, соққыға жығады. Бейбіт ауылды шапқыншылықтардан аман алып қалу үшін түйеге жүктерін артып көшіріп, өздері жаудың алдын тосқауылдап, соғыс жүргізеді. Соғыста жаудың қолынан шығынға ұшырап, ақыры жаудың қысымына шыдай алмай қашады. Жау жер қайысқан қолмен қуып, бәрібір жететін болған соң, жаңағы қырық батыр

Құдайдан былай деп тілек тілейді: «Е, Алла, бізді жау қолына түсіріп қорлағанша, денемізді тасқа айналдырып, өзімізге жәнаттан орын бер». Алла олардың тілегін беріп, денелерін тасқа айналдырып, қалың жаудың қорлығынан құтқарыпты. Міне, ел арасында осындай аңыз бар (Жанайдаров 2008:97). Сол сияқты ел арасында кең тараған аңыздың бірі «Нұх пайғамбардың кемесі» туралы, Нух пайғамбардың кемесі Қазығұрттың басына тоқтағанын есіткен Қазығұрттан биік тұратын өзге таулар қызғаныштық жасап, жойып жіберу үшін жер бетіндегі су тартыла бастаған кезде ұрысқа шығады. Өзіне төніп келе жатқан Қазығұрт тауы өзінен төмен орналасқан Бағаналы тауына «Сен анау Ордабасы басшылық ететін ағайындарға хабар бер» деп бұйырған екен. «Мені құртып жіберу үшін келе жатқан жауға қол ұшын беріңдер» деген екен.

Қазығұрт тауы бұларды былай деп шақырған екен:

Ордабасы ұлыма айт,
Қызылсеңгір қызыма айт,
Әлімтау мен Қойлыққа айт,
Ешкі менен Зарлыққа айт,
Бағаналы, Маңсарға айт,
Қайтарында жандай досын,
Қыңыраққа айт!

Сырдарияның ар жағындағы тауларды көмекке шақыру үшін айқай салып жұмсайды. Қара ниетпен келе жатқан таулар Қазығұрттың бұл шақыруын есітіп, Қазығұрт жалғыз емес екенін біліп, «егер бұл шақырған таулар мен төбелер көмекке келсе, бізді жеңіп кетуі мүмкін» деген екен. Сөйтіп, Қазығұртта Нух пайғамбардың кемесі жайдан-жай емес екендігін, бұл Алланың өмірі екенін біліп: «Онымен соғысып, береке таппассың. Алланың қаһарына ұшырап, атағымыз бен абыройы мыздан айрылып қалармыз» деп жөніне кеткен екен.

Айғайжал

Ертеде Текес қырғыздары мен маңғолдар ортасында үнемі жер таласы шығып, қырғи-қабақ болып жүреді екен. Бір рет қырғыз батыры Өмір балбай деген адам қасына қырық жігіт ертіп барымтаға аттаныпты. Сарықобыға қонған түнінде ба тырдын аты жоғалыпты. Төңірекке іздеу салғанда бір жігіті Мойынтайдағы биік төбеден екі күн дегенде тауып алыпты. Байқаса батыр жолдастарын ертіп Қаратөбеге барып алған екен. Сонда жігіт төбе жалға шығып айғай салғанда оның дауысы елу шақырым шалғайда жатқан Қаратөбедегі жолдастарына естіліпті. Осыдан бұл жал төбе «Айғайжал» атанып кетіпті делінеді.

Айғырұшқан
(I нұсқа)

Қазақ халқы жаугершілік, қанды қырғын заманды басынан өткергені тарихтан белгілі. Қай жылдары екені белгісіз, әйтеуір қалмақтармен бір соғыста бір атақты батыр қолға түсіп, «жауға құл болып барғанша өз жерімде өлейін» деп, таудан астындағы айғырымен құлап өліпті дейді.

Енді бір аңызда сол өңірді атақты бір бай мекендепті, үйір-үйір жылқы, мыңдаған түйе, өріске симайтын қойы болыпты. Қазақ болғаннан кейін барымта-қарымтасыз болмайды ғой . Бір жылы Мойынты, Шу өңірін мекендеген бір байдың жігіттері жанағы байдың бірнеше үйір жылқысын барымталап кетіпті. Байдың «малымның басы» деп жүрген кәрі күрең айғыры болса керек. Сол айғыр қашып кетіп, қуғыншыларға ұстатпай, таудан секіріп иесіне оралыпты дейді. Бай «малымның басы кетті, енді мал құтаймайтын болды» деп уайымдап, төсек тартып жатса керек, айғыры қайтып келгенде, қуанып «тәуба» деп, басқа малын іздемепті. Жоқ-жетімге Құдайы таратыпты (Бабалар сөзі 80:67).

Айғырұшқан
(П нұсқа)

Ілгері заманда осы таудың етегін әрі бай, әрі би бір кісінің ауылы мекен етіпті. Сол байдың қасиетті бір айғыры болыпты. Айғыр ел шетіне жау, ұры-қары, ит-құс келгенін күні бұрын сезіп қояды екен.

Бірде әлгі Айғыр етекте жайылып жүрген үйірін таудың ба сына қарай дүркіретіп қуып, жықпыл-жықпыл жартастың арасына бой тасалатады да, өзі кері шауып кеп, елге белгі береді. Аркырай кісінеп, үй-үйді айнала шапқан жануардың қылытын жаманат хабарга жорыған бай тез арада жігіттерін жи нап, қимыл өрекетке әзір тұрады. Расында алыстан шаңғытып жаудың қолы көрінеді. Киелі Қылқұйрықтың дер кезінде тіл сіз-ақ ұғындырған хабарына риза болған би айғырын мейірлене басынан сипап, үйіріне қайтарады да, өздері атойлап ұрысқа кіріседі. Бейбіт жатқан елді қапада басып аламыз деген жау күтпеген қарсылыққа ұшырап, сол жолы ойсырай жеңіледі. Тек бір өкініштісі жаудың қаскөйлігіне буырқанып, ашу-ызадан жанары тұманданған айғыр таудағы үйіріне қайтып бара жатып, қатты шапқан екпінін тоқтата алмай, биік құздан құлап өледі. Сөйтсе, үйір қалған қойнаудың кірер жағы тегіс те, әрмен биіктеп барған сайын ұшар құзға айналады екен. Сондықтан да айғыр ұшқан жартас «Айғыр ұшқан» тауы атанып кетіпті (Бабалар сөзі 80:69).

Аймекен туралы аңыз

Ертеде бір байдың Айман деген жалғыз қызы болыпты. Ол асқан сұлулығымен, ақылдылығымен ел аузына ілініпті. Тен құрбылары оған:

Айманның арбалушы ед жүзін көрген,

Ай ма екен қараңғыда сәуле берген,– деп өлең шығарыпты. Содан Айман қыз Аймекен аталыпты. Қыз тағдырын ойыншық еткен бай-мырзалар сұлуға таласып бөсекеге түсіпті. Малқұмар

әкесі қызын бір бекке көп малға сатады. Әкесінен де үлкен шалға барғысы келмеген қыз бір түнде жоқ болып шығады. Туысқандарының жер сабылтып ізде меген жері, бармаған елі қалмапты. Бірақ олар бір бәйтеректің бұтағына іліп кеткен қызыл шәлісінен басқа ештеңе таба алмапты. Осыған байланысты ел аузында мына бір өлең сақталыпты:

Аймекен аса ақылды қыздың аты,
Көркімен таңдандырған адамзатты.
Бай мен бек әжуа етпек болса-дағы,
Соңынан ергізбеген жаманатты.

Теңіне өзі сүйген қосылуды,
Ешкімге сездірместен армандапты.
Қазақта ондай қыздар аз болған ба
Жоғары бағалаған махабатты.

Бір түнде ұшты-күйді ғайып болып,
Есітіп - білгендерді таңырқатты.
Қаншама іздесе де таба алмапты.
Әке, аға жақын-жуық ат сабылтып,
Шәлісін бәйтерекке іліп кеткен
Сұлудың құмда сайрап ізі жатты.
«Аймекен», «Қызыл шөлі» жердің аты,
Осыдан аталған деп аңыз қапты.

Айша бибі
(І нұсқа)

Айша бибі облыс орталығы – Тараз қаласының батысында 18 км. Аса өзенінің аңғарына орналасқан. Ауыл аты, атақты, аты аңызға айналған Айша атты қыздың атына қойылған.

Айша бибі ескерткіші – XI-XII ғасырларға тән қазақ халқының қол өнерінің ізі кеңінен сақталған архитектуралық ескерткіш. Бұл туралы халық арасында көптеген аңыздар тараған

және жазушылар мен тарихшылардың еңбектерінде айтылған. Солардың бірі төмендегіше:

Шах Махмуд Қарахан батыр мен Хакім ата Айқожа мен Әнуар ананың қызы Айша бір-біріне ғашық екен. Алыстағы қыздың еліне жау шабады. Қыздың әкесі Қараханға хабар береді. Қарахан қыз елінен хабар алысымен, сарбаздарын бастап жолға шығады. Қарахан қыздың еліне келген жаумен соғысып, оны қуып тастайды. Соғыстан жеңіспен оралған батырды Айша өз сарайына түсіреді. Қарахан мен Айша некелеспей тұрып үш күн, үш түн бірге болады. Қыздың әкесі қызының бұл қылығына қатты қапаланады. Үш күннен кейін жау күш жиып, елге қайта шабады. Қарахан қолын бастап, соғысқа тағы шығады. Бірнеше күнге созылған қан майдан соғыстан жау жеңіледі. Қарахан да көп батырдан айырылады, өзі жараланады. Осы кезде Қараханға өз еліне жау келді деген хабар жетеді. Батыр қыздың сарайына соқпай, еліне жүріп кетеді. Батыр қызға құда түсуге өз кісілерін жібереді, оларға қызды біржола алып келуді тапсырады.

Қыз әкесі құдалықты дұрыс қабылдағанмен, қызының Қараханмен некелеспей тұрып бірге болғанын кешіре алмапты. Сондықтан қызын батасыз ұзатқан екен.

Күркіреу дариясына келіп жеткенде, Айша керуенді тоқтатып, демалып, бой сергітуді қалайды. Керуен тоқтайды. Қыз Қараханның ордасына жол шаңынан арылып, тазарып бармақшы болып, Күркіреу дариясына түсіп, жуынып-шайынады. Күркіреу дариясы жағасында қызды жылан шағады. Жұрт Қараханға хабар береді. Қарахан соғыс болып жатқан жерден Күркіреу дариясына жетеді. Өлер халге келген қыз әкесінің не себепті батасын бермей ұзатқанын айтады.

Қарахан сол жерде өзі мен Айшаның некесін қидырады. Некелесу салты аяқталған кезде, Айша үзіледі.

Қарахан өкінеді. Ол Айшаның аруағына арнап Айша бибі ескерткішін салдырады. Ол Тараз шаһарының ортасында өзіне орнатылғанмавзолейінен көрінетін болған (Бабалар сөзі 80:79).

Айша бибі
(II нұсқа)

Айша бибі туралы екінші аңыз. Шаш түбіндегі әскери әзірліктің бірінде ару Айша Тараздан келген жас батыр Қараханның өнеріне ғашық болған. Жігіт те қызды ұнатқан. Батыр жорыққа аттанар алдында:

– Ажалдан алыс болсам, соғыстан соң мен мұнда соқпаймын, тіке Таласқа тартамын (*Дәдебаев* 2002:54). Сүйгенің рас болса, мені іздеп Таразға кел, асылым күтіп аламын, – деген екен. Қыз келісіп, екеуі серт байласқан.

Жыл өткен соң, Айша әкесінен бата сұрайды, қызды алысқа қимаған әке:

–Тілімді алмасаң, ажалың тілсізден болсын, көлденең көк дарияның алтауынан өтсең де, соңғысынан өтпе, дегеніңе жетпе, – деп теріс батасын беріпті.

Бірақ Айша дегенін істеп, жанына Баба әжені ертіп, қосағына түйе алып, бейтаныс жерге бет түзепті. Талай қиындықтан өтіп, Тараздың төбесі көрінгенде, екі жолаушы көліктен түсіп, мамық төсін керген аққу-қаздай ару қыз мамырлап барып көз жасындай мөлдір суға аппақ тәнін жуыпты. Өзі кестелеген асыл киімдерді киініп, шарайнадан өзін-өзі қызықтап ұзақ отырған Айшаны кенеттен жылан шаққан... Баба әже атқа қонып, Қараханға хабар салады.

Асығып жеткен сүйіктісіне жанары тайған нәркес көздерін соңғы рет қимастықпен қадап:

– Сертіме жеттім, – депті Айша. Ғашықтықтың азабын әбден тартқан ару қыздың ажары таң қараңғысында жанған шолпандай жарқырап барып біржолата сөніпті.

Тіршілікте тәңірі қоспаған Айшаның суып бара жатқан денесін құшақтап отырып, Қарахан өзі мен қыздың некесін қидырады. Сөйтіп:

– Айша, сен енді Бибі болдың! – деп, арудың құлағына үш рет айқайлапты. Айша Бибіні өлгенжеріне арулап қойып, Қарахан бүкілДешті қыпшақтан өнері асқан бәдізші-шеберлерді

алдырып, Аса өзенінің жағасында топыраққа түйенің жүнін қостырып, оны арыанаңың сүтіне илетіп, бұрын бұл өңірде болмаған зәулім ескерткіш орнатқан.

Баба әже өле-өлгенше Айшаның басында шырақшы болып өтіпті. Кәрі әже дүние салғанда, Қарахан ол кісінің басына да мавзолей тұрғызған (Бабалар сөзі 80:80).

Ақбауыр

Төрт таудың ортасында орналасқан бұл жерге кезінде Сырым батырдың ұрпақтары келіп қоныстанған екен дейді. Ал Қызылтау алқабын Қараменде би елі иелік етеді. Кейін олар ығысып Қазығұрт тауын мекендейді (Тасполатов 2016:102). Ел ағасы Қараменде ақсақал жаз айының бір жайдарлы күнінде өзінің жақын серіктерімен жер шолуға шығып, Қызылтаудың шығыс жақ алқабына биікте тұрып көз жүгіртеді. Алуан түрлі жұпар иісті шебінің бәрінен бой асырып желкілдеп тұрған ақ селеуінің көрінісіне сүйсініп: «Пай-пай! Мына Қызылтаудың бауырына қарандаршы! Сыртын май басқан кәдімгі Ақбауырға ұқсайды. Ал маймен қысып жеген бауыр кімге де болмасын ұнайды ғой» деген екен. Содан бастап бұл жерді Ақбауыр атап кеткен.

Ақбикеш

Ерте заманда бір өмірші болған екен. Оның Ақбикеш деген қызы болыпты. Жаугершілікте елдің ер-азаматтары жорыққа кеткенде, елге жау шауып, малдарын барымталап кетеді. Алып кеткен малды қайтарып алу үшін Ақбикеш қол бастап шығады. Екі жақтың болжаушы балгерлері бар екен. Ақбикеш қуып жете алмайтындығын білген соң, балгерден ақыл сұрайды. Сонда ол: «Сендер аттарынды теріс ерттеп, жауға қарсы шабыңдар», дейді. Сонда жаудың балгері: «Енді олар жете алмайтынды ғын біліп, кері кетті. Осы жерді паналап, дем алайық», дейді. Аналар да келісе кетеді. Солай жатқанда Ақбикештер келіп қалады. Сөйтіп

жылқыларын аман-есен алып қайтады. Бірақ сол жерде Ақбикеш ауыр жараланып, қазаға ұшырапты. Сол қыздың құрметіне сол жерді «Ақбикеш» деп атаған екен.

Құлан және Шагрен былғарысы туралы аңыз

Көптеген географиялық атаулардың сақталуы құланның қазіргі Қазақстан аумағында таралғанына дәлел бола алады. Ең алдымен, Құланды даласы, Обь пен Ертіс өзені аралығындағы жазық жер. Одан соң Тараз (бұрынғы Жамбыл) қаласы жанындағы Құлан және Жоңғар Алатауындағы Құланбасы жотасы. Арал теңізіндегі Құланды түбегі және Каспий теңізіндегі Құлан, Орталық Қазақстандағы Құланөтпес өзені және Шу өзеніндегі тас өткел – Құланөткел. Басқа да топонимдер бар, бірақ Құланның өзі Қазақстан

аумағында жоқ дерлік. Соңғы құланды адамдар 1936 жылы Жетісудың бір шатқалы – Торыайғыр тауында кездестірген. Құландар бір кезде Арабия түбегінде және Кіші Азияда тіршілік еткен. Олар Пәкстан мен Тибет тауларында жойылған. Құланның аздаған популяциясы Үндістан мен Иранда байқалған. Моңғолияда аздаған құландар мекендейді. Құлан Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына тіркелген.

Әлемдік әдебиетте құландар француз жазушысы Оноре Бальзактың «Шагрен былғарысы» романы бойынша танымал. Бұл романда мынадай аңыз кездеседі.

Түріктің Шагри деген қаласының шеберлері құлан терісінен былғары жасаудың ерекше тәсілін біледі. Романда құландар туралы тамаша дәріс келтірілген, оны профессор Лаврил жас шәкірті Рафаэльге оқыған.

«Персияда есектің ерекше тұқымы кездеседі, – деп бастайды табиғат зерттеушісі, – оның ертедегі атауы онагр, оны қазір құлан деп атайды.

Біз, байғұс париждіктер, онагр туралы ешнәрсе білмейміз! Біздің мұражайда ол жоқ. Қандай керемет аң!» – деп жалғастырады ғалым.

– Бұл түр құпия, оның көздері шағылтатын қабықшамен жабылған, Шығыс тұрғындары оның сиқырлы күші бар деп көрсетеді, оның терісі жылқының терісінен гөрі тегіс әрі жұқа, ол ашық-сары және күңгірт-сары жолақты, зебра терісіне ұқсайды. Оның жүні жұмсақ, толқынды бұйра, көзі өткір, адам қарай алмайды, онагр біздің есектен едәуір ірі, шалт қозғалатын батыл жануар. Егер оған қауіп төнсе, жауларынан қашып кетеді , оның жүрісінің жылдамдығын құспен теңеуге болады. Араб және парсының ең мықты аттары онагрды қуып жете алмайды. Біздің тұқымы тозған есектермен бұл тәкаппар аңды салыстыру мүмкін емес. Онагрдың көзқарасы ақылды және қу, сырт келбеті әдемі, қозғалысы ширақ. Бұл – Шығыстың зоологиялық патшасы! Үйретілген онагр орасан көп ақша тұрады, оны таудан ұстап алу мүмкін емес, ол елік секілді секіреді, құс секілді ұшады. Қанатты тұлпар туралы, Пегас туралы мысалдар сол елдерде туған, ол жерде бақташылар оның таудан тасқа секіретінін жиі көрген».

Өз кейіпкерін асыра дәріптеген ұстаз шынайылықтан аттамады. Құлан шапшаңдығынан ғана емес, төзімділігі жөнінен де жүйрік аттардан қалмайды. Оның жүгіру жылдамдығы сағатына сексен шақырымға жетеді. Ипподромда шабатын спорт аттарының жылдамдығы сағатына жетпіс шақырымнан аспайды. Құлан жазықтықта да, тау арасында да өзін жақсы, еркін сезінеді. Жердегі азығын қазып жейді, суықта да, аязда да қар астынан, мұз астынан қорегін табады. Құланды парсы- ирандықтар «Онагр» деп атаған. Қазақтар «жігетай» деп атаған, «жігетайды» қорықпайтын, тайсалмайтын әскермен салыстырған. Осы жерде «жігіт», «батыл», «мықты» деген мағынаны береді.

1982 жылы құландардың маңызды популяциясы Арал маңынан Қапшағай су қоймасына түйісіп жатқан «Алтын емел» табиғат қорығына әкелінді. Құландарға жыл бойына жарамды төрт жарым мың гектар далалық жайылым бөлінді. Біздің баяндауымызда құланды еске алдық, ал «Ақсақ құлан» күйінің шығуы туралы аңызда тарихи айғақ жатыр. Шыңғысханның ұлы Жошы хан 1227 жылы құлан аулауға шыққанда аласұрған ызалы жануардан қаза тапқан.

Құлан еті тамаққа қосылады. Оның денесінің ең бағалы жері бірегей терісі. Одан жасыл түсті балық қабыршағына ұқсас шагрин терісі алынады. Одан Бұхара мен Хиуада туфли жасайды. Құлан терісін дәрі ретінде сары ауруға, асқазанға, бүйрек ауырғанда, ішті жүргізуге қолданады.

Құланның етін далалықтар ғана емес, өзге халықтар да жеуге пайдаланған. Ол қытай және араб асханасында жоғары бағаланған. Халық медицинасы құланның емдік майын және қарақұйрықтың бүйрегін жақсы бағалайды.

Бұдан екі мың жыл бұрын жазылған «Ғажайып сыбыстар туралы» ертедегі кітапта мынадай жолдар бар: «Гелондар деп аталатын сақтарда тарандром деп аталатын өте сирек кездесетін жануар бар. Оның терісінің түсі жүрген жеріне қарай өзгереді, сондықтан оны ұстау қиын, өйткені терісінің түсі қоршаған ортаның түсіне сәйкес өзгеріп отырады. Мысалы, хамелеон мен полип; тарандром өгізбен шамалас, ал басы бұғыға ұқсайды. Тарандром туралы мұндай мәліметтерді Үлкен Плинийдің «Жаратылыс тарихынан» кездестіруге болады. Бұл көрнекі рим ғалымы ғажайып жануарды былайша сипаттайды: «Тарандромның тұрқы өгіздікіндей, басы бұғының басынан үлкен, бірақ сыртқы өзгешелік байқалмайды, мүйізі тармақталған, жұп тұяқты, тері қалыңдығы аюдыкіндей, ал түсі есектің түсіндей. Оның терісінің қаттылығына бола, одан сауыттар жасайды. Қорыққан тарандром тығылған жеріндегі барлық ағаштар мен бұталардың, гүлдердің түсін қабылдайды; сондықтан оны ұстап алу қиын шаруа. Түсінің өзгеруі осындай қабілеттілікке ие болса, оның терісінің бағалығы таңғаларлық».

Ежелгі жұмбақ жануар туралы осы сипаттамаға біздің құланымыз сай келеді.

Түлкібас туралы аңыз

Түлкібас ауданы неліктен осылай аталған? Түлкібас атауы түлкі және бас сөздерінен құралған қос сөз. Алайда оның түлкіге

де, басқаға да ешбір қатысы жоқ. Ел арасында бұл жөнінде мынадай аңыз бар.

Ол кездері бұл жер Майлыкент деп аталатын. Майлыкентте Түлкібас есімді әулие тұрған екен. Алайда бұл кісінің әулие екендігіне кейбіреулер сенбейтін. Тіпті оны әзілдеп, мазаққа айналдыратындар да көп болыпты. Түлкібастың ерекше қабілетіне сенбей, емдік қасиеттерін мойындамағандар да жетерлік. Түлкібас мұның ешқайсысын елемей, өз шаруасымен ғана айналысып, науқастарды емдеп, түрлі қиындықтарға тап болғандарды құтқарып, кедей-кепшіктерге көмегін аямайтын.

Бірде Түлкібас атын суару үшін Қосемшек шоқысына келеді. Шоқыға жиылған бір топ қауым Түлкібасты мазақ етіп, күлкіге айналдырады. Олардың мазағына шыдай алмаған Түлкібас әулие түкіріп қалғанда, он екісі бірдей жермен-жексен болады. Олардың орнында он екі шипалы бұлақ пайда болыпты. Әулиелігіне көзі жеткен адамдар оны құрмет тұтып, бас ие бастайды.

Түлкібас өмірінің соңына дейін науқастарды емдеп, емшілік жолға түседі. Өмірінің соңында: «Мені Қосемшек тауының басына апарып көміңдер. Моламның үстіне үш дәу тас қойыңдар. Тастардың біреуін оңға, екіншісін солға қаратыңдар. Ал үшіншісін аспанға қаратып қойыңдар» деп аманаттайды.

Күндердің күнінде Түлкібас тұрған ауылға жау шабады. Бірақ жаулардың аттары Қосемшек тауына жақындаса болды, ары қарай өте алмайды екен. Қанша ұрып соқса да, ілгері басқан аяқтары кері кетіп, бір адым алға жылжымапты. Аттарын ілгері жүргізе алмай, амалы таусылған жаудың кері қайтуына тура келеді.

Мұны байқаған халық таң-тамаша күй кешеді. Көп ұзамай, Түлкібас моласының басындағы оңға қаратылып қойылған тас жоғалып кетеді. Ал жергілікті тұрғындар болса, оны тылсым күштің құдіреті деп қабылдайды.

Арада жылдар өтеді. Елде құрғақшылық басталады. Бір тамшы жаңбыр жаумай, айналаның бәрі құрғап, аштық болады. Сол кезде халық Қосемшек шоқысына жиналып, Түлкібас

әулиенің басына барып: «О, Түлкібас әулие, бізді құрғақшылық пен аштықтан құтқара гөр! Егер бізді басымызға түскен бәледен құтқарсаң, өмір бойы саған құлшылық етіп, осы жерді сенің есіміңмен атаймыз» – деп жалбарынған екен.

Айтулары мұң екен, Түлкібас әулиенің моласында аспанға қарап жатқан тас домалап түсіп, бірнеше адамды жарақаттайды. Сол сәтте күн күркіреп, жаңбыр құйып береді.

Міне, сол кезден бері бұл өңір «Түлкібас» деп аталып келеді.

Жылаған ана

Қазіргі Түркістан қаласының қасында Бабай деп аталатын қорған бар. Сол қорғанның маңайында «Жылаған ана» деген кішігірім үңгір бар. Бұл үңгірдің неліктен осылай аталатыны белгісіз. Үңгірден әрбір 30-40 минут сайын аққан судың дыбысы естіледі. Судың дәл осы уақыт аралығында ағуының да сыры белгісіз.

Үңгірге қарама-қарсы бетте үлкен тас тұр. Егер тасқа қырынан қарасаңыз, оның адам сұлбасына ұқсайтынын аңғаруға болады. Жұрт ол тасты «кемпір» деп атайды. Сол тастың жоғарғы тұсынан тоқтаусыз су ағып тұрады. Құдды адам жылағандай елестейді.

Үңгірге қатысты халық арасында мынадай аңыз бар.

Бағзы бір заманда әлдебір жүкті әйел айы-күні толып, босанатын уақыты келіп, тоғыз ай, тоғыз күн дегенде нәрестенің орнына шанаш пішінді ұсқынсыз құбыжық туыпты. Бұған дейін мұндай сұмдықты көрмеген жұрт қатты шошынады. Дүниеге құбыжық әкелген әйел күні-түні құдайға құлшылық етіп, күнәларын кешіруді сұрайды. Бір күні әйелге бір кісі келіп: «Құбыжық балаңды алып, Қағбаға қарай бетте, бірақ артыңа қараушы болма! Өйтпесең, бәрінен айрыласың!..» – деп кеңес береді. Мұны естіген әйел баласын құшақтап, жолға шығады.

Ұзақ жол жүріп, әбден қажыған байғұс әйел шыдамай, артына қарай қарап қояды. Әйелдің бұрылғаны сол екен,

құбыжық бала анасының арқасынан секіріп түсіп, үңгірге қарай қаша жөнеледі. Құбыжық қашып бара жатып, анасына: «Енді сен мені ешқашан көрмейсің. Мен жер бетіне ақырзаман болардың алдында бір-ақ шығамын!» – деп айқайлайды.

Байғұс ана үңгірдің алдында баласын күтіп, қара тасқа айналыпты. Тас болып қалған әлгі әйелдің көз жасы әлі күнге тоқтамай ағып тұрады. Ана мүсініне ұқсаған тастың жанынан үңгірге қарай жүгірген баланың ізін бүгінде көруге болады. Бұл жер бүгінге дейін «Шанаш» деп аталады.

Бұл аңыздың сол жердегі көнекөз қария Берік ақсақал айтқан екінші нұсқасы бар. Ол осы аңыздың қаһарманы ана емес, әке болған және әрбір 40 минут сайын көз жасын төгетін жартас «Жылаңқы әке» деген атауға ие болған деп тұжырымдайды.

Дала жусаны туралы аңыз

Халқымыз дала жусаны – дерменені «Жусандар ханымы» деп әділ атаған. Оның емдік қасиеттері адамдарға ертеден белгілі болған. Авиценнаның рецептерінде жусан майы, ерітіндісі, сығындысы және дерменеңің жасыл ботқасы көптеген дәрілік өсімдіктердің құрамды бөлігі ретінде ұсынылған.

Жусанның емдік қасиетінен басқа тағы бір ерекшелігі бар. Оның иісі ерекше. Ол адамды қоздырады, ерік беретін әсер туғызады. Мұның да негізінде аңыз-әңгімелер жатыр.

Емшан – бұл да жусан. Бұл түркі атауы бізге Волынь жазбаларын еске түсіреді. Ол жазбаларда қыпшақтың екі батыры – Сырчан мен Отрок туралы аңыз кездеседі. Олар бір күні күш жинап, Русьтің шекаралас жерлеріне шабуылға шығып, бай қазбаны басып алады, көптеген адамдарды тұтқынға түсіреді. Шабуыл туралы естіген Владимир Мономах олардың ізіне түседі. Шайқас кезінде Киев жасақтары барлық дұшпанды жайратып шығады. Сырчан мен Отрок қана жүйрік атпен құтылып кетеді. Біреуі – Донның төменгі жағына, екіншісі – Кавказ тауларына өтеді.

Арада біраз уақыт өтеді. Бауырлар күйзелістен арылып, бойларына күш-қуат жинайды. Сырчанға Киевте айбарлы жау жоқ деген хабар келеді. Оған туған даласына қайта оралуға мүмкіндік туады. Кавказға хабаршы ретінде әншіні жібереді. Отроктың салтанатты шатырында ол қыпшақ жауынгерлерінің ерліктерін шырқай бастады. Бұл сөздер Отроктың жүрегін селт еткізбейді. Оған бабаларының ұмытылған сөзі қажет емес еді. Оның онсыз да даңқы аспандап тұрған. Барлығы оған бас иеді. Түнерген әмірші әншіні алып кетуді бұйырады. Сол сәтте ол Сырчанның айтқанын орындайды.

Жазбаларды қазбалап айтудың қажеті болмас. Өйткені Аполлон Николаевич Майков адами сезімдердің нәзік қимылдарын оятатын бұл көрініс суреткерлікпен бейнелеген «Емшан» өлең жолдарын еске алсаңыз болғаны. Онда:

Жеткіз сен оған жыр-әнді,–
Жырға мойнын бұрмаса,
Иіскетсең бір түп жусанды,
Бір минут та тұрмас, ә!

Оның бойында ерекше қан ойнай бастады. Оны селт еткізген жусан иісі болатын. Оның жүрегіндегі ерекше сезімдер байлық пен биліктен де артық дүниенің бар екеніне көз жеткізді. Туған жерге деген махаббат сезімі кеудесінде бүршік жара бастады. Оның жүрегін дүр сілкіндірген Отанға деген махаббат болатын. Жүрек қылын шертетін нәзік ән оны ұйқысынан оятты.

Түзде өскен құрғақ шөп,
Солса дағы аңқиды.
Тіріліп бірден бойдағы
Барлық сезім шалқиды.

Дала иісі – бұл қашан да жусан иісі. Бір рет болса да сол иісті иіскеген адам дала иісін аңсап тұрады, жалғыз киіз үйден түтін шығып жатқаны, желмен бірге жарысқан жылқылар шабысы – осының бәрі ауыл тірлігін көрсетіп, жанға қуаныш сыйлайды. Содан кейін барлығы еске түседі. Жусанның жіңішке сабағы адам сезіміне иелік етіп, оны рақатқа бөлейді, туған

жердің құндылығын арттырады. Тау жусаны, шөптердің аңқыған иісі даланы бір сәтте билеп алады.

Дермене медицина тарихына берік енді, емшан ертедегі орыс жазбаларында, ақындардың классикалық өлеңдеріне негіз болды. Бірақ Қазақстанда жусанның басқа да көптеген түрлері өседі. Бұлар татымды эстрагон, мол азықтық – жусан, ермен, майқара, сәндік «шырша», топырақ қорғайтын – ақсортаң. Жайылым жусаны өте бітік шығады, бұл топонимнің туу белгісі. Жусандала, Ерментау, Майқарасай атаулары осылай пайда болған.

Жусан көптеген халықтардың өмірінде үлкен рөл атқарған. Қаланың ресми белгісі болып дермененің белгіленгені де аян.

Шымкент дерменені құтқарса, дермене – Шымкентті көтерді. Қаланың өнеркәсіптік тарихы дермене бұтағынан басталады. 1883 жылы «Сантонин» серіктестігінің шағын зауыты ашылса, қазір ол Шымкент фармацевтикалық зауыты деп аталады, оның бүкіл өнімі табиғи дәрілік шөптерден жасалады.

Аппаз күмбезі

Бір байдың жалғыз ұлы болған екен. Бірде кеш кезінде ме, жарық кезінде ме байдың құдай берген жалғыз ұлы осы жерде мертігіп, қаза болған екен. Қаза тапқан баланы жерлеп, басына осы күмбезді орнатыпты. Бұл күмбезді ұлының дулығасына ұқсас етіп, биік қылып орнатқызған екен деседі.

Арыстанбаб

Қайтыс болар алдын Арыстанбаб әулие жиналған ел-жұртқа: «Менің сүйегімді ақ аруанаға артып, басын бос қоя беріңдер, түйе қай жерге шөксе – сол жер бейітім болсын», – депті. Ел-жұрт солай етсе, ақ аруана біраз жерді шарлап-шарлап барыпты да қазіргі сағанасы тұрған жерге шөгіпті деседі. Сонан сол жер Арыстанбаб басы деп аталып кетеді.

Бірде Ақсақ Темір әмір беріп Қожа Ахмет Ясауиға зор ғимарат салдыра бастапты. Қабырғасы көтеріле бергенде, бір нән өгіз келіп бұзып кетеді. Ұсталар жабылып ғимаратты қайта тұрғызады, еңсесін биіктетіп, күмбезін де көтере бастайды. Бір түні ол тағы құлап қалады. Ел аң-таң болады. Ақсақ Темір ойланып жатып, ұйықтап кетсе, түсінде оған бір ақсақал кісі аян береді. Ол Қожа Ахмет Ясауи жарықтық екен дейді. «Ғимаратты алдымен менің ұстазым Арыстанбабқа тұрғызыңдар» депті. Ақсақ Темір бар әскерін қатар қойып Түркістаннан 60 шақырым Отырарға кірпіш тасытып, Арыстанбаб әулиеге сағана тұрғызыпты. Арыстанбаб әулие жөнінде:

Самарқанда сансыз бап,
Түркістанда түмен бап,
Отырарда отыз баб,
Ең үлкені Арыстан баб,– деген нақыл содан қалыпты.

Ат жеткен

Ел арасында Сеңкібай би жерді көп алып қойды деген дау туады. Әуелден қазақ арасында жесір дауы, жер дауынан қиын дау жоқ. Аңыз бұл дауға Үйсін Төле би де қатысты дейді. Жиналған жақсы жайсаңның алдында Сеңкібай осы даудың билігін өзім айтам депті. Бұған көнбей шуласқан елді Төле би: «Айтсын, әділ шешім болып қисынын тапса – мақұлдармыз» депті. Сонда би ата: «Атым жетіп жығылған жерге дейін аламын» депті. Бұған билер де көнген екен. Сонымен сол отырған қыстаудан жіберілген бір аты Қызыларайдан әрі асар кезеңге жетіп жығылыпты. Атшабар балаға: «Айда, құнын өзім төлеймін» дегене кен. Сөйтіп, жер «Атжеткен» аталып кеткен.

Балағайып үңгірі

Баяғы өткен жаугершілік заманда осы ауылға күтпеген жерден қапыда тиіскен жау қамсыз отырған жұртты аяусыз қырып салған көрінеді. Сонда нөпір халықтың ішінде аман

қалған жалғыз бала тауға қарай дедектей қашып, жыпқыл тас арасындағы бір үңгірге барып тығылыпты. Ізбе-із қуып келе жатып, көз алдарындағы баладан айырылып қалған жау әбден әбігерге түседі. Тау-тасты шарлап, қанша іздегенімен, бірақ бала таптырмайды.

Ойламаған жерден жұмбақ көрініске тап болған қуғыншылар «Бір Құдайдың кереметі шығар, сондықтан Алланың қаһарына ұшырамай тұрғанда тезірек кетейік» деп, аттарының басын кері бұрған екен.

Жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырап, жапа шеккен күнәсіз жас өспірімге қойнын ашып, пана болған қара тас бертін келе «Балағайып үңгірі» аталып кетіпті.

Жеті құдық

Баяғыда осы таулардың ортасында Ортау ауылында жеті ағайынды емші өмір сүрген. Олардың емдемеген емі, жазбаған ауруы қалмаған. Күндердің күнінде ауылға үлкен дерт келіп, ауыл жаппай ауруға ұшырайды. Осыдан бастап жеті ағайындарға келген жандардың қарасы көбейе түсті. Барлық халықты емдей алмайтынын түсінген олар енді бар халықты бір сәтте емдеуге болатындай емдік шөп іздеп тауға кетеді. Бірақ сол түні олар оралмайды. Ауыл адамдары сол тауға қарай іздеу салады. Алайда ол жерден қатарынан тұрған жеті құдықтан басқа ешкімді таппайды. Содан бері кім де кім сол жеті құдықтың жетеуіне де түссе, бір жыл бойы ауырмайды екен. Міне, осыдан бастап Жеті құдық ел аузына аңыз болып ене бастады.

Жылаған ата

Бір кісі бай болғанымен перзенті болмапты. Әулие-әнбиелердің басына әйелі екеуі түнеп жүріп, бір күні әйелі құрсақ көтереді. Айы-күніне жетіп, толғатып, әйел іркілдеген мес туыпты. Мұнан соң әйел түн ішінде: «Құдайдан күндіз-түні тілегенім бұл емес еді ғой!» – деп жылап-еңіреп месті құшақтап

үйден шығып кетеді. Тау-тастың арасында месті көтеріп, он екі жыл бойы көзінің жасы көл болып, қаңғып жүре береді. Күндердің күнінде әйелдің қолындағы мес жерге түсіп кетіп, жарылып, ішінен бала жылап шығып, жартастар арасымен қаша жөнеледі. Анасы да: «Балам, тоқташы!» – деп жалынып соңынан жүгіре береді. Бала: «Артымдағы анам шөлдеп келе жатыр ғой» деп асасын жерге бір ұрып бұлақ ашып кетеді. Сол қашқан бойы бір үңгірге кіріп кетеді. Анасы ары шақырады, бері шақырады, бала тек үңгірдің ішінен: «Ана, мені іздеме, үйге қайта ғой», – деп үн береді, бірақ өзі шықпайды. Анасы оны қимай, сол үңгірдің жанынан кетпей жүре береді. Бір кезде бала үңгірден шығып: «Ана, мен ақыреттік баламын, бұл жерде жүре бермей, еліңе қайт, мен бәрібір енді жоқпын, менің мекенім – осы жер, осы үңгір», – дейді. Анасы жалынғанмен, бала көнбеді. Анасы: «Құдайдың жазғаны осы шығар» деп ойлап, баласына «Жарайды, мен кетейін», – дейді жүрегі қан жылап тұрып. Бала айтты: «Тек артыңа қарама, жалғыз тілегім сол», – дейді. Анасы ақыры күдер үзіп, таудан шыққан соң, әлі де қимай, артына жалт қарайды. Артына қараса, қызыл су оны өкшелей басып келе жатыр екен. Әйел артына қараған заматта қызыл су жерге сіңіп кетеді. Егер әйел артына қарамағанда, сол құла түз дала жайқалған жасыл желек болады екен. «Жылаған ата» деп бала кіріп кеткен үңгір сол уақыттан бері аталып келеді. Қазіргі күнде ол жерге көп адамдар зиярат етіп барады. Мұны аңыз десек те, сол үңгірдің кіре берісінде жалаң аяқ баланың іздері тасқа басылып қалған. Үңгір кәдімгі сарқырама секілді. Бірақ сарқырамадан үнемі су ағып тұратын болса, «Жылаған атадан» су үнемі ақпайды. Басына барып Құран оқыған адамға ағады. Онда да кей адамға аққанымен, кей адамға ақпайды. Оның себебін «Ниеті таза адамдарға әулиенің суы ағады, ал ниеті қарау адамға ақпайды» деп түсіндіреді ақсақалдар. Сол үңгірді жағалап жүре берсеңіз, бір жартас тік болып келіп, одан тамшылап су ағып тұрады. Оны «Жылаған атаның анасының көз жасы» дейді. Жылаған атаның местен шыққан жері, мес түскен жер «Мес әулие» деп аталады. Ол жерді де жергілікті халық киелі жер деп санайды. Жылаған

атаның суы бір адамға ағып, екінші бір адамдарға ақпайтыны не дегенмен де жұмбақ құбылыс.

Аса өзені

Тараздың жас батыры Қараханға ғашық болған Айша сұлу сүйгеніне кележатып, осы өзеннің жағасына жетіп жуынып, дем алмақшы болады. Осы кезде сәукеленің ішінен жасырынған улы жылан Айшаны шағып өлтіреді. Қос ғашық арманына жете алмай арманда кетеді, яғни қыз әлгі өзеннен аса алмай көз жұмады. Сондықтан жұрт өзенді «Аса алмаған» кейін «Аса» атап кеткен дейді.

Жыланды бұлақ

Жаугершілік заман болса керек. Төрткүлтөбеге қоныстанған елдің іргесі сөгіліп, жау жайлап алады. Тұлымдысын күң, тұғырлысын құл етеді. Ата жаудан арылудың жалғыз жолы бар. Ол – ханды өлтіру. Бірақ қалай? Осы сауалға жауап іздеп сабылған елден жылан тілін ұғатын, онымен еркінше сөйлесіп, өз айтқанын істете алатын Сәді деген ер шығады. Ол Төрткүлтөбеге жақын маңдағы үлкен үңгірге үш күн түнеп, ордалы жыланға жолығады.

– Ей, адамзат, маған не айтар тілегің бар? – дейді Ата жылан. Сәді ұста:

– Тыныш жатқан елді жау жаншып барады. Халі мүшкілге айналды. Соған көмек бер, – дейді.

– Оған қандай амал бар? – дейді Ата жылан, – бәлкім, өзің айтарсың?

– Халыққа қызмет көрсетіп жүріп, бір дәулетті жаннан алған түйменің көзіндей алтыным бар, – дейді Сәді.

– Ол алтынды не қыламыз?

– Менің жобалауымша, алтынға қызықпайтын хан жоқ. Сол алтынды сенің үңгіріңнен алдым деп ханға барайын. Ол сеніп

өзі келер, сол кезде жанын жаһаннамға жіберерсің, – деп өтінді дүкен ұстаған абзал жан.

Сәдінің айтқан уәжі де, ақылы да көңіліне қонған Ата жылан:

– Момын халық үшін келісімімді бердім, – деді.

Таң қараңғысында қағылған есікті хан өзі тұрып ашты. Өйткені Шолпан есімді көңілі ауған келіншек осы кезде келетін. Бірақ есік аузында нәзікеш қылықты келіншек емес, қол-аяғы күстенген ұста тұр еді. Оның бас бармағының астынан алтынның сәулесін көрген хан оның жымын білдірмей төргі бөлмеге алып келді.

– Қане, қайдан алдың? – деді ол бірден. Сәді ұста болған жайды айтқансып отырып:

– Ордалы жылан сізді оңаша келсін деп жатыр, – деп қалды. Мынау сөзге көзі қарауытқан хан сол сәтте-ақ үңгірге жалғыз аттанды.

Үңгірдің көзіне барғанда Ата жыланның тілінен зәр шашырап:

– Сен өз зауалыңды өзің іздеп таптың! – деді. Өлмеші болып уланған хан таң бозымен:

– Бұл жерден көшеміз! – деп жар салды. Хан туыстары, төлеңгіттері өре түрегелді. Ақ отау керегесіне дейін буылып, түйіліп, атандар шөгеріліп, өркешіне арқан тасталды. Барлық жүк теңге артылды. Көш ілгері жылжыды.

Хан қызылдың қарсы бетіндегі бұлаққа жеткенде.

– Шөлдеп барам. Мені күймеден түсіріңдер! – деді. Уәзірлері кенеттен дерт құшқан ханекеңді көтеріп әкеліп, бұлақ жағасына жантайтты.

– Ары таман бара тұрыңдар, – деді хан. Сол сәт мұздай бұлақ суынан түршіккен денесіне жылан уы тез тарап, соңғы демі шығып кетті.

Қозғалыссыз жатқан ханның денесін аударыстырып, көтеріп әуреленген бас уәзірдің көзіне жылан шаққан жер түсті.

– Ойбай-ай!– деп айқай салды бас уәзір, – ханымыздан айрылдық! Мынау бұлақ – «Жыланды бұлақ» екен. Жақындамаңдар! Қане, бұл жерден тез көшейік!

Дарқан даланың маңғаз халқына өкшесін батырған зәлім ханның ажалы солай жетіпті. Сәді ұстаның білгірлігінің арқасында ордалы жыланға өзі барып түскен ханның жан тапсырған жері «Жыланды бұлақ» аталып кеткен.

Келін ауылы

Біздің төңіректе осыдан бір ғасырдай бұрын ірі бай өтіпті. Оның олпы-солпылау жалғыз баласы бар екен. Ұлы ержеткен соң әр жерден қыз атастырып көреді, бірақ ешқайсысы да «менің қызымды ал» демейді. Баласын қыз таңдауға өзіндей байлардың да ауылына жіберіп көреді, ешбірі дұрыс қарсы алмайды. Сонда бай:

– Балам, жақсы көрер қызың бар ма? Соны алып берейін, – дейді.

Сонда баласы:

– Пәленше бай ауылында пәлендей деген егіншінің қызы бар, мен соны ұнаттым, – дейді.

– Ол сені ұната ма, балам? Ол әйтеуір тәуір қыз болса, бай неғып қағып түспей жүр? Мен барып байқайын, – дейді.

Ертеңіне ертелеп әлгі ауылға егінші үйіне барып түседі. Пәлендей атақты бай түскен соң, егінші байғұста не жан қалсын, бәйек болады. Бай осы үйдің қызын айттырып келгенін айтады. Шал ештеңе айтпай, сыртқа шығып кетеді. Қызына «сені бай айттыра келіпті» дегенде, әкесіне «асықпа, жауабын өзім беремін» дейді. Ол ішке шай ала кіріп, құйып беріп, үндемей отыра береді. Шыдамы таусылған бай қызды сынамақ болып:

– Қарағым, мен сізді айттыра келіп едім, – дейді.

– Өзіңізге ме, балаңызға ма? – деп қарсы сұрақ қояды қыз.

Бай:

– Өзіме десем не дер едің, балама десем ше? – дейді.

Сонда қыз:

– Өзіңіз тым кәрісіз, отырған орныңыздан тік тұра алмайсыз. Балама десеңіз бір жөн, оны тәрбиелесе, жаман адам болмас, – деп жауап қайтарады. Бай қуанғанынан:

– Қарағым, балама алып бермекші едім, – дейді шынын айтып.

Бай диқанға:

– Қызыңды бер, құда болайық, – дейді. Ол:

– Қызым болады десе, – деп қарсы емесін білдіреді.

Сонымен бай мен диқан бірі қызын беріп, енді бірі келін түсіріп, құда-жекжат болады.

Бір күні қыс аяғы кішкене жыли бастағанда, «жылқыларды ертеңнен бастап жайылымға айдаңдар, қыс бітті, көктем келді» деп бұйырады. Жылқының түгел айдалуын баласына тапсырады. Сонан ауылда қарбалас басталып, жылқыны үйір-үйірге бөліп, жайлауға айдауға дайындалып жатқанын бай келіні байқап, күйеуінен:

– Не істеп жүрсіңдер? – деп сұрайды.

– Әкемнің жарлығы бойынша ертең жылқыларды жайлауға айдамақшы- мыз, мен соны сол жаққа түгел жеткізіп қайтамын, – деп жауап қайтарады.

–Тез, атама айт, жылқыларды жайлауға екі күннен кейін айдасын. Алда қарлы қалың боран бар, сол өте айдасын. Әйтпесе, малдан да, адамнан да шығын болуы мүмкін, – деп қаупін айтады. Бұл сөзді бай баласы жедел әкесіне жеткізеді. Оны естіген бай қатты ашуланып:

– Мен сені есейді, ержетті деп жүрсем, әлі келін етегіне оралып жүр екенсің ғой. Жылқыларды дәп қазір, бүгін айдап кетіңдер, – деп зәрлене бұйырады.

Бай айтқан соң «Жаппарқұлда жан бар ма», жылқышылар бір жағынан ренжісе де, бір жағынан қуанады. Қуануларының себебі – жайылымға барса, бие байланып сауылады, балалары да, өздері де қымызға қарық болады. Жайылымға шығу үшін өте тиімді. келіні:

Байдың ескі-құсқысын киген малшылар жылқыларды иіріп, айдай бастайды. Бай баласы бастаған олар малды ауылдан

ұзатып кеткен кезде күн суытып, жел тұрып, қар жауа бастайды. Бірте-бірте жел күшейіп, қар қалың жауып, кәдімгі бораңға ұласып, үскірік аяз болады. Қалшылдап біресе ішке, біресе сыртқа шыққан бай амалсыздан келінінен:

– Ауа-райы қашан дұрысталар екен? – деп сұрайды. Сонда келіні:

– Ата, енді болар іс болды. Олар ендігі көк жонға жетсе керек. Жарау биелер мен айғырлар көк жоннан асып, сай-сайға ықтаған болар. Малдың нашарлаулары ықтасынға жетпей, шығынға ұшыраған болар. Адамдар аман болса жарар еді-ау, – дейді. Бай сонда:

– О, Алла, менде не өшің бар еді, баламды, малымды алғанша неге менің өзімді алмайсың, менің енді нем қалды? – деп өкіре жылап құлайды. Келіні атасына басу айтып, былай дейді:

– Ата, боран қонағанға тоқталады, біз ертең бір-бір ат мініп, оларға көк жонда жәрдемге барамыз. Малдың да, адамның да терісін сонда ажыратуға болады. Ертең бір қара тайды жетектей кетейік. Қалған сөз сол жерде айтылады. Бай түнімен ұйқы көрмей, таңды әзер атырады. Ертесіне бірнеше аттылар қонды қара тайды жетекке алып, жайлауға кеткендердің артынан жортып, сәске кезінде жетеді. Келіні жол-жөнекей:

– Ата, балаңызды көк жоннан табамыз. Тапқан кезіңізде тиіспестен маған хабарлаңыз, – деп өтініш етеді, – балаңыздың тірі қалуы не қалмауы алдымен Жер-Анаға, сонан соң біздің іс-әрекетімізге байланысты.

Бай көк жонға жеткен соң, әр төбені шұқшиып қарап, теңкиіп жатқан жылқыларды көреді. Соның арасынан баласын тауып, айқайлап келінін шақырады.

– Келін, бала мұнда жатыр екен, – деп еңіреп аттан түседі. Келіні:

– Тиме, ата, тиіспеңіз, – деп ол да жақындай береді, – ата, балаңыз тірі қалсын десеңіз, сабыр етіңіз. Сәске түсте Жер-Ана жылынады, мына қар ери бастайды. Жерде дүмпу білінеді, сол кезде балаңыз қимылдаса, тірі қалады, көз ашпаса, айырылдық, – дейді. Бай не істерін білмей жылай бастайды. Келіні:

– Үмітсіз шайтан, біз тірі қалады деп үміттенеміз, – деп қарын тазартып, – жылу Жер-Анадан келеді. Мен үстіңе тонымды жабайын, отағасы, көзіңді аш. Алла, әбиір бер, – деп жалбарынады жерді ұстап тұрып.

Сәске түспей бай баласы аяғын созып, көзін ашады. Келін:

– Тірі екен. Тез тайды сойып, терісін сыпырыңдар, – деп бұйырады. Терісі сыпырылған кезде енді теріні керіп тұрып, сота таяқпен ұрып:

– Мына тонды жерге жайып, теріге орап, басын ғана шығарып жатқызыңдар. Сөйтіп, тағы бір тон жауып тастасаңыздар. Денесіндегі бар суығын сорып алады, сізбен бірге ауылға қайтады. Басқа кісілердің де аман не жаман екенін енді ажыратуға болады, – дейді көрегенділікпен.

Көзін ашқан, қимылдағандарды тон терімен орап, атпен елге жедел жеткізіп, ыстық-ыстық сорпа беріп терлетіңіздер. Сонда денсаулықтары жақсы болып қалады.

Адамнан шығынның аздығына қуанған бай малынан көп айрылғанына қайғырады. Енді не істеу керегін келінімен ақылдасып көреді.

– Енді суық жоқ, жылына береді, – деген келіннің сөзін медеу тұтып, бар жылқышысын жинап, малды түгендеп, сонан соң жайлауға айдап керегін көп ұзамай бар көшті бастап, өздерінің де келетінін ескертеді.

Сол оқиғадан кейін бай жайлауға көшер алдында келінімен ақылдасып барып іс істейтін болады. Басқалары бай ауылы демей, келін ауылы деп атап кетеді. Өзгелер сол келін ауылы көшті ме, көшсе біз де қимылдайық деп көшіп жүрді. Бертін келе «Келін ауылы» деген атпен ұжымдастыру кезеңіне де жеткен екен. Бүгін де кейбіреулер «Келін ауылы» деп атайды.

Келін төбе

Ілкі заманда қазақ даласына калмақ шапқан деседі. Ер азаматтар жау қолынан өліп, ел еңсесі түседі, сол кезде ел ішінде Ақшабақ есімді келіншек бар екен. Қауым елді ақылмен

бастайды. Қашқан ел Қаратаудан асып, Сырға жетеді. Сыр жағасындағы қалың тоғайға кіріп, қалмақ қолын адастырып кетеді. Әлігі келіншек дариядан өтіп, аз күн тынышталған елге: «Кетпен ұстауға жарайтын жұрт топырақ тасып төбе үйсін, төбе басына шыққанда дарияның арғы басы көрінетін болсын!» – дейді. Ел екі етпейді, төбені үйеді. Келіншек күнде өрмелеп төбе басына шығып қарауыл қарайды. Келе жатқан жауды күншілік жерден таниды екен. Жау төбесі көрінсе, ауылға хабар қылады да, жұрт тоғайға сіңіп құтыла берген. Осыдан кейін Ақшабақтың есімі, беделі ен далаға жайылып, халықтың оған деген құрметі үдей түседі. Осы мекенде диханшылық дәуірлеп, ел тып-тыныш мамыражай заман кешкен. Бір күндері қырағы келіншекке бүйі түйіп өледі. Жұрт оны ардақтап, арулап осы төбеге көмген екен. Содан бұл төбе «Келін төбе» аталып кетіпті.

Келіншектау
(І нұсқа)

Ертеде аты шыққан әйгілі бай болыпты. Әлгі бай аузы уәлі, ақылы мен дәулеті парапар болыпты. Жан дегенде жалғыз қызы бар екен. Қызы бой жетіп, тана көзі талайдың ішіне шоқ түсіріпті. Ақыры теңі табылып, бай жалғыз қызымнан аярым жоқ деп, екі жаққа батасын беріп, жасауын бөліпті. Отаудың үзік, дөдегесі ақ марқаның жүнінен басылып, бау-басқұры жібек жіптен тоқылыпты. Шаңырағын алтынмен аптап, уығын күміспен қаптапты. Бар жиһазын түйеге артып, риза бол деп, әкесі керуеннің бас жібін қызына ұстатқан екен. Керуен аяңдап Қаратаудың қыр арқасына көтеріліпті. Қызы дүниеге бір табан жақын білем, сол арада түйелердегі жасауды қайыра бір көзбен өткізіпті. Сөйтсе, итаяғы жай өрік ағаштан шабылған екен. Мұны көрген қыз: «Әкем сараңдық жасап, итаяғымды күмістен соқтырмапты», – деп күйеу жігітті ауылына әкесінің үйіне қайтарып жіберіпті. Күйеу жігітті күміс итаяққа жұмсаған екен. Бар дәулетін, бар жоғын арттырып жіберген ақылды әкесі осы сөзді естіп қатты ренжіпті. Әкеңді аямайды екенсің деп

қынжылыпты. Қызына «тас жүрек екенсің, тас бол» деп теріс батасын беріпті. Сол кезде қарғыстың дөп даритын уағы білем, шөп жатқан түйелер, бұйда тартқан қалыңдық солайымен тұрған-тұрған жерінде тасқа айналып қалыпты деседі (Бабалар сөзі 80:94).

Келіншектау
(ІІ нұсқа)

Сонау ерте заманда Қаратау бөктерінде бір бай өмір сүріпті. Байдың Айсұлу есімді жалғыз қызы болыпты. Қыз өте сұлу, сымбатты екен. Байдың дүниесінің молдығы, қыздың сұлулығы Жан-жаққа тез тарап, қыз 15 жасқа келгенде айттырушылар тұс-тұстан ағыла бастапты. Перзентін өте жақсы көретін бай тек қызының қалауы бойынша тұрмысқа шығатынын айтып, келушілерге қатаң ескертіпті. Жігіттерді асықпай таңдаған қыз ақыры біреуіне тоқтап, әкесінің батасын сұрайды. Бай уәдесінде тұрып, қызына қырық күн ойын, қырық күн тойын жасайды.

Той өткен соң бай қырық түйеге жасау артып, қызын жолға шығарады. Айсұлу ауылдан ұзап «Балды су» өзеніне келген кезде көшті тоқтатып, сандықтардағы жасауларын шетінен тексере бастайды. Сөйтсе, барлық бұйымдар таза алтыннан жасалыпты да, тек жалғыз итаяғын ғана ағаштан жасаған екен. Қызы әкесіне тез адам жіберіп, итаяқты да алтыннан жасауын талап етеді. Қызының сәлемін естіп, қатты ашуланған бай: «О, жақсылық түсінбеген қасиетсіз қызым, тас бол!» – деп қарғаған екен. Сол замат Айсұлу да, шұбаған көш те түгел тасқа айналып кеткен көрінеді. Кейін бұл жер «Келіншектау» аталып кетіпті (Бабалар сөзі 80:95).

Кеме қалған шыңы

Баяғы өткен заманда Құдайдың жаратушы екендігін ұмытып, жер бетіндегі адамзат азып-тоза бастайды. Осындай жағдайды көзімен көріп жаны күйзелген Нұх пайғамбар елді

қаншалықты түзу жолға салам десе де болдыра алмайды. Күндердің бір күнінде Құдайдан Нұх пайғамбарға хабар келеді: «жердің бетін топан су басады, қырық күн жаңбыр жауады, азғындардың бәрі суға қарық болады, сен кеме жасап, әрбір Жан-жануардың, аңдардың түрлерінен жұп-жұбымен сол кемеге салып ал». Нұх пайғамбар көп уақыт еңбек етіп, үлкен, мықты кеме тұрғызады. Жан-жануарлардан кемеге отырғызады. Дәл сол сәттен бастап жаңбыр жауа бастайды. Қырық күн жауған жаңбырдан жер қырық құлаш су көтеріледі, ол су қырық күнге дейін қайтпайды. Мерзімі жеткен кезде су басылып Нұх пайғамбардың кемесі бір биік таудың басына келіп қайырылған екен. Сол тауды халық «Қазығұрт» деп, кеме қайырылған шыңын «Кеме қалған» деп атап кеткен (Тасполатов 2016:97).

Кемпір өлген

Қаратаудың күнгей бетінде бір кемпір өмір сүріпті. Оның жалғыз лағы болыпты. Ол бір күні лағынан көз жазып қалып, соны іздеуге шығады. Кенет жаңбыр жауып кемпірдің үсті әбден малшынған соң, бір үңгірге кіріп, паналамақ болады. Үңгірдің іші терендеу болса керек, не керек кемпір сол үңгірдің ішінен шыға алмай қайтыс болады. Сол оқиғадан кейін бұл үңгірді сол өңірдегі халық «Кемпір өлген» деп атап кетіпті.

Көзата бұлағы

Бағзы замандардың бірінде Қазығұрт тауын әрі әулие, әрі емші адам мекендепті (Тасполатов 2016:53). Ол емші болғанда көз ауруын ғана жазады екен. Сондықтан зағип болғандардың барлығы осы емшінің дақпыртын естіп дертінен айығу үшін арнайы іздеп келіп, емделіп жүріпті. Бірақ бір ғажабы шын ниетімен емделуге келген сырқаттардың барлығы айығып кететін көрінеді. Жанары ашылып, жарық дүниенің келбетін көрген пенделер емшіге шексіз алғыстарын жаудырыпты. Өмір бар жерде өлім де бар демекші күндердің күнінде дәм-тұзы

таусылған емшіге ажал жетіп, көз жұмады. Жақсылығы жалпақ дүниеге жайылған әулиенің қонағасына шегі мен шеті жоқ дүйім жұрт жиналыпты. Ақ жуып арулап, Қазығұрттың баурайына әулиені жерлейді. Арада қырық күн өткенде әулие мазарының дәл жанынан жерді жарып бұлақ ағып шығады. Бір ғажабы – осы бұлақтың суынан ішіп, беті-қолын жуған адам көз ауруынан құлан-таза айығатын болыпты. Сөйтіп, халық бұл бастауды «Көзатаның бұлағы» деп атап кетеді.

Көксу, Арасан, Тамшыбұлақ

Ертеде Текесте бір кедей жігіттің жақсы аты болыпты. Өзінде мың жылқысы болса да, кедейдің жалғыз жақсы атына қызғаныш білдіріп бір бай таласыпты. Жігіт атын бермеген соң оның үстінен биге шағым жасайды. Би мен бай астасып, жігітті қудалап, жазалауға кіріседі. Бұл өңірде тұрақтап тұру мүмкін болмасын білген жігіт сүйген жары Гүлсімай деген қызбен екеуі қашып Көксудың басы Арасан мен Аршалы өңіріне барып мекендейді. Гүлсімайды тоқалдыққа алмақ болып құдаласқан қаусаған шал өз жайына қала беріпті. Жігіт пен қыз бір күні аң аулап тау басына шыққанда бұларға бір алып айдаһар кез болып, мылтық, қылышымен қарсыласқанына қоймай жігітті жұтып қойыпты. Мұны көріп шошынып қашқан қыз қорыммен еңіс құлап домалайды. Бұл құбылысты көріп отырған бір аңшы жігіт жалма-жан жетіп барып, қызды құтқарады, есіне келген соң қызды ел ішіне алып жүрмек болғанда қыздың мініп жүрген аты қашады. Атты ұстамақ болып аңшы жігіт артынан кетеді. Сол кезде қыз ауыр қиялға батады. Басына келген ауыр қайғы-қасіретке, сүйкімді де сүйікті жарының артында қалғанына құсаланады. Дүниеде тірі жүруім қажетсіз деген тұжырымға келеді де, өзін құзар шыңнан тастап, дүние салады. Әлден уақыттан соң атты ұстап аңшы жігіт келсе, қыз жоқ іздеп жүріп қыздың сүйегін тауып алады. Өкініш білдірген аңшы жігіт қыздың сүйегін жерлеп ауылына қайтады. Осы арада қызға арнап, «Гүлсімай» деген әнін шығарыпты:

Ауылым көшті Көксудың аңғарына,
Сұлудың сөз айтайын заңғарына.
Құлан текті домалап құлап түсіп,
Не болдың Аршалының аңғарында.

Ойпырым-ай, Гүлсімай,
Көрген күнің құрысын-ай!

Меңіреу шал мейман боп жүр өз алдына,
Қайранмын қалқатайдың хал-жайына.
Өмірден жарық көрмей өткеніңді,
Құдайдан сұрап көрдім жалбарына.

Әттең, шіркін Гүлсімай,
Көрген күнің құрсын-ай.
Гүлсімай, Гүлсімай,
Көрген күнің құрсын-ай!

Осы оқиғаға байланысты айдаһардың денесімен Көксу арасаны пайда болыпты. Қыздың көз жасымен Тамшыбұлақ, одан Көксу өзені пайда болыпты.

Көсегенің көк жоны, Хорен

Әйгілі Қамбар батырдың мекені Үсіктас аймағы болған. Ал қыз Назымның ауылы Құмкент шаһарының маңындағы Қызыл көлдің жағасы екен. Назымның сұлулығы қазақ елі түгілі көршілес елдерге де аңыз болып тарайды. Назым Әзімбай деген байдың жалғыз қызы екен. Ол жайында Хорен атты қалмақтың да батыры естиді. Хорен Назымды көрмей-ақ ғашық болады. Қасына нөкерлерін ертіп, Әзімбайдың аулына келіп: «Қызын маған берсін», – деп кісі жібертеді. Бірақ қызын бермек түгілі келген кісіні ұрып, соғып қуалайды. Қатты ашуланған Хорен «Келісіміңді өзің бермейінше, бұл жерден кетпеймін!» деп,

ауылының қасына шатырын тігіп, жатып алады. Әзімбай қашанғы шыдасын, Қамбар батырды шақыртады. Қамбар батыр Хорен қалмақты Үсіктастың (солтүстік) шығыс жағындағы көкпенбек болып жатқан жазық далаға соғысуға шақырады. Осы жерде үлкен соғыс болып, Әзімбайдың ауылы қалмақтардан азат болады. Батырдың соғысқан жері содан бастап «Кесегенің көк жоны» деп аталып кетіпті.

Ал Хорен қалмақ шатырын тігіп жатқан жер «Хорен қалмақ» деп аталыпты.

Күлдір ойы

Шөлтөбенің басына Сәңкібай шығып, жылқыларына қарап тұрғанда, қасына Қыдыр ата келіп: «Мына кең жазықты алып жатқан жылқыларыңа көзің тоя ма?» – депті. Қырағы көзді, қалың қасты, қаяу сақалды, ширақ денелі қарт оң қолының салалы саусақтарын жаза нұсқап, «Анау жер ояндау», – деген. Сол жер тақырға айналып кеткен дейді. Оны Күлдір деп атайды.

Кітән ұшқан

Ертеде Қаратауда Кітән деген жігіт өмір сүріпті. Тау арасында жылқы бағып, мал ұстап күн көреді екен. Оның желден жүйрік сәйгүлік аты болыпты. Бірақ сол елдің байлары зорлық жасап сәйгүлігін тартып алып: «Қартаудың құз жар тасты бигіне ұя салған қыран бүркіттің баласын әкеліп берсең, атыңды қайтарамыз» деген шарт қояды. Алайда жігіт таудың шың құзынан байқаусызда құлап кетіп, жан тапсырады. Кейіннен соны көрген халық бұл жерді «Кітән ұшқан» деп атап кетіпті.

Қазығұрт тауы

Халық арасында Қазығұрт тауы хақында бұрыннан қалған аңыз бар. Қарт адамдардың айтуларына қарағанда, Құдай баста

жерді, көкті жаратқанда, Қазығұрт тауы да бірге жаралған (Тасполатов 2016:34).

Өзі аласа тау болса да, жер жүзіндегі таулардың қасиеттісі. Ілгеріде жер жүзін топан суы басып кеткенде, жалғыз осы Қазығұрт тауы аман қалған екен. Қазығұрт тауының басында, күнбатыс жағында азырақ тегіс жер бар. Ол жер Нұқ пайғамбардың кемесінің орны дейді.

Қазығұрттың басында бір үңгір болса керек. Ол үңгірдің үстіне ағаш шаншып қойған Қазығұрт атаның моласы дейді екен. Басқа жерлерді бұлт басса да, Қазығұрттың басын бұлт шалмайды екен. Егерде Қазығұрттың басына бұлт шөгіп, көрінбей қалса, қариялар Қазығұрт қарасын киді деп, қатындар күлпарасын киеді екен. Сол уақытында жұрттың бәрі даладағы нәрселерін үйге қояды екен, Қазығұрттың басын жапқан бұлт жаумай кетпес деп, қазақтардың бұрынғы замандағы ақындары Нұқ пайғамбардың кемесінен қалған жануарлар туралы мынаны айтады екен:

Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол «әулие» болмаса, неге қалған?
Жетім бота үстінде жатып қалып,
Ойсылқара жануар содан қалған.

Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол «әулие» болмаса, неге қалған?
Қыршаңқы тай үстінде жатып қалып,
Қамбар ата жануар содан қалған.

Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол «әулие» болмаса, неге қалған?
Тышқақ тана үстінде жатып қалып,
Зеңгібаба жануар содан қалған.

Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол «әулие» болмаса, неге қалған?

Қотыр тоқты үстінде жатып қалып,
Шопан ата жануар содан қалған.

Осындай ырыммен түрлі жануарлардың атын келтіреді екен.

Қазығұрттың басында көп «әулие»,

Мінсең аттай желеді айыр түйе, – деген мақалдар да бар. Қазығұрттың басы түйенің өркешіне ұқсаған. Оның себебі: басқа таулардың бәрін топан суы басып кеткенде, Қазығұртты су баспаған соң, басқа таулар намыс қылып қазығұртпен ұрысамыз деп, жиылысып келген екен. Бәрінің үлкені Ордабасы деген тау Бадам суының Қазығұртқа қараған күнбатыс жағында болған.

Ордабасы балама айт,

Қызыл сендей қызыма айт,

Еншілес інім Қаңғыраққа айт,

Сізден арғы Қараққа айт! – деген даусын естіп, қалғандары бір-біріне солай айқайлаған дейді. Барлық таулар келсе, біздер көп болып кетеміз ғой, ұрыс қылмай-ақ қоялық деседі. Әдейі әуре болып келген соң, тым болмаса, қылышты бір сілтеп қалайық деп, қылышты сілтегенде, Қазығұрттың басы айрылып қалыпты дейді. Қазығұрттың басы түйенің өркешіне ұқсаған себебі осыдан екен дейді қариялар.

Қамбар төбе

Қаратаудың теріскейінде, Сарысу мен Қоңыр құмының аралығында Шайырлы деген далада Көкдомбақ дейтін төбе бар. Мұны бұл күнде Қамбар төбе дейді. Қамбар батыр сонда өлген. Өлу себебі: Қамбар арқада жүріп, Сырдағы Орақ батырдың баласы Қайқы батырдың аулына келеді. Қайтуында нағашысы Қайқы батырдың жылқысын айдап қашқан, өзі кедей екен. Қайқы батыр Қоңыр құмында қуып жетіп, Сарысудың жиегінде соғысқан. Қамбар Қайқыны құлатқан. Сонда Қайқы:

– Менің өлігімді соңымда келе жатқан жолдастарым тауып алады. Сен де тірі қалмайсың. Өйткені найзамның ұшын суғарған

едім. Денеңе найзам тиді, сен де өлесің, – дейді. Сөйтіп, жылқыны тастап, ертерек еліңді тап деген кеңес береді. Қамбар соның айтуы бойынша жылқыны тастап жүріп кетеді. Кешкілік Домбалыққа жетіп, сол төбеде денесі уланып өлген. Төбеге ел бар ма екен деп қараған. Содан бері Көкдомбақ Қамбар төбе деп атанған деседі.

Қаратау

Баяғы өткен заманда бір бай өлкелерінің бірінде бір қауымдық ел-жұрт өмір сүріпті. Қанша заман өткенін кім білсін күндердің бір күнінде жетібасты жаламауыз сол өңірде пайда болыпты дейді. Сонан елге қырғидай тиіп күн сайын қырық кой, қырық жылқы, бір жігіт, бір қызды жеп отырыпты. Әбден зәрезап болған ел жаңағы жалмауыздан құтылудың жолын іздейді. Жапанды шарлап келе жатқан бір саудагерлер оңтүстік өлкеде Дәубек деген батырдың бар екендігін хабардар етеді. Жетібасты жалмауызды бір жеңсе сол ғана жеңеді дегенді айтады. Оның еліне жету үшін өте ұзақ жүру керек. Шөлді, құмды жерлерді басып жүру керек. Әбден бір қалжыраған шақта, алыстан тау сілемі көзге шалдығуы мүмкін. Жаңағы дәу сол тауды мекендейді. Ел болып жиналып бір батырды басшы етіп, қырық жігітті қосшы етіп жолға аттандырады. Олар арада күн жүріп, ай жүріп құмды далаға кездеседі. Шаршайды, қалжырайды, сусайды. Күндердің бір күнінде көкжиекке көз тігіп келе жатқан жаңағы жігіттердің бірі:

– Қара тау, Қара тау, – деп айқайлап жібереді. Барлығы жаппай жаңағы жаққа назар салса, сағымданған таудың сұлбасынан көзге шалынған сияқты болады. Сол сағымды бетке алып жүрген жолаушылар ақыры тауға жетіпті. Ол батыр жеті басты жалмауызды өлтіріп елге тиыштық орнатады. Сонан жаңағы дәу мекендеген тауды ел «Қаратау» деп атап кетіпті.

Қозмалдақ

Жошы хан Созақты өзінің астанасы еткенде, Саңғыл би казіргі «Козмалдақ-Сызған» аталған жерге келіп өзінің соңынан ерген елді ертіп келіп ат шаптырым екі үлкен саздың Шығыс жағынан келіп туын кадап аттан түсіп, «Малдақтандар» депті (ол түрікше түйенің белін шешіп демалыңдар деген мағына берсе керек).

Жорықтан әбден арып-ашқан, жойқын көштен әбден шаршаған ел бел шешіп, көк-орай майсан сазға жайғаса бастайды. Саңғыл би өзінің соңындағы ерген елін аралап келе жатып, елдің ауыр халін көреді. Бұдан әрі жорыққа ілесе алмасына көзі жетеді.

«Жоқ, болмайды екен, енді елімді тынықтырып, ес жиғызбасам, ұрпақ қалмауы мүмкін» деген ойға келеді. Бірнеше күн демалған ел тағы да әлде нені күтеді. Басбұлақтың үстінгі жағындағы теп-тегіс сазға шатырын тіккен Саңғыл би шатырдан үш күн, үш түн шықпайды. Созақтан Жошының шабарманы келгенде ғана бір-ақ шығып, көшіп жүрген елін жинай ды. Ел тағы да көшеді екенбіз деп ойласа керек. Сонда биік деңнің басына шығып тұрып: «Уа! Халайық! Енді көшті мәңгі тоқтатамыз. Барлығың үйлеріңді жөндеп «қоз» салыңдар», – дейді.

Ол кездерде бұл екі саздын жанынан үлкен-үлкен екі өзен ағып жатса керек. Ал ол өзендердің жағасы қарайып жатқан тауға дейін қалың жыныс, тоғай, сәмбі талдарға сыңсып тұрған екен. Міне, сол кезден бастап бұл жер «Қозмалдақ» атаныпты.

Қосмола, Қаржан

Ертеде қазактың Каражан, Сарыжан деген батырлары, қарындастары Қаржан осы жерлерді мекендепті. Үй алдында үлкен төбе болса керек, батырлар үйде болғанда туын төбеге тігіп қояды екен. Олардың туы төбеде желбіреп тұрғанда ешқандай жау батып келе алмайды. Күндердің күнінде батырлардың

жолаушылап кеткенін пайдаланып, жау елді шабады, малын айдап, әйел, бала-шағаларын тұткындап әкетуге айналғанда батырлар келіп калады. Жау бәрін тастай кашады, батырлар қуа жөнеледі. Бірақ жаудың күші басым болып, олар жау қолынан мерт болады.

Халқы екі батырды екі таудың басына жерлейді. Кос батырдың құрметіне тау аты Қосмола аталады. Қос батырдың қарындасы Қаржан ағаларының мерт болғанын көрген соң, жаумен айқасқа түсіп, көп жауды өлтіріп, кегін қайтарады, өзі де жау қолынан каза табады. Халқы қызды да таудың басына жерлейді. Қыздың қаңсырап құлаған жерінен арқырап су шыққан екен деседі. Содан Қаржан өзені пайда болыпты.

Құлдың асуы

Өткен замандарда қарт Қаратаудың күнгей бетін жайлаған Нарынбет деген бай болыпты. Өз заманына лайық өмір сүрген Нарынбет байдың мыңғырған малы «Талдысу» өзенінің бойын алып жатады екен. Бай өзеннің «Күркіреу» деп аталатын сағасында он екі қанат ақ үй тіктіріп, жаздың қызығын көреді екен. Исі қазаққа аты танылған Нарынбеттің үйіне Сыр бойынан, Арқа жақтан жолаушылар жиі келіп тұрса керек. Сол замандағы өнерімен алашқа танылған сал-серілер, акын- жыршылардың және ел ағасы болып жүрген билер мен болыстардың бай үйінен дәм татпағаны кемде-кем. Жалғанды жалпағынан басып, шалқып өмір сүрген Нарынбеттің перзент атаулыдан Балайым деген жалғыз қызы болыпты. Байдын осы қызын айттырып алмаққа ниеттенгендер көп болса керек. Оларға қыз әкесі:

– Ниеттеріңе рахмет, Құдайдың берген жалғыз қызы болғандықтан, дәл қазір бәлен дей алмаймын, көз алдымда еркін ойнап-күліп жүргенін қалаймын. Әр нәрсенің өз уақыты бар, – деп, сөз салғандарға ыңғай танытпайды. Ешнәрседен таршылық көрмеген Балайым қатарының алды болып, бой жетеді. Көркіне ақылы сай ару қызды ауыл-аймақ қатты құрметтейді. Жастайынан молда оқуынан хат таныған Балайым оңы мен солын

ерте танып, айналасындағылардың қадір-қасиетін бағалайтын дәрежеге жетеді.

Нарынбет байдың малын бағып, жұмысын істейтін малшы-жалшылардың арасында Садық деген жігіт бар еді. Ол әке-шешесінен ерте айрылыпты. Ес білгелі байдың босағасында жалшылықта жүреді. Садықтың мінезі тұйық, көп сөйлемейтін, есесіне қандай жұмыс болса да қажуды білмей, апырып-жапырып тастайтын еңбекқор болыпты. Басқа жалшылар сияқты байдан еңбегіне ақы сұрап, артық жұмыска міндетсіну дегенді білмепті. Нарымбеттің жылқыдағы күллі асауын үйрету де Садықтың міндеті екен. Ауылдағы жиын-тойларда балуандар сайысында талай топ жарған Садықты ел-жұрт мақтан тұтады екен. Жастардың «Ақсүйек», «Алтыбақан» сияқты ойын-сауықтарында Садық пен Балайым бір-біріне іштей құштар болып жүреді екен. Қанша құштар болғанымен, Садық өзінің жалғыздығы мен кедейлігінен жасқанып, Балайымға ойындағысын айта алмай қиналады. Балайым да Садықты ұнатқанымен, екеуінің қосылуына кедергінің көп болатынын сезіп, іштен тынып жүреді. Екі жас бірін-бірі аңсаумен жүргенде араларындағы ғашықтық сезім күн өткен сайын күшейе түседі.

Жаз бітіп, жұрт күзеуге көшер алдында ауылда шілдехана болады. Шілдеханада Садық пен Балайым оңаша кездеседі. Жігіт ұзақ уақыттан бергі іштегі құсасын тарқатып, қыз алдында ақтарылады. Қыз да көңіліндегі жан сырын жайып салады. Аңсаған армандарына жеткендей болған қос ғашық ел жайлаудан көшер күні түн ауа көзге көрінбей қашып кетуге уағдаласады. Уағдалы уақытта екеуі таң асқан жүйріктерге мініп, Талдысу өзенін бойлай жұрттан жырақтайды. Нарынбеттің малын күзететіндер ауылдан суыт аттанған екеуді байқап қалып, дереу байға хабар береді. Хабар жетісімен бай қызын сұрастырады. Қыз жоқ болып шығады. Дүрліккен ауыл Садықтың да жоқ екендігін анықтайды. Ашу-ызадан жарылардай болған бай шабарманын жинап:

– Құдай маған жалғыз қызды мені масқара етіп, жерге қарасын деп берген екен. Әр ауылдың бай-мырзаларын өзіме тең

көрмей жүргенімде, қызым есік алдындағы құлақкесті құлыммен қашты деген сұмдық қой! Тез жетіп, ұлдың сазайын беріңдер, – деп жиырма жігіт жібереді. Садық пен Балайымның кеткен бағытын хабаршының нұсқауымен дұрыс болжаған қуғыншы топ көп ұзамай қос ғашықты үлкен асудың тұсында қуып жетеді. Қуғыншылардан құтылмасын білген Садық Балайымды алға оздырып, өзі сәл кідіреді. Реті келсе, тіл табыспақ болады. Осы қуғыншы жігіттермен талай барымтаға бірге барғанын, біразының бала кезден бергі достары екендігін ойлайды. «Менің жайымды түсінер, жамандыққа қимас», – деп үміттенеді. Бірақ олай болмай шығады. Өңкей жарауға мінген жігіттер сөзге келместен Садыққа ұмтылады. Садық болса қаша ұрыс салады. Жиырма жігітпен жалғыз айқасқан Садық осы асуда қаза болады. Мұны көріп тұрған Балайым қиянатқа шыдамай, өзін-өзі өлтіреді. Содан бері бұл асу «Құлдың асуы» аталыпты.

Құмұян

Отырар қаласы тұсында опат болған. Оның тарихы жауға берілмеген нендей сыры бар деп дұшпандар әбден зерттеген. Бір жігітті диуана етіп жіберіп, жансыз ретінде ұстапты. Ол жігіт сол қаланың бастығының қызымен көңіл қосқан екен. Ол қызға үйленген соң каланың жер асты құбыры арқылы суландыратынын, сағасының қай тұста екенін біліп, сырын ашқан екен. Дұшпандары бұл құпияның сырын білген соң сағасынан суды бекітіп, қала халқын қырған екен. Содан ол қала «Құмдағы ұя» деп аталыпты.

Қыз әулие
(І нұсқа)

Бірде екі ғашық, қыз бен жігіт, осы тауларды айнала серуендеп жүрген. Қыз бүгін түсінде осы жерді көргенін, сосын осында барайық дегенін айтып келе жатты. Түсінде осында ақ гүл теріп жүр екен. Өзін осы жердің әулиесімін деп «емін-еркін ән

айтып жүрмін» деп әңгімесін аяқтап, қыз тоқтап қалады. Содан қыз осы шоқпар тастың артына барып келейін, сен осында күте тұр» деп кетіп қалады. Жігіт болса қызды ұзақ тосады, бірақ қыздың келетін түрі жоқ. Сонда жігіт қызды байқайын деп барса, қыз жоқ. Тек тігінен тұрған шақпақ тас қана жалпағынан жатқанын байқайды. Әрі-бері карап қызды таппайды. Қызды осы шақпақ тас басып қалғаны оның ойына мүлдем келмеп еді. Содан ол қыз ойнап, тығылып жүрген шығар деген оймен сол қызды басып қалған шақпақ тасқа отырады. Сол отырғанда төмен қарап, жүрегі тоқтап қала жаздайды. Сөйтсе, қыздың көйлегінің бір шеті тастың астынан шығып тұр екен. Сөйтіп, қыз түсінде көргендей осы тастың әулиесі болып қалыпты. Жігіт осы тасты әулие деп ылғи келіп ақтық байлап, Құран оқытып жүрген екен. Міне, осы аңызға байланысты «Қыз әулие» атауы пайда болды дейді (Бабалар сөзі 80:43).

Қыз әулие
(II нұсқа)

Тикаша өзенінің оң жақ жағалауында қазақтың белгілі байы Оразымбидің тұрағы болған. Оның 13 жасар жалғыз ғана қызы болыпты. Ол қыз ерекше қасиеттерге ие болған. Бір күні қыз ойнап жүріп ауру адамның үстінен аттап өтеді. Әлгі адам сол күннен кейін орнынан тұрып жүріп кетеді, соған риза болған адам қызға рахметін айтады. Байдың қызы 15 жасқа келгенде, ол түсінде «аян» алып көріпкелге айналады. Бір күні қыз әкесіне жеріндегі қазақтардың үлкен қасіретке ұшырайтынын айтады. Қызының түсінен қорыққан Оразымби қызына бұл нәрсені айтуға тыйым салады. Бір жылдан кейін әлгі қыздың айтқаны келіп, елді сүзек ауруы жайлайды. Осы қасірет тек халықты ғана емес, байды да тұмшалайды. Оның қызы дәл осы аурумен қатты ауырады. Оразымбидің айналасындағылар қорқып басқа жерлерге көшіп кетеді. Бай тек өзіне жақын адамдарымен осы жерде қызымен қалып қалады. Қызын қатты сүйген әке қызына бөлек үлкен киіз үй тіктіріп, қызын соның ішінде үш жыл

емдейді. Дегенмен қызы бұл аурудан айыға алмай, көз жұмады. Әкесі қызының барлық заттарымен әлгі киіз үйді қоса өртейді (Бабалар сөзі 80:44).

Қыз әулиеден шыққан қасиетті бұлақ

Осыдан екі-үш ғасыр бұрынғы жаугершілік кезінде елін қорғауға тепсе темір үзетін жас Ерсін батыр да аттанады. Жас жігіттің артында әке-шешесі мен бауырларынан басқа кішкентайынан атастырып қойған қалыңдығы қалады. Уақыт жылжып өте береді. Ел ішіне қауіп төндірген жау жеңіліп, ұрысқа кеткен сарбаздар қайта оралып келе бастайды.

Алайда қалыңдығы сарғая күткен батыр жігіт оралмайды. Жүрегіне үміті мен сенімін қатар сыйғызған жас сұлу бір күні жеңгелерінен мынадай әңгіме естиді.

«Үсіктас» деген жерде төбесінде тесігі бар Тесіктау атты тау бар екен. Сол таудың тесігіне алғаш рет шыққан адам тілегін айтса, орындалады екен. Содан жатса, тұрса, сүйген жігітінің аман-есен оралуын тілеген қыз осыдан кейін-ақ сол тауға баруды армандайды.

Жалғыз қызының тілегін қабыл алған әке-шешесі шағын көшті жабдықтап, қызын жолға ақ тілек пен батасын беріп, шығарып салады. Екі-үш күндік жолды артқа тастаған жас калыңдықтың көші Тесіктауға екі шақырымдай жер қалғанда, кеш түсіп қалады. Қасындағы көш бастаушысы бүгін осы араға түнеп, тауға ертең ертемен шығуды ұйғарады. Бұл ұсыныс көңіліне ұнамаса да, қалыңдық амалсыз көнеді. шығарып салады.

Таңсәріден тұрған серіктері қызды оятпақ болып, қосына барса, қыз о дүниеге аттанып кеткен екен. Әлдеқашан суып қалған өлі денені орнынан қозғағанда жер астынан қайнап шығып жатқан бұлақты көреді. Ұзақ жол жүріп, арманына екі шақырым қалғанда, жолын бөгегеніне өкінген қалыңдықтың серіктері әлгі ғайыптан пайда болған бұлақты «қыздың көз жасы» деп есептеп, «Қыз әулие» бұлақ деп атап, қыздың денесін еліне алып қайтады.

Қызтөккен

Қаратаудың теріскей бетіндегі қай өңірді алып қарасаңыз да шежірелі, тарихты. Сол тарихи оқиғалар ғасырлар көшімен бірте-бірте аңызға айналуы да ғажап емес. Біздің өңірдегі осындай көненің бірі – Қыземшек аңызы.

Сонау Қырғыз Алатауынан алып, Қаратаудың етегін қусыра өтетін Шу өзенінің арғы бетінде, яғни Жуантөбе ауылынан 60 шақырымдай Жезқазған жолында Қыземшек атты қалашық бар. Қалашық аты осы жер атымен аталған. Енді осы атау турасында болатын негізгі әңгімемізге көшейік.

Бұрынғының қариялары әңгімешіл келетін еді. Солардың соңы арамызда әлі де баршылық. Міне, құймақұлақ кісілердің бірі – Сызған ауылы Басбұлақта тұратын Бектұрсынов Құлпен көкеміз екен. Осы жерде туып өскен.

– Шу бойындағы Жуантөбе ауылынан Бетпақдалаға шығатын үлкен жолдың бойында Бұзау болыстың қыстауы бар. Бұл кісі біздің өңірдегі кіші жүз таманың үлкен бір атасы. Осы қыстаудан ары Қотантас қағы. Міне, осы маңда үлкен жол мидай жазықта томпиып тұрған екі төбешіктің ортасынан өтеді. Ел аузындағы Қыземшек осы шынында да айна жазықтықтағы екі төмпешік, қыз кеудесі секілді, – деп бастады Құлпен қария.

Ертеде Уанас деген өте бай кісі болған екен дейді аңыз. Малында есеп жоқ көрінеді. Бетпақдаланы еркін жайлаған бай жазда малын әйгілі Қотантас қағына суғарады екен. Малының көбі түйе болса керек, түгелдегенде қақтың суына қарап тұрады екен. Егер түгел болмаса:

– Түйе түгел емес қой, қақтың суы мызғымады, – деп іздестіреді-міс.

Уаназа бір ұл, бір қыз болады. Ұлының аты – Терек. Оны жұрты Терек мырза дейді екен құрметпен. Қызы зерек болса керек, малға салған жалшыларын сол басқарыпты. Сөйтіп жүріп қыз бір жалшы жігітке ғашық болып қалыпты. Ойнап-күліп жүріп жүкті болып қалыпты. Бай құлына қыз бермесі белгілі. Білген соң жаза тағы дайын. Амалы таусылған екеуі ебін тауып

елден қашып шығады, Қаратауды бетке алған бұлар Түркістанға асатын Суындық аңғарына іліккенде артынан жалғыз атты қуғыншы да көрініпті. Қуғыншының ағасы екенін біліп, қыз көзіненқанды жасағып, Алладан медет сұрайды. Құрсағындағы жазықсыз нәрестеатынан бүкіл әулие-әмбиелерге жалбарынады. Сонда қыз құлағына: «Қызым, ана беттегі таудың тасын етегіңмен әкеліп, қуғыншының алдына төге бер, кемінде үш рет төк. Сонда сайдың аузы бекіп, қуғыншы өте алмайды», – деген тылсым үн келгендей болады. Жанұшырған қыз тұра ұмтылады. Сонда тасты бір-ақ рет төгіп үлгеріпті дейді. Ашудан көзіне қан толып кеткен Терек мырза аяғына жығылып сұраған кешіріміне құлақ аспайды. Екеуінің де аяқ-қолын байлап, сайдың шығыс жағындағы сылдырама тасты таудың басына апарып бауыздап жіберіпті. Онымен қанағаттанбай, қарындасының ішіндегі баласын жарып алып, оны да шалады. Сол таудың әлгі сылдырама тасында әлі күнге қара, қызыл, ақ жолақ жатыр. Қара жолақ жігіттің, қызыл жолақ қыздың, ақ жолақ бейкүнә нәрестенің қаны деседі. Қатыгез Терек қыздың екі анарын кесіп алып, қоржынының екі басына салып алыпты да, жүріп кетіпті. Қанша уақыт жүргенін кім білсін, Шу өзенінен өтіп, Бетпақтың жазығына шыққанда жолдың екі шетіне лақтыра салыпты. Міне, ол екі төбеге айналған көрінеді.

Бұл оқиға есіткен елді дүр сілкіндіреді. Содан келген бетте Терек мырза бөлек отау тіктіріп жатып қалады. Теректі тұрғызуға ешкім де келмепті. Бір күні мырзаның қыран бүркіті шаңқылдап маза бермейді. Терек аңға шығуға жиналады. Сонда әйелі:

– Мырза, бүркітіңіз бөтен мінез танытып тұр. Егер аңнан тоят алмаса алмағайып, – деп күйеуін жібергісі келмепті. Бір бет Терек әйел сөзін тыңдамай, нөкер ерітпей жалғыз кетеді. Бетпақта киік аз ба, кім білсін, қыранның құмары қанбай аласұрып шарықтайды. Екеуі бірде Терек шырқау биіктен бүркітінің өзіне қарай құйылып келе жатқанын көріп, аттың бауырына паналайды. Теуіп түскен бүркіт аттың белін үзіп жіберіпті. Баласының жалғыз кеткенін есіткен әкесі артынша-ақ жігіттерін алып іздеп шығады. Келсе бүркіт Терек мырзаның

жүрегін суырып жеп отыр екен дейді. Мырзаны арулап қойғаннан кейін әңгіме бүркітке тіреледі. Сонда Уанас бай:

– Құдай есебін тауып тып-типыл етті. Енді мына байлығым кімге қалады? Таласып тармаспай маңдай термен тапқан еңбек ақыларыңды бөліп алыңдар. Ал мына бүркіт баламның қолбаласы еді. Өлтіруге көзім қимай отыр. Осылай ұшырып жіберсем, ертең тағы біреуді майып қылуы мүмкін. Мені тұяқсыз қалдырдың, өзің де тұяқсыз өт, деп саусақтарын түгел кесіп, тобанаяқ күйінде ұшырып жіберіпті. Сол бүркіт үйренген аймағынан кетпей көп жыл жасапты-мыс.

Енді әлгі қыздың төккен бір етек тасына келейік. Оқиғадан кейін күңіренген ел үшеуін арулап, осы тас төгілген жерге жерлепті.

Түркістанға асатын Суындық асуы тоғыз жолдың торабы. Дәл осы жерде кісі бойы төбешік тұр. Міне, «Қызтөккен» төбе осы. Жүргіншілер жарылқаушы рухқа айналған бейкүнә ана мен нәрестеге зиярат етіп, дұға оқып өтетініне куә болғанмын.

Қырық қыз
(I нұсқа)

Бір байдың сұлу қызы жоңғар жігітіне күйеуге шығуға бара жатқанда, жолда қар жауыпты, қыс басталып кетіпті. Олар осы тауларда қыстауға қалады. Орман ағаштарын жарып, жерді тақырлатып, сарай салуға кіріседі. Қырық қыз бен қырық жігіт жалпақ тастарды тез-ақ жинап, сарай іргесін тұрғызады. Осы қырық қыздан тау үстінде қырық мөлдір бассейн қалған. Осы жерді кейіннен халық «Қырық қыз» деп атап кеткен (Бабалар сөзі 80:87).

Қырық қыз
(II нұсқа)

Сонау жоңғар шапқыншылығы кезінде Өгем ауылында Мансұр деген патша өмір сүріпті. Ол еліне көптеп қызмет

көрсеткен екен. Өз елі үшін отқа да, суға да түсуге дайын болады. Бірақ оның бәйбіше-тоқалдарынан ешқандай ұлы қалмапты. Соған патша көп қайғырады екен. Керісінше, қырық қызы болады.

Күндер өте жоңғарлар сол елге шабуыл жасап келе жатыр деген хабар келеді. Бұны естіген хан қара қолды жинап, жауға қарсылық көрсетуге дайындалады. Сонда да оның жауды жеңе аламын-ау деген сенімі болмайды. Сондықтан ол қырық қыздарын, әйелдерін бұл елді тастап көшуіне бұйрық береді. Ханның айтқаны екі болмай орындалады. Олар жолға аттанып кетеді. Бір-екі күн жүріп асқан соң, сонда түнеуге шешім қабылдайды. Таңертең жолға шығарда жаудың қуып келе жатқанын байқайды. Содан олар елдерінің талқандалғанын сезеді. Араларында жаудан сақтайтын еркек кіндіктілердің жоқтығынан олар қашудың амалы жоқ екенін түсінеді. Содан араларындағы қария ана Құдайға құлшылық етіп, жалбарынады:

– Бізді жауға жем қылғанша, осы жерде тас болып қатып қалайық, – деп өтінеді.

Құдай ана сөзін қабыл алады. Оларды үйімен, қазан-ошағымен қоса бәрін тасқа айналдырады. Содан осы жер «Қырық қыз» тауы деп аталып кеткен (Бабалар сөзі 80:88).

Қырық қыз, Қаратас

Бұрынғы жаугершілік заманда жау шапқыншылары елден тысқары Қарабау суына шомылып, алаңсыз серуендеп келе жатқан қырық қызды көріп, соңдарынан қуса керек. Сонда қыздар Құдайға: «Елімді, жерімді жауға таптатқанша, мына жауды да, бізді де тасқа айналдыр», деп жалбарынған екен дейді. Қыздардың тілегі қабыл болып, жауәскері қара тасқа айналады. Олжер қазір Қаратас деп аталады. Ал қыздар әсемдене тізілген қайталанбас ескерткішке айналған деседі.

Малай ұшқан

Бұрынғы заманда осы Қаратаудың ең биік шыңында жалғыз бүркіт өмір сүріпті. Ол жылда балапандарын алғызып қояды екен. Сол жылы ол екі балапанын адамзат баласына алдырмауға серт байлап, күні кешке дейін жандарында болыпты. Алам деп қызыққан бір бай сол балапанды алуға ұмтылыпты. Өзі ала алмаған бай сол балапанға түнделетіп, бүркіт жоқта малайын жұмсайды. Малай ұзын арқанды тауға қағып, сонымен өрмелеп шықпақ болады. Малай қанша бүркіттен қорықса да, арқанның мықтылығына сенеді. Ол өрмелеп шығып, енді ұяға таяу қалғанда бүркіт келіп қалыпты. Малайға білдірмей, тіпті жердегі байға да сездірмей арқанды қиып жіберіпті. Малай сонша биіктен құлап, мерт болған екен. Содан бері бұл тау «Малай ұшқан» аталыпты.

Төрткүл жазығы

Ертеректе бұл жазықты бір бай иемденіп, мекен етіпті. Бай үш әйел алса да бір де бірі бала көтермепті. Төртінші әйелін алғанда бір қыз тауыпты. Қызды әйелдердің барлығы да жақсы көріп, ортақ мәпелеп тәрбиелепті. Қыз бойжетіп, сол маңдағы бір кедейдің ақылды баласына ғашық болып, тимек болады. Бұл жағдайды білген залым әкесі: «Менің қызым кедейге тие ме» деп намыстанады да қызын сабап өлтіріп қойыпты. Кейінгі кезде қыздың төрт шешесі қызды еске түсіру мақсатында жазықтың төрт бұрышына әтейілеп жемісті бақша орнатыпты. Жеміс-жидек ағаштары жетіліп аппақ қардай болып гүл ашады. Бұл жерді көрген жүртшылық содан бастап «Төртгүл» деп атап кетеді. Кейін келе «Төрткүл» болып өзгерген делінеді.

Төрткүл төбе

Баяғыда қай ғасыр екені белгісіз бұрынғы Қарасора (қазіргі Кеңес Арық) ауылында бір үлкен аждаһа пайда болыпты. Ол елге тыныштық бермепті. Малды малдай, адамды адамдай қырыпты.

Ауыл адамдары әбден сасыпты. Осы ауылда бір молда болыпты. Ол әбден бұл аждаһаны сиқырмен дуалап, бірнеше ғасырға сиқырлап қатырып қойған екен. Содан сол молданың құдіретінің арқасында ауыл тыныштық тауып қалыпты. Сол аждаһаны ауыл сыртындағы Төрткүл деген төбеге қырға көміпті. Оның аты осы күнге дейін Төрткүл төбе деп аталуда екен.

Түлкібас

О баста бұл жер Майлыкент аталған екен. Осы Майлыкент өңірінде Түлкібас деген әулие кісі өмір сүріпті. Кезінде елге көп жақсылығы тиген, әр түрлі ауруларды емдеп, жазыпты. Өзінің әулиелігіне қарамай ол кісі өте қарапайым болғанға ұқсайды. Бірақ ел ішінде оған сенбейтін, күле қарайтын адамдар да бар екен. Қасиетті Түлкібас оған еш мән бермеген. Бір күні Түлкібас әулие қазіргі Түлкібас ауданының орталығы «Ванновка» мен «Азаттылық» колхозының шекарасында орналасқан Қосемшек деген төбенің етегіндегі өзенге түйесін суғармақ болып жетелеп бара жатады. Сол кезде оған сенбейтін, сол ауылдың біраз адамы артынан әжуалай қарап, күліп тұрады. Бұған шыдамаған Түлкібас әулие артына қарап, әлгі адамдарға түкіріп қалыпты. Сол сәтте олар езіліп кетіп, барлығы он екі адам бір-бір бастауға, бұлаққа айналады. Осыдан бастап ел оның қасиеттілігіне сене бастайды. Кейіннен ауырған адамдар қасиетті әулиенің түкірігі бар деп, сол бастаудан су ішетін болыпты.

Сонымен Түлкібас әулие өмірінің соңына дейін жұртты емдеп, елге көп жақсылық істеген. Өлер алдында ол кісі былай деп айтқан екен: «Мен өлген соң мені Қосемшектің жоғары төбесіне жерлеңдер. Үстіне үш дәу тас әкеліп, біреуін оңға, біреуін солға, біреуін аспанға қаратып қойыңдар», депті. Оның бұл тілегін халқы өзгеріссіз орындапты.

Күндердің күнінде осы елге жау шабады. Бірақ елге жақындағанда жаудың аттары аяқтарын алға баспай қойыпты. Әбден әуреге түскен жау аттарын алға бастыра алмаған соң кері қайтады. Естіген ел аң-таң қалады. Кейін Түлкібас әулиенің

үстіндегі оң жаққа қарап тұрған тастың жоқ болғанын көрген жұрт бұл кереметтің сырына түсінгендей болыпты.

Тағы бір жылы қатты қуаңшылық болады. Көктен бір тамшы тамбай ел ашаршылыққа ұшырайды. Сол кезде бүкіл ел жиылып, елдің беделді бір адамын басшылыққа алып Түлкібас әулиенің басына келіп жалбарынады. Әлгі елдің беделді кісісі: «Егер осыдан көмектессең, атыңды өмір бойы ұмытпаймыз», дейді.

Сол кезде қабірінің үстіндегі аспанға қарап тұрған тас домалап түсіпті. Тастың үлкендігі сонша – сол тастан бірталай адам мерт болалы. Дәл сол мезетте аспанды бұлт торлап, жаңбыр сіркірейді, артынша ақ жауынға айналады.

Содан соң жұрт уәде бойынша сол өңірге «Түлкібас» атын беріпті.

АРҚА ЖЕРІНДЕГІ ТОПОНИМДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕР

Айдаһарлы-құдайберлі

Ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде... Құдайберлі деген батыр өмір сүріпті. Оның батырлығы сондай бір ұрғанда тасты үгітіп, тауды құлатады екен. Сол Құдайберлінің жан дегенде жалғыз жолдасы болыпты. Ол – Айдаһар екен. Сол Айдаһар Құдайберлінің жылқысын жаудан қорғаушы болса, сол үшін Құдайберлі Айдаһарға күніне бір жылқы беріп тұрады екен. Екеуі тату-тәтті ғұмыр кешіпті. Күндердің бір күнінде Құдайберлінің жылқыға келген жалғыз баласын Айдаһар шыдай алмай жұтып қояды. Ашуға мінген Құдайберлі батыр келе сала Айдаһармен айқасқа түседі. Күші басым болып, Айдаһарды алып соғып, қылышын сермеп қалғанда, құйрығын шауып түсіріпті дейді. Жанын сауғалай қашқан Айдаһар:

– Өй, Құдайберлі, мен құйрығымды ұмытпаспын, сен жалғыз баланды ұмытпассың, қош бол! – деп тауды жарып кіріп кетіпті.

Сонан халық Айдаһар кірген үңгірді «Айдаһарлы-Құдайберлі» деп атап кетіпті.

Жауыртау немесе теміртау аңызы

Екі жақты жүріске арналған кең арналы асфальт жолмен Қарағандыдан солтүстікке қарай жеңіл автомобильмен шығып, 15-20 минут уақыт шамасында Жауыртау деп оғаштау аталатын аласа шоқыға жетуге болады. Бұл атаудағы жауыр дегеніміз – атты дұрыс ерттемеуден пайда болатын жарақат. Оның кәдімгі Сарыарқаның жайпақ таулары мен төбелерінен айтарлықтай өзгешелігі жоқ және де баршамызға жақсы таныс пейзажбен үйлесіп-ақ тұрғаны байқалады. Дала ашық-сұр бетеге мен ашық-сарғыш ақселеудің реңінен алтын түстес ұшқын шашып тұрғандай көрінеді. Жауыртаудың биіктігі өзіне жақын

орналасқан көптеген шоқылардың арасынан едәуір көтеріңкі тұрады. Тау беткейлерінен қараған мен тобылғының сирек өскен бұталары көзге шалынады. Бұл таудың атауы нені аңғартпақ болғаны беймәлім (арқасы жауыр ат қалған жер ме?). Байқасақ, бұл атау оның әлде бір сыртқы ерекшеліктері мен белгілеріне негізделмеген. Жауыртау атауының шығуы туралы аңыз «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» атты халық жырымен де байланыстырылады.

Қыстыгүні қолынан қар шықпайтын сараң Қарабай өзінің сұлу қызы Баянды оның сүйіктісі Қозымен құдаластырудан барынша қашқақтайды. Ол өзінің қызына лайықты теңін табуға үміттеніп, ержүрек Қозының ауылынан қашық өңірге асығыс көшеді. Осындай шұғыл көшулердің біріндегі әбігерлік кезінде қымыз құюға арналып, жылқы терісінен жасалған мес – саба жарылып кетеді. Сол кезден бері қымыз төгілген осы жер «Аққөл жайылма» деп аталған.

Адамдар мен көліктерді қажытқан ұзаққа созылған көшу кезінде нар деп аталатын жалғыз өркешті қырық түйе жол азабына төзе алмай опат болады. Бұл кезде Қарабайдың ауылы Аягөзге жетеді, мұнда оларға ноғайлық Шақшақ байдың дөрекі әрі өркеуде ұлы Қодар кездеседі. Баян сұлуды көрген Қодар сол сәтте оған ғашық болып қалады. Аса мол тарту жасауға және бай қалыңмал төлеуге уәде берген Қодар Қарабаймен ортақ тіл табысады. Алыста қалған Қозымен жолығудан бар үміті үзілген Баян өзінің еркіне қарсы жасалған келісімді жеткізу үшін Айбас есімді жігітті хабаршы етіп аттандырады. Оның астына әкесінің сансыз табындарының ішінен Бақа деп аталатын ең жақсы айғырды таңдап мінгізеді. Бұған қоса, өз махаббаты мен адалдығының белгісі ретінде өзінің моншағы мен домбырасы, құстың қауырсыны – қарқарамен безендірілген бас киімі салынған алтын қобдишасын да жөнелтеді.

Қарабайдың қырық нары шыдамаған ұшы-қиырсыз даладағы ұзақ жол Айбас пен оның атын да титықтатады. Әлі кетіп қалжырaған жігіт жолда Баян сұлудың домбырасы мен моншағының қалай түсіп қалғанын аңғармайды. Осыған орай,

бұл жер «Домбыралы» және «Моншалықты» деп аталып кетеді. Жолай қобдишадан қыздың қарқаралы бас киімі де түсіп қалған жер «Қарқаралы» деп аталыпты. Ең ақырында, жігіт алтын қобдишаның өзін де түсіріп алады. Осыған орай, халық арасында «Алтын сандық» және «Ақшатау» деген жер атаулары қалыптасқан.

Жолдың Айбас пен оның атын қаншалықты шаршатып, жүдеткеніне қарамастан, жігіт өз мақсатына жетуге деген мықты сенімде болады. Титықтап әлсіреген сәйгүлік ақырында ілгері жүре алмай, бір орнында тұрып қалады. Бұл жер кейін «Тоқырауын – Жәмші» деп аталыпты. Қазірде бұл өзен Жезқазған өңіріндегі Ақтоғай ауданы арқылы ағып, Балқаш көліне құйылады.

Сансыз ауыртпалықтарды басынан кешкен Айбас мақсатына жетпей тынбайды. Астындағы айғырын Тоқырауын өзені жағалауындағы шүйгін шөпке оттатып, біраз тынықтырған соң сапарын әрі қарай жалғастырады. Ұзаққа созылған апталар, айлар өтеді, ат тұяғы тозып, аяқтары дірілдейді, аттың ер тоқым асты жауыр болуға айналады. Аңызда айтылғанындай, жігіт өзінің атын қалдырып кеткен осы жерді ел аузында «Жауыртау» деп атаған деседі. Бұл тарихи оқиғаның өткеніне көптеген ғасыр болса керек.

Белгілі бір жердің халықтық атауын сол халықтың өзі ғана өзгерте алмақ. Жауыртаудың жайпақ жотасымен қаһарлы Темірланның мың санды әскері басып өткен; жоңғар қоңтайшыларының екпінді отрядтары әлде неше мәрте қиқу салып шапқан; Нұра өзені тұсындағы шоқы маңында ержүрек Кенесары Қасымовтың әскерлері аттарын суаруға аялдаған; кәсіпкер орыс көпестері, ағылшын және француз кәсіпкерлері оның төбесіне көтеріліп, төңірекке көз салған. Ең қызықтысы сол, кім болсын, қашан болсын, бұл тауды тек Жауыртау деп атаудан жалықпаған.

Ал енді соңғы онжиырма жылдықта, неліктен екені белгісіз, адамдар бұл тауды Теміртау деп атай бастаған. Жергілікті тұрғындар оған кездейсоқ атау бере қояр ма екен? Сірә, бұл жаңа

атаудың адамдардың санасы мен жадында орнығуы және, жалпы алғанда, оның өмірге келуі соңғы онжылдықтардағы орасан зор өзгерістердің тууына байланысты болар. Шынында да, қазіргі Теміртау атауы қазақтың тау-тау темір, көп темір, үйілген темір секілді сөз тіркестеріне барып тірелетін болар.

Аспанға қарай ұмтылған алып зауыт мұржаларының қасында Жауыртау мүлде елеусіз болып қалатындай. Ал Нұра өзенінің кең аңғарында жұмысшылар қаласы Теміртау қанат жайды. Ыстық металл балқытып, құятын жақын маңдағы фабрикалар мен зауыттарда екі мыңнан астам тұрғындар еңбек етеді. Теміртау тауы мен осы аттас қала – құрдастар болды. Олардың жасы қырықтан аспаған. Бір қызығы – қала тауға жаңа атау берсе, тау – қалаға атау ұсынды.

Алтайтас

Ертеде Тілеуберді деген бай жердің ең шұрайлы, ең әдемі жерін мекендеген екен. Оның малы өте көп, көптігі сондай құмырсқаның илеуіндей болыпты. Тілеуберді қаншама бай болса да, жастай шаңырақ көтермейді, өзіне лайықты қалыңдық іздейді.

Бірде ол сұлу Алтынайды естіп, мың жылқы қалың беріп, айттырып өзіне жар етеді. Қалыңдық өзінің жасауымен бірге құлы Шұнақты, күңі Күн атты қызды келеді. Арада жыл өткенде қожаларының рұқсатымен болған екеуінен (Шұнақ Күннен) Алтай атты ұл туады. Екеуі қайдан той жасасын, өздері біреудің есігінде жүргенде. Сөйтіп, Алтай өсе береді. Қозы бағып, отын тасыды, таяқ жеп, талай де көрді. Сол кездерде бай үйінде де Сұлушаш атты қыз дүниеге келді. Үлде мен бүлдеге оранған бай қызының ішкені алдында, ішпегені артында болады. Сұлушаш аққудай әсем бойжетеді, не, оған көз салушы жігіттердің саны көп. Сұлулығы сондай – екі көзі қарақаттай, шашы қап-қара қолаң шаштың өзі, оның мүсінін көрген адам таңданып, тамсанбай өте алмайды екен. Жасынан бірге өскен Алтай екеуінің балалық шағы бірге болып, есейе келе бір-біріне деген

сүйіспеншілігі оянады. Бірақ Тілеуберді өзінің туған айдай толықсыған қызын дәулетті адамға ұзатпақшы болыпты. Сұлушаштың «Мені сүймеген адамыма берме» қарсылығына ешкім мән бермейді.

Атастырған жігіт Растай бір жүз шақты жігіттерімен ауылға келіпті. Сұлушаш болса киіз үйде жылап, күннен-күнге уайымға батып күн кешеді. Сол үйге бақсының еніп құтқаруға Алтай келеді. Екеуі ақырында бірге қашып шықпақшы болып келіседі де, уәде байласады.

Сөйтіп, Сұлушаш, Алтай және досы Қайсар үшеуі туған ауылын тастап, жолға шығады. Олардың соңынан шыққан қуғыншылар қуып жетеді, бірақ Растай Сұлушашты өз дегеніне көндіре алмайды, тартып әкетуге Алтайдан қорқады, сөйтсе де соңдарынан қалмай қояды. Бір кезде алдарынан үлкен өзен кездесіп, Алтай тобы аттың күшімен аман-есен екінші жағына өтеді. Ал қуғыншылар өзеннен өтуге жүректері дауаламай қалып қояды. Олардын армандары ебін тауып Алтайды қолға түсіріп, Сұлушашты еріксіз әйел ету еді. Міне, сүйіскен екі жас пен досы Қайсар үшеуі Қарқаралы тауларына жетіп, «Шайтан көлді» қоныстанады. Таудың бір жартасына Сұлушашты жасырып, досы екеуі аң аулап, тамақ тауып күнелтеді. Бірде арқар соңынан түскен досы Қайсар жартастан құлап қаза болады. Ал қуғыншылар болса, үшін тоғайды өртепті. Сұлушаш түтіннен тұншыға бастайды да, еріксіз көлге қарай жүгіреді. Сол жүгірген Сұлушаштың алдынан жолбарыс шыға келіпті. Қатты шошынған қыз құтылу үшін көлге секіреді. Оның соңғы сөзі «Алтай, құтқар» болып, тау жаңғырығы сол айқайды Алтайға жеткізеді, «жазмыштан озмыш жоқ» дегендей жүгіріп жеткен Алтай Сұлушаштың көлге кеткендігін, жалт-жұлт еткен су бетіндегі тақиясын көреді.

Көл жағасында бүк түсіп отырып, сары уайымға салынған Алтай тасқа айналыпты. Сонымен ел сол тасты «Алтайтас» атап кетіпті.

Беғазы

Бұл таудың Беғазы аталу себебін қазақ-қалмақ жауласқан уақыттарда Бегайым атты қазақтың қара көз батыр қызының атымен байланыстырады. Халқымыз қыздың ерлігіне, биіктігіне сүйсініп, бірақ осындай қыздарымыздың аздығына нали, «бектеріміз көбейсе, азаймаса» деген арман-тілекпен Бегайымды еркелетіп Беказ деп атап кеткен екен. Сонымен ұзыннан-ұзақ созылған таудың бір үңгіріне батыр қыз жасауын жинапты деседі. Шын батыр бір ұйықтаса, алаңсыз ұйықтайды демекші, қыз бір жорықтан шаршап келген бойда ұзақ ұйқыға кіріседі. «Ауруқалса да, әдет қалмайды» дегендей, бабаларымыздан бері сақталып келе жатқан жаман әдет «алауыздық» сол кездерде де болады. Бұны естіген жау қолы қуана келіп бір түні Бегайымды сол үңгірде өлтіріп, ешбір асыл бұйымдарына тиіспей, үңгірдің аузын берік таспен бекітіп кетеді. Содан халқымыз батыр қыздарын өз үңгірінде емес, жау қолында өлді деп есептеп, құрметіне Арқаның ұзыннан-ұзақ созылған сол тауын «Беғазы» деп атапты.

Бектау ата, әулие шоқы

«Жеруйықты» кезген Асан Қайғы Арқа жерінің бір тау маңына келіп, желмаясын шөгеріп, сол жерге қонып шығады. Таң алаң-құлаң болып атып келе жатқанда шырт ұйқыдан оянған екен. Көзін ашып қараса, жұмбақ екі бәйтерек өсіп тұр екен. Сол екі жұмбақ бәйтерек өсіп тұрған тауды «Бектау ата» деп атапты. Әлгі таудан шығып, түс ауа келесі бір тау шетіне келіп түседі. Асан Қайғы тау төбесіне шығып, жан-жағына қараса, айналаның бәрін бір әулие қолмен алып келгендей болып, анық көрінген екен. Бұл тау Асан Қайғыға әулие сияқты елес қалдырады. Сондықтан бұл тауды «Әулие шоқы» деп атаған екен.

Бурабай

Арқадағы Көкшенің өңірінде елі мен жұртын әулиедей санаған ақбас бура мекен етіпті дейді. Ол бураның әсемдігі, сипаты көрген адамды таңырқатпай қоймайды екен. Соның сұлулығына қызыққан бір батыр аңдып жүріп жаңағы бураны қос жебемен атады. Ауыр жарақат алған бура биік тауды айнала қашып барып бір тұстарға жеткенде шөге кетеді. Боздаған дауысын естуге, көзден аққан жасын көруге дәті бармаған батыр да, ел де көп уақытқа дейін жаңағы түсқа жолай алмапты. Бураның үні тоқтап, елдің көңілі басылғаннан кейін батыр бір топ серіктерімен әлгі жерге келсе, сол бура тасқа айналып,көзінен аққан жасы көлге айналыпты. Содан бері көпшілік сол көлді «Бурабай» деп атап кетіпті.

Ерейментау

Сонау ерте заманда «Ақтабан шұбырынды» кезінде қанжығалы деген ел Сырдың бойын мекендеген екен. Бірақ жаугершіліктің әртүрлі ауыртпалығының әсерінен мал мен жанға қолайлы жер іздеп сары даланы бетке ала көшеді. Көш жүре-жүре Арқаның айтулы көкшалғынды таулы аймағына келіп, ат басын тірепті. Бір тасты таудың басына шығып байқаса, тастары ыстық екен. Сонан бұл тауды «Күншалпын» деп атайды. Келесі бір таудың беткейін аралап жүрсе ірі-ірі әр жерде жатқан тастарды көреді. Бұл таудың атын «Сандықтас» деп атайды. Күндердің бір күнінде жоңғарлар ойда-жоқта шабуыл жасапты. Белгілі батыр Бөгенбай бір топ сарбаздарымен жоңғарларға қарсы шығады. Жекпе-жек сайысы болып, жаудың батырын найзамен шаншып түсірген Бөгенбай жеңіске жетеді. Қалмақ батырының мінген аты тұлпар болса керек. Бөгенбай қашқан жауды түре қуып тастап жаңағы атты бір жігітке іздетіпті. Арада бірнеше күн өткенде әлгі жігіт күрең атты Кәрі тау деген жерден тауып, жетекке алып ауылға келеді. Сұрағандарға атты «ерімен

табылды» деп жауап беріп отырады. Осыдан жаңағы Кәрітау Ерімен тау, кейін келе «Ерейментау» аталып кеткен екен.

Жабай ұшқан

«Жабай ұшқан» деген жерді ертеректе Жабай есімді қария жайлаған екен. Өзі ит жүгіртіп, құс салған аңшы, шағын ауылдың күн көрісін айырып отырған қайырымды жан болса керек. Оның ат құлағында ойнарептілігі, құс, аң тілін түсініп,олардың үнін аудармай салатын шеберлігі төңіректегі елге аңыз болыпты. Әкелі-балалы аңшылардың ерте көктемдегі кәсібі осы биік шыңға барып бүркіт, лашын сияқты қыран құстардың балапандарын алып, тәрбиелеп өсіріп, аңшы құстарды баулып шығарады екен. Жұмыртқасын шайқап жаңа өсірген енесі жас балапанының жылда орнын сипап қалатын болған. Бұл қасірет жыл сайын жалғаса берген.

«Түйғын» деп аталатын бүркіт балапан құс, қан түбіт, тас-түлек, мұзбалақ болып қалыптасып өсіп, көк түбіт күнінде алғашқы жұмыртқасын салған болатын. Содан бері жыл сайын ұядан балапанын жоғалтумен келеді.

Осы құла құзды мекендеген ұзақ өмірінде қатар ұшар бір балапанын өсіре алмаған өкініш сезім өзегін өртей береді. Төңіріне өзінің жалғыздығын шағып, мұңайып жылайды: «Бұл адамнан қалай құтылуға болады. Солардың көзінен аулақ боламын деп сусыз, елсіз шөлге, биік тау-құзға ұя салдым. Соның өзінде де олар бәрібір жыл сайын үрпақсыз жетімдікке душар етеді».

Биыл да бұрынғы дағды бойынша Жабай қарт баласынертіп, сол ұяға келеді. Әр жылғы дәстүрі бойынша түйе көнінен өрілген қайыстан жасалған ұзын арқанмен баласын белінен байлап биік құздағы құстың ұясына түсіреді. Төмен қараса, бас айналдырар терең шатқал. Арқанның ұзындығы шыңның орта тұсына жетер-жетпес. Балапандарды қойнына салған бала «тарт!» деп белгі береді. Ұлын тарта бастаған кезде қайыс құздағы екі үшкір тастың арасына қыстырылып, шықпай

қояды. Ширығып оңға, солға бұралған арқан үшкір тасқа қажала береді, қажала береді.

Баланың бір кезде арқанға көзі түссе, бір тіні қиылып кеткен екен. Екінші тіні де қажалып барады, үзілуге шақ қалған. Енді бір сәтте шарт етіп үзіліп арқан дыбысы мен баланың «өлдім, әке!» деген жан айқайы қатар естіледі. Жан ұшырған әке не жасарын білмей жан дауысы шығып, «қазір жетем, балам!» деп айқай салады. Осы жасқа келгенде жалғыз ұлдың артында қалып өмір сүрудің мәнсіздігін түсінген ол жүгіріп жетіп арғымақтың басын босатып, көзін байлайды да, тұрған орнында шыр айналдырып, оған ырғып мініп шың-құзға қарай тебініп, атты сауырлап жібереді. Арғымақ бауырын жазып екі секіргенде құздан құлдырай құлайды. Үшпадан ұшқан жалғыз ұлдың жан айқайы, әкенің алас ұруы, арғымақтың шыңғыруы тауды жаңғыртып жібереді. Осыдан бастап бұл биік «Жабай ұшқан» аталады.

«Жабайұшқан» тауының аталу тарихы

Бұл Сенек тұспаның бер жағында, батыстан күншығысқа қарап тұрған Үшпа тауы. Үшпа Жабай деген қазақ жерінде қалып қойған түрікпен көрінеді. Ертеде осы таудың басына ұя салатын қыран бүркіттің балапандарын аулап, Бесқалаға апарып сатады екен.

Жабай өзі түрікпен қанына шыққан, жаужүрек адам екен. Бірде сол Жабай жалғыз баласын арқанға байлап жіберіп, балапан алдырғысы келген. Жан-жағы теп-тегіс Үшпа таудың ажалына кезігіп тұрған бір тастарына ілігіп қалған арқан қиылып кетіп, бала ұшып өлген. Баласынан басқа қызығы қалмаған бейшара Жабай атының көзін таңып, өзі де ұшып өлген екен. Содан халық аузында бұл тау «Жабайұшқан» деп аталып кетіпті.

Жанбаулы қауымы

Жанбаулы деген атақты кісі адайдың бейімбет деген руынан шыққан. Заманында ол атағы шыққан, мыңғыртып жылқы айдаған, халқына мырза болған байлардың бірі екен. Ол жылқысына жалшы, қосшы жалдамай, өзі бағады екен. «Өз малыма өз терім сінбесе, қалайша өзімдікі болмақ?» дейді екен. Сондықтан қайырымды байдан ағайын, ауылдастары да көмегін аямаған. Бірде осындай бір өзі мырза, өзі бай Жанбаулы деген кереметті көрмекке сонау Арқадан Байбақтының атақты Сырым батыры келіпті. Жылқы ішінде жалғыз жүрген Жанбаулыға келіп, сәлемдесіп болғасын Сырым батыр:

– Байеке, осыншама мал мен дәулеттің қызығын көріп жатпайсыз ба? Балаларыңызға, малшыларыңызға сенбейсіз бе, әлде? – деп сұрапты. Сырымның әкесі Дат мінезі нашар, шадырлау кісі болса керек. Сонысын білетін Жанбаулы:

– Менің атымды шығаратын осы жылқы емес пе? Сол үшін мен оған борыштымын, – дей келіп:

Қасқа айғырдың баласы қасқа туады,
Ұқсамаса да бір көзі алғыр туады.
Жорға айғырдың баласы жорға туады,
Ұқсамаса да бір аяғы шадыр туады.
Жаман адамның да баласы жаман туады,
Ұқсамасаң да әкең Дат-ау,

Әйтпесе соны сұрар ма едің? – деп Сырымды сөзбен тоқтатып тастаған екен. Сол Жанбаулы өлерінде халқына ас беріп, өсиет айтып кетіпті:

Той жасасаң, қазаншыңды бір көтер,
Көкпар тартсаң, жігітіңді бір жібер.
Ас бергенде ағайынды ұмытпа,
Ағайынсыз дүниеден қыр кетер.

Бұл күнде Жанбаулы зиратының айналасын ағайын-туған, ауылдаспен үлкен бір қауымға айналып, ол «Жанбаулы қауымы» деп аталады екен.

Итіке би
(І нұсқа)

Ол кездері қазаққа тән жайлау, қыстау, көші-қон рәсімінің шектелмеген шағы. Содан Итекең іргелі ауылды әдеттегідей келесі қонысқа өзі бастап шығады. Бұрындары денсаулығы мұқалып, сырқаттанып жүрген екен. Ел қамы, су қамы, жер қамы деп биекең бойын бойлаған дертке әу бастан оншалықты назар аудара қоймаған, сірә. Содан, көш түзеле, жолай бидің денесі ауырлап бей-берекесі кетеді. Әрине, ел бастаған ер азаматтың хал-күйі баршаның көңіліне кірбің келтіреді. Мұны қалай сезінбесін, Арқаға әйгілі Итке би болған соң ол да сезінеді. Сонда өрен-жаран, туған-туыстарына өсиет етеді:

– Сендер абыржымаңдар, көш бағытынан тағы айырылмасын. Бұл дүниеде мәңгілік кім болған, дәм-тұзым таусылған жер бұйырсын. Және де естеріңде болсын, о дүниеде ара қашықтық ұғымы жоқ. Сол себепті жер қойнауына берілген соңақ туған-туыс фәни жалғанда қауышып жатады, – дейді.

– Биеке, о не дегеніңіз, бөтен елде атыңыз шықпай атаусыз қаласыз, – деген біртумаларға:

– Ештеңе етпейді, мен жерленген соң, ол жердің аты Итіке аталар, сірә, – деп сендіреді.

Кешікпей биекең көзін мәңгілік жұмған екен. Бірақ қос атқа тең жасалып, мәйіт көшпен бірге біраз сапар шегеді. Сөйтіп, Итіке ауылы Жуантөбе жазығына жетіп, Айса көлді маңайлай бере ат басын тіреп, биекеңді соңғы сапарына шығарып салу рәсіміне кіріседі. Ақылдаса келгенде, кішігірім өзеннің жар қабақтың иірілісі үстінен бой көтерген тастақ төбешік баршаға ұнайды. Міне, сол сәттен Алла тағала ардақты бидің қалауын қабыл қылған жер аты тап бүгінге дейін Итіке атанады (Бабалар сөзі 80:114).

Итіке
(II нұсқа)

Орта жүздің қуандық және қаракесек руларының арасында келіспеушіліктер болыпты. Мұны кейбір байлар пайдаланып, екі елді қақтығысқа итермелейді. Ол кезде Қаз дауысты Қазыбек би жас бала кезі. Билік қуандық руының Итіке деген бидің қолында екен. Сонда Итіке қартайып өлер шағында: «Мені екі елдің шекарасына жерлеңдер. Өйткені мені асып екі ел жауласпайды», – деген екен. Сол Итіке жерленген жер қазір Киевка селосының күншығыс жағында жеті шақырым жерде. Жер аты қазір Итіке деп аталады (Бабалар сөзі 80:114).

Кертінді-қолаң

Ертеден қазақтың Сарыарқа аймағының орталығындағы Нұра, Ертіс өзендері арғын елінің біраз ұрпағының мекенжайына айналған. Міне, сол заманда осы күнгі Нұра ауданының орталығы болып отырған Қаратал ауылынан 20 шақырымдай оңтүстік бағытында, жолда дәл Нұра өзенінің жиегінде Қолан атты кішкентай төбе бар. Міне, сол төбенің маңында Кіші жүз аталарымыздың бір ұрпағы өте бай, мыңдап жылқысы бар адам келіп жайлайды екен.

Сол байдың төрт-бес ұлдарының ортасында бұла болып өскен жалғыз қызы, баласының кенжесі екен. Қыздың аты – Қолаң. Осы Қолаңға Кертінді деген әрі сері, әрі әнші жігіт бір тойда кездесіп, бірін-бірі ұнатады. Жасырын кездесіп, бірінсіз-бірі тұра алмайтын жағдайға ұласып, ғашықтық сезім билейді. Екеуі қосылуға уәде байласады. Қолаңды әкесі өз елінде бір байдың баласына айттырады, бірақ Қолаң болашақ күйеуін жақтырмайды екен. Қолаңның ағаларының әйелдерінде бір жеңгесі Қолаңды өте жақсы көреді екен де, соған Қолан бар сырын жасырмай айтады екен. Жеңгесі жасырын Кертінді екеуін елге білдіртпей жолықтырып отырса керек. Ал екінші бір жеңгесі

бұларды күндейді екен. Солай уақыт өте береді. Бір күндері шілде айында күйеуі ұрын келеді. Оның келетінін жеңгесі арқылы Кертіндіге хабарлайды. Ауылына күйеуі келген күні, түскілік мезгілде Қолаң мен Кертінді тоғай арасында кездесіп тұрғанда қыздың болашақ күйеуі үстерінен шығады. Оған қарсылас жеңгесі айтса керек. Бұл кезде Қолаң мен Кертінді құшақтасып тұрса керек, соны пайдаланып Кертіндінің ту сыртынан келіп кездікті жүрек тұсынан салып алады. Сол жерде Кертінді тіл тартпай өледі. Міне, осы уақиғадан кейін екі ел арасы шиеленісіп, «жесір дауы» басталады да, соңында Қолаңның өліміне әкеп тірейді.

Қаламқас

Ертеректе Қарқаралының осы қазіргі таулы аймағын Өкін ауылы деп атайды екен, себебі Өкіннің ері Қамай атамыз ерте дүние салыпты. Ал шешеміз ержүрек, қайсар мінезді, сол заманның әмеңгерлік заңына көнбеген кісі болса керек. Қайынаға-қайындарынан ауылын бөлек тігіп, Өкін ауылы атанып, балаларын тәрбиелеп отыра беріпті.

Сол Өкін шешемізден өрбіген ұрпақтан Кесік деген кісі ширақтау адам екен. Жаздай жақын-жуығын жинап аң аулап,күнелтіпті.

Кесіктің бір ұрпағы Еселбайдан Байгелді, Қозыбақ, Шағырбай, Қаламқас, Жанбибі, Жаукен деген балалары болған.Қаламқас көбіне жұртына беделді Байгелдінің үйінде тәрбиеленеді.

Бір жылы қыс қатты болып, ел катты күйзеледі. Көлі жоқ, малы аз елге бірлі-жарымды қақпанмен алған киіктің еті талғажау етуге жетпейді. Күйзелген бала-шаға қамынан басы каткан Байгелді тумалары Шағырбай мен Қозыбақты және Ақжігіт, Байжігіт деген балаларын шақыртыпты да ақылдаса келіп, киік аулайтын «апан» қазуға келіседі. Сол күндердегі осы ауылдың отырған жерін әлі кезге дейін Байгелді төбе дейді. Төбенің басына шыққанда Темірқазық пен терістік шығыстың

аралығында үлкен сор бар, әлі күнге дейін сол жерді халық «қызыл сор» деп атайды. Қызыл сордың батысында шығысқа және терістікке созылған екі ұзын жол бар. Екеуінің қиылысатын жері ашық қуыс, бейнебір қақпа дерсің. Бұрын сол жерді «Қуауыз» деп атайды екен. Оңтайлы тұсты байқап жүрген Байгелді апан қазуға осы жерге келеді. Шағырбай бастаған бірнеше жігітті қамыс қиып әкелуге жібереді. Апан құдықты қаздырып болып, Шағырбайлар әкелген қамыстан үшкірлеп жебе жасап, көмеді. Осы жер қазуда Қаламқастың кайратына ел таң қалады.

Киік аулайтын күні апанға бір жігітті қолына кездік беріп түсіреді де, қалғандары киік қуушыға көмекке, айқайлаушы болып Жан-жаққа тарап кетеді. Сөйтіп, елдің көбі қызылға қарық болады.

Осылайша өйтіп-бүйтіп күн көріс жасап жүрген елге бір жылы саудагерлер келеді. Байгелді бастаған жігіттер олармен келісім-шарт жасасып, бірге кетеді. «Бала-шаға , кәрі-құртаң өзіне аманат», – депті кетіп бара жатып Байгелді қарындасы Қаламқасқа.

Олар кеткен соң ауылдың азық-түлігі азаяды. Әйелдердің жылап-сықтауы көбейеді. Қаламқастың есіне ағасының кетердегі айтқан сөзі түсіп, бір күні ол ағасы Байгелдінің Қаракөк атына ер салады. Ондағы ойы апанға барып барлау жасап келу еді. Кешке ауыл түгел орнына отырған соң Қаламқас үйді-үйді аралап шығып, ертең ертемен киік айдайтынын айтады.

Түнімен ұйықтай алмаған Қаламқас ерте тұрып, құрбы-құрдастарын оятады. Олар көліктік аттарына екі-үштен мінгесіп,Қуауызға беттейді.

«Ажалды күні ақ киік, тайсалмай түсер апанға» деген осы-ау», – деп қыздар олжаларын артып, ауылға бет алады. Бірі Қаракөкке мініп оқ бойы алда кетіп бара жатқан Қаламқасты мақтайды, екіншісі Қаракөк атты мақтайды: «Мұндай киікті қойша айдаған жүйрік атты бұрын естігенім жоқ», – дейді. Әкелген киіктерді Қаламқастың өзі үйді-үйге қылдай бөліп

береді. Ыстық сорпа ішіп, жас етке тойған кәрі-құртаң сол күні Қаламқасқа алғысын жаудырды.

Арада ай өтеді, әкелген киіктің еті де азаяды. Ауылды қайтадан көңілсіздік басады. Жұрттың қыңқылы, жылаған баланың дауысы көбейген сайын, Қаламқастың да көңіл-күйі жүдей түседі. Амалы таусылған ол тағы да киік аулауға шығатынын айтып үйді-үйге хабарлайды.

Ертесінде әдеттегідей қыздардың бәрі ерте тұрады. Келіскен уақытында орындарына барады. Аяздың беті бері қарағандықтан ба, киіктер табыны көбейіп алыпты, ана жерден, мына жерден топырлап қашып жатыр. Киік бір жерден қашса, екіншісіне қосылады, ол үшіншісіне қосылады, жүйріктігі болмаса қарақұйрықтай емес, аңғал жануар ғой. Бірақ бұрынғыдай жондары қызарып көрінбейді, тым арық, біріне-бірі жығылып, бүрсең қағады. Қаламқас әр жерден орғи қашқан табын-табын киікті қайырып, алдыңғы тобын апанға салып, опыр-топыр қылады. Қаламқас бір бүйірге қашқан екінші бір тобын дүркірете қайырып, апанға қарай жосылтып келеді. Тіпті екпінімен апанға тақап келіп калғанын өзі де байқамаған болса керек. Көзді ашып-жұмғанша, Қаракөктің апаннан секіргенін жасырынып отырған қыздардың көзі шалып қалады. Алдынғы екі апанның ернеуінен асып, артқы аяғы құдық түбіндегі киікке тірелгенсін, бір-екі ырғып апаннан шыққан Қаракөк осқырынып айналып, ойқастап келіп, не болды дегендей тұра қалады. Апанның ішіне құлаған Қаламқасты қыздар тыска шығарады. Ақырғы рет көзін ашқан аяулы апамыз: «Киіктің бірін тастамай ауылға апарып, бөліп беріңдер, елге, ағатайыма сәлем айт», – депті де сол жерде мәңгілікке көзін жұмыпты.

Қысылғанда көпшілікке басшы бола білген, бір ауылды аштықтан арашалаған Қаламқасты бүкіл ел болып жоқтайды. Жарасын жерлер алдында денесін жууға келген келіншектер байқапты, аттан құлағанда текенің мүйізі бүйірін тесіп өткен екен. Қаламқасты апанның шығыс жағындағы төбеге жерлейді.. Сол кезден бастап сол жер «Қаламқас» деп аталып кетіпті.

Қарқара

Кезекті қанды қырғыннан кейін қолға түскен қалмақ қызы Қарқара сұлуға қазақ батырлары таласып, бірімен-бірі келісе алмай, алакөз бола бастайды.

Дулаттан шыққан Қарасай батыр, албаннан шыққан Таубұзар батыр өзара дүрдараз болып, сұлу қызды әркім өзі иемденіп, өзі құшпақшы болып, үлкен дау-дамай басталады. Сонда қалмақ қызы тұрып:

Өзі сұлу, өзі шешен
Қазақ еді менің шешем.
Қолымды егер босатсаңдар,
Тағдырымды өзім шешем.

Қолын шешкен соң, қыз ру басына апаруды өтінеді. Сонымен Сырымбет бабаға келеді. Қалтасынан үш түсті маржанды алып, қыз Сырымбет бабаның алдына қояды. Ақ, қызыл, қара маржанға қарап тұрып Сырымбет баба:

– Түсіндім, балам, қызыл маржаның – қанды қырғында колды болыпсың. Қара маржаның – Әке-шешеңнен айрылып, каралы болыпсың. Ақ маржаның – мені ақтаңыз дегенін ғой, балам. Айтарыңды айт, – дейді.

– Уа, Сырымбет бабамыз,
Біз де сіздің балаңыз.
Сенбесеңіз, айтайын,
Қазақ еді анамыз.
Қазақ, қалмақ соғысып,
Қанға бөкті даламыз.
Қайтсек тату боламыз?
Қара қалмақ қол жиып,
Қару-жарақ мол жиып,
Қайта келсе қыруға,
Қарсы қарап тұруға
Келер ме еді шамаңыз,
Жау да дертпен бірдей ғой,
Бар ма табар дауаңыз?!

Сонда Сырымбет:

– Әкең – қалмақ, шешең – қазақ, көргені азап болса, еліне барсаң, сенің де көргенің мазақ болады. Әйел заты болсаң да, ер-азаматпен тең екенсің, ақыл-ойға кең екенсің. Ел татулығын ойлаған қызым, өзіңде қандай шешім бар? – дейді.

– Рас, шешемнің менсіз көргені тозақ. Мен тұтқынға келіп өзім түскен едім. Анам: «Сенің атаң – қазақ. Тегім бұзылмасын десең, қазақ еліне барып, бір қазақтың етегінен ұста» деген. Менің шешемді алған қалмақтың атақты батырларының бірі Ақанас болатын. Ақанас үш ағайынды нояндар тұқымы. Бұлардың арғы тегі Шыңғыстың тұқымдары, Шағатайдың ұлдары. Олардың екеуін сіздер өлтірдіңіздер. Ал Ақанас болса үркіп, елімен көшіп, жерлеріңізді өздеріңізге тастап кетті. Ал маған жар болғысы келген жігіттің сауыты болсын басында, шоқпары болсын қолында, қылышы болсын белінде, арманы болсын жерінде. Мен сондай азаматқа тиемін.

Белінде қылышы дегенің –
Жауға шабар ел болсын дегенің.
Басында сауыт болсын дегенің –
Ақылға кең болсын дегенің.
Қолында шоқпары болсын дегенің –
Жүректі болсын дегенің.
Жері арманда болсын дегенің –

Жерің елді болсын дегенің бола, қызым, – деп түйген Сырымбет баба ақылды қыздың сөзіне дән риза болыпты. Сөйтіп қызды атағы шығып жүрген албан батыры, мыңбасы Таубұзарға қосады. Бірақ батыр кедей екен.

– Қарағым, тақырға қар, батырға мал тұрмайды. Бөрі азығы мен ер азығы жолда деген. Мал жиып береміз, батыр жарлы болғанымен, арлы болады, – деп тоқтатыпты ру басы.

– Қалауымды берсеңіз, жер беріңіз. Өзгені өзіміз құрастырып алармыз, – дейді қыз.

– Қарағым-ау! Батыр қоныссыз ба еді?

– Сырымбет баба, атыңызды атағаным өзімді сіздің қызыңыз санағаным болсын. Қоныстың да қонысы бар Сонысы бар, сорлысы бар. Оның да құласы бар, торысы бар. Малға жайсыз қоныс – дау мен ұрыс. Малға жайлы қоныс – бақ пен ырыс.

– Оның дұрыс. Бірақ қазақ ерге қыз бергенмен, жер берген емес. Жерсіз ел, елсіз ер болмайды.

Ер – елдің баласы, жер – елдің панасы.

Ер – елге ортақ, жер – ерге ортақ.

Батыр – елдің серкесі, сұлу – елдің еркесі.

Көсеусіз от жанбайды,

Көсемсіз ел оңбайды емес пе?

Қыздың бұл сөзіне тоқтаған Сырымбет:

– Анадан ұл тумаса да,

Қыз туған екен.

Ана жолын жоғалтпас,

Ақылы асқан із қалған екен.

Қалаған жеріңді ал,

Той жасап, тай соям,

Елді жиып алдында.

Сол жерге атыңды қоям,– дейді. Қыз таудан құлап аққан өзен жағасын көрсетеді де, Сырымбет бабасына «осы жерге батырдың есімін қойсақ қайтеді» дейді. Сонда Таубұзар батыр сөзге араласады:

– Ердің аты екі қойылмайды. Бұл сенің еншің, сенің атың қойылсын. Елім де, жерім де, суым да, тауым да, жарым да «Қарқара» болсын. Мен ер болсам сол ел, сол жердің қорғаны болайын, – дейді.

– Сол кезде Сырымбет баба:

– Ей, Қарқара,

Басыңнан базарың тарқамасын.

Көңілің ешқашан ортаймасын,

Бақ орнасын халқына.

Көркіңе арың сай,

Өзіңе жарың сай,

Малыңа жерің сай.
Бердім осы жерге «Қарқара» атын!
Жұптарың нық болсын,
Жақсымен орта толсын.
Алған жарың Қарқара,
Әулетіңе құт болсын!– деп, сұлу қыз бен батыр жігітке кезек-кезек ақ тілек тілеп, батасын беріпті. Әлгі өңір содан бастап «Қарқара» атаныпты.

Қарқаралы

Жоңғарлар шабуылы кезінде жаудың бір түмен сарбазы қазіргі қаланың батыс жағында қорған салып, бекінеді. Олардың мақсаты – өздерінің Ертіс бойындағы қолы әлсірей ме, соған қолғабысқа аттану болса керек. Бұл кезде қазақ сарбаздары орталық, терістік жақтан жоңғарлар қолын әлсірете бастаған және Абылай қалмақтың ханы Қалдан Цереннің қолына түсіп, кейіннен достасып, соғыспау туралы келісімге келген. Осы кезді пайдаланып Шаншар абыздың екінші әйелі Нұрбикеден туған Тілеуке, Бертіс хан кол жинап, түстік Сыр бойынан келіп Қарқаралыға бекініп жатқан жоңғарларды жойып, елді осы жаққа орналастыруды қолға алып, бекіністі тазартудың қамына кіріскен. Жер жағдайын жетік білмегендіктен, жоңғарлар алдымыздан қауіп жоқ деп ойлаған. Жағдай ойлағаннан баскаша болып шықты. Бертіс қолы Қарқаралының батыс жағындағы Шоқпартас маңындағы орманға орналасып, жауды сезіктендірмей желке жағынан шабуыл жасау үшін тауға барлау жұмысын жүргізіп, Шоқпартастан Суық бұлаққа қарай асатын шұбырынды жол тапқан. Осының нәтижесінде жаудың желке жағынан шабуылдауға толық мүмкіндік туған. Күтпеген жерден қалың қолдың үрейі ұшып, берекесі кеткен жоңғар қолы қаша жөнелген. Жоңғар қолын көп шығынға ұшыратып, жаудың ізіне түсіп, түстікке қарай қуып жіберген. Сөйтіп, Каракесек руын осы маңға, Балқантауға дейін орналастыруды жоспарлап, ол оңтүстікке елге қарай қайтып, елді көшіруді ұйымдастырған. Бұл

кезде Қарқаралы деген атау жоқ. Бертіс бұл мекенді жоңғарлардан тазартқан соң, қазан айының соңына қарай көшпенді Қоңырат деген тайпа келеді. Бұл тайпа сан жағынан көп Арғынмен туыс ел. Жоңғарлар шабуыл жасауға мүмкін деген маңайдан қашқақтап жүретін болса керек. Қысқа аяқты мал деп сиыр, қой асырап бақпайды, өйткені ол елге жау бет алып келе жатқанда бұл екі түлік бөгет болады және жау қолында қалып қояды деген есебі көрінеді. Жаудан жалтарып кету үшін жылқы, түйе малын көптеп өсірген. Қоңыраттықтар «ұзынқұлақ» арқылы Арқаның шұрайлы жері жаудан тазартылды дегенді естіп, қыстап шығу үшін таудың күншығыс жағына көптеген киіз үй тігіп, өздерінен өрген рулар ауыл-ауыл болып отырған. Сол жылы қар өте қалың түскен, қар түсе тауда қаптап жүрген арқар, елік, бұғыларды көргенде көздері тұнған. Садақпен аң аулауға барайын десе, бара алмайды. Тау басы мен биік жондар қара болып жатқанымен, тау етегі өте қалың оспақ көбік қар болған. Тауға шықпақ болғанда аттары қарға көміліп, жаяу шығайын десе өздері де қарға көміліп, бойламаған.

Сол кезде көктем де өте кеш шыққан, жаз шыға ол кезде аң ауланбайды. Дала тағысы киелі болады, төлі жетім қалса, қырсыз болады деген ұғым қалыптасқан. Сөйтіп, бұл тауда басы қара, етегі қарлы – «Қарқаралы» деген атау пайда болған. Арғындар ішіндегі Қарақожа әулетінен тараған Қаракесек руы келе бастағанда алдымен «Қарақарлы» тауына әлтөбет руы келіп қоныстанған. Бұлар келе бастаған соң, қоңыраттықтар Есіл бойына қарай Балталы-Бағаналы елімен сүйек шатыстығы болғандықтан көшіп кеткен.

Қарқаралы атауы қалай пайда болды

Көрші тұрған екі ауыл байлары өздерінің балаларын тумай жатып атастырып қояды. Бірде ауылдар арасында келіспеушіліктер туып, атастырылған қыз бен жігітті айырып алып кетеді. Қыз өте сұлу болады, ал жігіт нағыз батыр болып өседі. Арада жылдар өтіп екеуі кездеседі, екі ғашық бір-бірінсіз

өмірдің қисыны болмайтынын түсініп, ауылдарынан қашып кетеді. Мұны сезген қыз әкесі қуғыншы жіберіп, жігіттің өліміне себепші болады. Сонда мұндай сұмдықты көрген қыз шыдай алмай өз-өзіне қол жұмсайды. Сүйгенінің кеудесіне құлағанда, қыздың ауыр бас киімі қарқара жерге құлапты. Осыдан Қарқаралы атауы шыққан.

Қыз балқаш

– Қарақтарым, біздің Балқаш туралы, оның неліктен осылай аталғаны жайында әркім әр түрлі аңыздар айтып жүрген көрінеді. Соның бірі мынадай, – деп көпті көрген, көпті естіген кәрия орнынан бір қозғалып қойып, әңгіме бастады.

Баяғыда осы тұста мыңды айдаған бір байдың ай мен күндей, ақылы асқан, келбеті жарасқан сұлу қызы болыпты. Қыздың аты Балқия екен. Ата-анасы, ауыл-аймағы еркелетіп, оны «Балкаш» деп кетіпті.

Қыз Балқаш айдай толып, кемеліне келіп бой жеткен шақта жастайынан айттырып, қалың малын тегіс төлеп бітірген бай «құда қамдана берсін, келінімді биыл күзде аламын» деп қыздың әкесіне сәлем айтыпты.

Қыз бесікте жатқанда құда болып қойған күйеуінің тілі сақау, жарым естеу жігіт екен. Ұзатылу хабары Балқашқа төбесінен тас түскендей болып тиеді. Ас ішпей, ұйқы көрмей, санадай сарғайып сола бастайды. Мұны сезген ата-ана, ағайын туған: «Жас өседі, жарлы байиды» деген, күйеу бала әлі жас, бір байдың еркесі, өсе келе есі кіріп, ел ағасы болып кетеді. Ақ батаны, шариғат жолын бұзуға болмайды», – деп қызды жұбатады, күнде ойын, күнде думан жасап, көңілін бөлмек болады. Қайғы-қасірет жүрегін кернеген Балқаш мұның біріне де назар салмайды.

Жадыраған жаз өтіп, қоңыр салқын күз түседі. Күйеу-құдалар келетін мезгіл де таянады. Қыз деген безіп қаңғырып өлсе де, есуас сақауға бармауға бел байлайды. Өзімен көңілі жарасқан, осы ауылға ертеден сіңісіп кеткен, әкесінің

нағашыларының баласы Ерден деген жігітке Балқаш жатып жалынады.

– Қайтсең де мені мына пәледен құтқар. Өле-өлгенше алдыннан шығып, айтқаныңды екі етпейін, өлсең, көріңе бірге түсейін, – деп қиылып отырып алады. Паналар жер, бетке ұстар елі жоқ қайраңдаған жалғыз жігіт не істерін білмей қатты қысылады.

Ақыры, өзі сүйген қызын жатқа қиғысы келмеген ер көңілді жігіт бір түнде атпен қызды алып қашады. Барар бағыты – бұдан бір жыл бұрын жау алған жылқыны іздеп жүріп кез болған қалың қамысты үлкен көл. Мұз қатқанша соның жағасында жасырынып жатып, қысқа қарай оның ар жағына Ұлы жүз еліне өтіп кетпек.

Екі жас түн малынып, тау бөктерлеп келіп, қамыстарының құрағы күректей, сабаулары білектей, толқыны жар соқтырған үлкен көлге де келіп жетеді. Аттарын арқандап тастап, қамыстан күрке жасап алып, мұздың қатуын күтіп жата береді. Бұлардың қайда кетіп, қайда қойғанын білмеген ауыл адамдары елден-елге кісі шаптырып, сұрау салып сабылысады. Ерден күндіз аң аулайды. Балқаш жартасқа шығып, ұшқан құсқа, асыр салып ойнаған шабақтарға қарап жалғыз отырып, ел думанын сағынады. Қатері мол болашағын ойлап зарлана ән салады.

Бұл көлдің біз жатырмыз жағасында
Өмірдің өлімменен арасында.
Шабақтай мынау жүрген сайраңдаған,
Туған ел, қайран жұртым каласың ба?

Уа, шіркін, құс боп ұшсам қанат бітіп,
Балық боп су астына кетсем зытып,
Қолында дұшпанымның пенде болмай,
Өлсем арман қылмас ем жайын жұтып.

Қабыл боп зарлағанда қылған тілек,
Ар жаққа аман өтсек ұстап білек.
Армансыз бұл жалғаннан болар едім,

Жүрсем де ел қыдырып қайыр тілеп.

Аққу қаз, біз ғаріпті көрдім деме,
Шетінде жатыр сонау көлдің деме.
Қор етіп, көрінгенге мазақтатып,
Құдай-ау, шыбын жанды бердің неге!?

Күндер өте су салқындап, көлдің қататын мезгілі де жақындай бастады. Екі жас мұны асыға күтіп, жүректері алып ұшты.

Бір күні іңірде арқандаулы аттар осқырып, аласұрады. Қосынан көйлекшең жүгіре шыққан Ерден екі атты бір топ қабанның қамап тұрғанын көреді. Пілтелі мылтық мұндайда қару бола ма! Қос жанында жатқан сойылды ала жүгіреді. Қаруын әрлі-берлі сербеп, қабандарды қуып шығамын деп жүргенде, бір көкжалы Ерденді қарыстай азуымен іреп өтеді. Жігіт құлап қалады. Екі ат арқанын түбінен жұлып ойнақтап шыға бергенде, қабандар солардың соңынан кетеді.

Бағанадан бері безек қағып, маңайларына бара алмай жүрген Балқаш, жүгіріп келіп қызыл қанға боялып жатқан Ерденді құшақтайды. Сүйемелеп қосқа әкеліп қараса, қабанның езуі Ерденнің шабын жарып кеткен екен. Киіз тоқымды отқа күйдіріп жарасына басады, күл себеді, қолынан келгеннің бәрін істеп, Ерденнің жаны үшін арпалысқа түседі.

Бұл екеуі осылай азап пен ажал арпалысында жатқанда, жер сағынып, шыбыннан булығып тұрған сәйгүліктер босаған бетте ел қайдасың деп тартып береді. Жылқыға қосылып, арқан сүйреткен аттарды жылқышылар ұстап алып ауылға әкеледі. Ел жиылып, ат сабылып, әбігер қайтадан басталады. Арқан сүйреткен аттардың ізімен қуғыншылар жолға шығады.

Жарасы денесіне жайылып, өн бойын қанды ірің кеулеп кеткен Ерден бұл күндері әлі азая бастаған еді. Қыршын жас көп ұзамай қайтыс болды. Жапан түзде жан жолдасынан айрылып, қыз Балқаш ботадай боздап жалғыз қалады. Еңіреген өксігін басып, егін жинағаннан кейін қостың жанындағы майда құмды

қазып, астына қамыс төсейді. Ерденді ақ жуып, өз киімімен арулап қояды. Жас қабырды құшақтап ұзақ жылаған Балқаш енді өзіне қабыр қазады. Оның да астына қамыс төсеп үлкен пышақты өткір қайрап, қабырдың басына қояды. Содан кейін дәрет алып, көлге түсіп шығады да, жартастың басына көтеріледі. Жан-жаққа шыр айнала қарап, өмірмен ақырғы рет қоштасады.

Айырылдым айдалада Ерденімнен,
Соңынан қолын ұстап ергеніммен.
Болған соң тағдыр солай шара бар ма?
Көп еді көрмегенім көргенімнен.

Басыма тумай жатып түскен тұзақ,
Қақ жарып жас жүрекке салған сызат.
Көрсетпей рахатын жастық шақтың,
Кетуге жібермейді-ау елден де ұзап.

Кош, сау бол елім-жұртым, ата-ана,
Айдын көл, туған өлке, жалпақ дала.
Мен кеттім жас жанымды құрбан етіп,
Таба алмай өз ортаңнан ешбір пана!

Аққу-қаз қабырыма келе кетші,
Ғаріптің не болғанын көре кетші.
Тәнімді қарға-құзғын шұқымасын,
Сабалап қанатыңмен көме кетші.

Күн батар алдында қыз Балқаш жартастың басында осылай зарлап отырған кезде иек артпадан бір топ атты сау ете түседі. Қыз олардың ішінен өз туыстарын, өзінің сақау күйеуін таниды. Қолға түсіп, пенде болмас үшін өзіне өзі өлтірерлік қару қабыр басында қалған. Оған жетіп үлгере алатын емес. Не істеу керек? Аналар болса аттарын матап тастап, қосқа барды, одан шығып жартасқа келе жатыр.

Балқаш жартастың суға төнген бір биігіне шықты да, көлге бір-ақ секірді. Жар соғып, көбік шашып жатқан асау толқын абзал аруды құшағына қысып, тереңге қарай алды да кетті.

Міне, содан бері әлгі көл «Балқаш қыз түсіп өлген көл», «Балқаш қашып барған көл», ақырында «Балқаш көлі» болып аталып кетіпті, – деп қария әңгімесін аяқтады.

Қызыл кеніш
(I нұсқа)

Бағзы бір заманда Қуке және Қонтажы деген екі хан өмір сүріпті. Қукенің Нежде деген сұлуқызы болған. Қонтажы болса соған ғашық. Көп кешікпей олар құда түсуге қам жасайды. Керуендерге базарлықтарын артып алып, керуен жолға шығады. Қонтажы өте бай болған. Қуке хан онымен құда болатынына өте қуанады. Көп кешікпей Нежде өзінің туған үйінен бірінші рет алыс сапарға шықты. Бас аяғы елу түйеге жүк артылып, сексен адам керуен құрамына енеді. Онымен қоса бір қазақ, бір қалмақ батырын жібереді.

Олар Кент тауының бауырына келгенде күн суытып, боран соғады. Батырлар тоңғаннан кейін бір-бірімен күресуге бел байлайды. Олар ұзақ алысып, ақырында қазақ батыры қалмақтың белін сындырды. Мұны көрген хан қызы ашуға мінеді. Бірақ ол көп кешікпей, қазақ батырына көңілін білдіреді. Одан соң хан қызы бұдан әрі бармаймыз, осы жерде қыстаймыз дейді. Оның сөзін екі етпейтін керуен мүшелері сарай салу қамына кіріскен. Сарай құрылысы біткеннен кейін оны «Қызыл-Кеніш» деп атау ұйғарылады (Бабалар сөзі 80:141).

Қызыл кеніш
(II нұсқа)

Аңыз айтады, ерте-ерте ертеде қазақ пен қалмақтың ауылдары аралас, қойлары қоралас, қоңсы болыпты дейді.

Күндердің күнінде қазақтың Аюке деген ханы өзінің әлпештеп өсірген Етрежеп атты ару қызын қалмақтың Қонтажы деген ханына ұзатпақ болады. Ол кезде Аюке хан Еділ бойын ендей жайлап жатады екен. Уәделі уақыты жетіп, келіскен мерзімі келген кезде Қонтажы хан өзінің қалыңдығын алып келу үшін Қабыл-зайсан деген бас батырын Аюке ханға аттандырыпты. Кешікпей-ақ, Қабыл-зайсан қырық жігітімен Аюке ханның еліне жетеді.

Аюке хан қияндағы жат жұртқа бұйырған жалғыз қызының ұзатылу тойын аста-төк етіп өткізеді. Той өткен соң Аюке хан Едіге атты батырын басшы етіп, қызы Етрежептің көшін жолға салады. Атажұрты мен ардақты ағайынын артқа қалдырған Етрежеп қош-қошын айтып, жат жұртқа кете барады.

Содан Етрежептің көш-керуені талай күндерді өткеріп, Кент тауына жеткенде Арқаның қысы ерте түсіп, даланы көк киреуке мұз құрсап қалады. Мінген аттарының шашасын мұз қиып, жүк артқан атандарының табаны тайып, көш-керуен амалсыз тізгін тартады. Қазақ батыры Едіге мен қалмақ батыры Қабыл-зайсан ақылдаса келіп, Кент тауының ішінен тебін-қорығы қалың, ықтасыны мол қойнауды таңдайды да, сол жерді қыстап шықпақшы болады. Жай ғана қос тігіп, қотан жасап қыстап шығуды мәсе тұтпайды.

Ел-жұртынан ажырап, аңырап келе жатқан хан қызының көңілін аулау үшін Кент тауының қызыл тасынан қырық жігітке сарай соқтырады. Күні бүгінге дейін сол сарай «Қызәулие» деп аталады.

Содан қырық қыз жанында, қырық нөкер маңында Етрежеп кең сарайда сайран салып, Арқаның ұзақты қысын өткеріп жатады. Сонарлы күнді құр жібермей Кент тауының қойдай өрген аңын аулайды. Ашық күндерде сейіл-серуен құрады. Сөйтіп жүргенде Етрежеп пен Едіге бірін-бірі ұнатып, көңіл қосады. Етрежеп содан жүкті болады.

Мерзімді уақыты жеткенде Арқаның көктемі туып, жол ашылады. Хан қызының көш-керуені Қонтажының елін бетке алып жолға шығады. Ай жүріп, апта жүріп, күндердің бір

күнінде Етрежептің көш-керуені Қонтажы ханның еліне жетеді. Елге келген соң, айы-күні толғанда Етрежеп босанып, алпамсадай ұл табады. Ұлдың атын Сына деп қояды.

Жаттан жаралып, іште келген Сынаны Қонтажы хан жек көреді. Бойы өсіп, бұғанасы қатпай-ақ қаршадай Сынаны қой соңына салады. Бірақ жастайынан пісіп-қатып, қиындықтан ширап өскен Сына ерте есейеді. Сегіз жасында жақ тартып, садақ иеді. Оның иген садағын өзінен басқа ешкім тарта алмайтын болады. Жойқын күшіне таңырқаған жұрт оны Сына батыр деп атайды.

Бір күні Сына батыр ауыл шетінде қыдырып жүріп, өзі жасаған сегіз қырлы оғын атып көреді. Шырқай шығындап, зырқырай үшқан жебе Контажы хан отырған киіз үйдің есігіне келіп қадалады. Қонтажы хан бұл оқиғадан секем алады да, ордасына көріпкел ақылгөйлерін жинап жөн сұрайды. Олар сегіз қырлы оқтың Сына батырдың оғы екенін танып, оның қылығын жаман ырымға балайды да, түптің-түбінде бұл жау болып шығады екен деп жориды.

Сол жерде Қонтажы хан Сына батырды алдыртады да, қол аяғын байлатып, бұдан былай садақ тарта алмауы үшін жауырын шеміршегін сыдыртып тастайды.

Сына батыр Контажы ханның бұл қиянатын кек тұтып, іштей жауығып алады. Мұның бәрін көзі көріп, біліп жүрген Етрежеп ханым бір күні оңашада баласы Сынаға ақыл береді: «Сенің түбің қазақ еді, Бұл бетінде жат жұрттың ортасында жазым боларсың, есің барда еліңді тап», – дейді. Анасының ақылына құлақ асқан Сына батыр орайын тауып, Қонтажы ханның қанатты қара түлпарына мінеді де, қазақ даласын бетке алып тартып кетеді. Содан, Сына батыр аман-есен ел-жұртымен табысады. Жан аяспас достар тауып, ер азамат болып өседі. Жасақ жиып қол бастап, жауды жеңіп, кек алып, батырлығымен даңқы шығады (Бабалар сөзі 80:145).

Малике бұлағы

Ертеде Қарқаралы уезіне қарап тұрған шақта Нарманбет деген Қайдауыл-Шеруке өңірін жайлаған. Нарманбет бір сайлауда Қарқаралы уезіне барғанда, елдің қастандығымен қымызға у қосып берілген. Жаны қиналып жатқанда:

– Дұғай, дұғай сәлем де,

Малике сынды әйелге,

Бір тостаған сары қымыз Көлденең тұрды көмейде, – деп осындай өлең жолымен Маликеге тапсырыстар беріп, Маликені еркек бағалы адам тұтқан. Содан бері бұл жерлер «Малике бұлағы» деп атанған.

Матақ

Матақ деген кісі батыр болған. Ол – Қожан батырдың немере інісі. Қожан батыр, кезінде көңілі толмай, Абылайдың өзіне қарсы шыққан адам. Матақтың әскерін елші келіп, қазіргі Қарқаралы ауданының Матақ кеңшарының төңірегінде тоқтатқан. Ол жер бұрын Бекіжамал деген емші әйелдің атымен аталушы еді. Ол кісі сол жерде жерленген көрінеді. Матақ батыр өлерінде: «Мені сол әйел жатқан төбеге жерлеңдер», – деп айтқан. Сонда серіктері: «Әйел жатқан жерге сізді қалай жерлейміз?» – дегенде, Матақ батыр былай депті:

– Мені сол төбеге жерлесеңдер болды. Осы жер мен өлгеннен кейін Матақ атанып кетеді, – депті. Содан бері ол жер қазірге дейін «Матақ» атанып келеді.

Мұңлы, Шалқая және Қу таулары
(І нұсқа)

Ертеде бұл өлкені Құл атты бір еңбекқор кісі мекен етіпті. Ол кезде Тама елі Сарысуды жайлап, қыста малын Шуға айдап, сар далада сағымда көшіп, мал соңында өмір етіп, күн кешіпті. Құл болса қысы-жазы көшпепті, тау бөктеріне саздан саман илеп

құйып, үй, қора салып алып, байлардың кәрі-құртаң, арық-тұрақ малдарын ақыға алып бағып, үнемі көшпей отырыпты. Малға қажетті отын-шөпті тау қойнауынан, бұлақ маңайынан маңдайынан тер төгіп, қол орақпен орып, керегінше жинап алыпты.

«Бейнет – түбі зейнет» деп, еңбегінің рахатын көріпті. Өз еңбегін адал кәсіп, ақ нәсіп деп түсініпті. Оның мекен-жай, жұртын ел бүгінде «Құлдың ағаш үйі» деп атайды. Құл малдан зәрушілік көрмесе де, ішіп-жемі мол болса да, басқа жағынан кедей екен. Перзент деп бауырына басқаны – жалғыз қызы болыпты. Қыз күн санап, бой түзеп, ер жете беріпті. Құлдың жалғыз қызына ешкім мал беріп, құда түсе алмапты.

Қазіргі «Қу» аталатын тауды жайлаған елде түбі керей ме, әлде кедей ме, бір жас бозбала ер жетіпті. Жорықта жолдан табылған ба, әлде жортуылда қолға түскен бе, ол да белгісіз, бір байдың қолында ер жетіпті. Әлгі асырап алған ата-анасы түбі шикі жасқа бозбала қалыпқа жетсе де, түбі не боларына сенбей, матап мал беріп, қыз айттырмайды.

Жайлауда өтетін айт пен той, қыз ойнақ, көкпарларда мұңлы қыз бен шерлі жігіт кездесіп, бір-бірін сүйіп, ұнатысыпты. Қыз тимекші, жігіт алмақшы болыпты. Алайда жігіт ол кездегі қазақ салты, «қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу болмайды» дегенді желеу етіп уәдені келер күндерге байлапты. Туысшылап Қараөткел, Атбасар жерлерін аралап, қалың керейден пана тауып, қызға қалың жинапты.

Күзде ер жеткен баласы бар бір бай құда түсіп, қалың төлеп, көктемге салым жайлауда қызды алмақшы болыпты. Қыз бен жігіт болса, күзгі көшершілікте уәде байласып, бәтуаласқан екен. Қыста кедей-керей жігітінің тіршілігінен тама елі де хабардар болыпты. «Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге жайылар» демекші бұл хабар Шудағы құдаларға да жетіпті. Ақыры, олар ерте көктемді күтпей-ақ қыстың соңында малын айдап, қалыңдығын алмаққа Құлдың үйіне келеді.

Мұңлық қыз бір тату, сыйлас құрбысы арқылы сүйгеніне хабар жібереді. Құл мен Мұңлы тауларының арасы қыста қар

қалың түсетін Ыспанбет, Пырна деп аталатын өзендер, көлікке жүру қиын, ұйық жерлер. Шалқая жатқан беткейлермен жүру жолы ұзақ. Алайда жігіт алыс та болса жақын жолды таңдайды.

Хабар естіген күнін қоса есептегенде, үш күн өткенде жігіт уәделі жерге жетеді. Жігіт келгенде ауылда ас берген той емес, өлім шығып, аза оқылып жатқан қаралы жиынға тап болады. Сөйтсе құдалардың қайтатын мезгілі жетіп, құдалар қызды әкететін шақ туғанда Мұңлық қыз құрбыларымен қоштасуды желеу етіп, сыртқа шығып, құз басынан қарауыл қарайды. Әрі тосады, бері тосады, көп тосады. Сүйгенінің қарасы көрінбейді. Төмендегі тау етегінен «жүреміз, бол, түс» деген сияқты айқай естіледі. Сол кез Мұңлық қыз белгісіз, танымайтын басқа біреуге баруды, Керей жігітімен келіскен антты бұзуды ар көріп, өзін құздан баурайдағы өзенге тастапты. Тау бетіндегі көк тастардан қыз денесі парша-парша болып, жан тәсілім етіпті. Содан бері қыз құлаған құз «Мұңлы тау» аталып кетіпті. Бауырынан ағатын өзен «Мейірімсіз көктас» атаныпты. Шалқая жатқан алыс адырлар «Шалқая тауы» деліпті. Мұңлық қызды сүйген әлгі шерменде жігіт өз мекеніне қайтып келіп, тау қойнауында қу аршаларды құшақтап қайғыдан күйреп, қурап өліпті. Сол тау бүгінде «Қутауы» деп аталады (Бабалар сөзі 80:97).

Мұңлы, Шалқая және Қу таулары
(II нұсқа)

Шошақтың шөлінде Темеш елінің он мың жылқы айдаған бір байы жоңғар шапқыншылығы тұсында өмір сүрген. Бай аты ел жадында қалмапты. Күнде қырқысқан, күнде шабысқан елдің есінде сол Темеш байының Жұлдыз атты ару қызының есімі де қалмады. Оның жаужүрек ұлдары да болса керек. Қайратты жігіттер елін, жерін, қыруар малын, ауыл ортасының ұры-қарысынан қорғай білсе де, түйілген жұдырықтай жұмыла келіп бас салған жоңғарлар ел іргесіне тигенде қанша қайрат көрсеткенмен қалың жау қапысын тауып, бәрін де қырып салады. Байдың жалғыз қызы Жұлдыз ғана аман қалады.

Айдаса – жаудыкі, ысқырса – желдікі дейтін жылқы малы жоңғарлардың талауына түскенде Жөгі-кедей елінің жас батыры Тастемір өз жасағыменон мың жылқыны жауданайырып, иесіне қайтарады. Осындай батырдың ерлігін таныған Жұлдыз қыз Тастемірге ғашық болып, жігіт те оған құлай беріледі.

Ұлдарының қазасын азалап, ел тілеуімен екі жастың қосылуына алғаш ыңғай берген Темеш байы кейін Жөгі-кедей батыры Тастемірдің бір мініне бола қайта айныпты. Жігіт астындағы жалғыз тұлпарынан басқа тігерге тұяғы жоқ жарлы екен. Қыз үшін беретін қалың малы болмай, мыңдаған жылқы айдаған байдың жалшысы болуға арланып, өз елінен кетіп қалады. Бірақ ол Жұлдызға бір ыңғайлы сәтте алып қашуға уәде береді.

Пейілі тар байды табиғаттың өзі жазалапты. Арқа қысы қашаннан қатал. Сол бір жылы ерте түскен қыс қалың ақ көрпесін жауыптастап, көбесі қыс бойы бір сөгілмей, көк мұз болып құрсалып жатып алады. Жылқы тебінуге тым қалың қар онша бой бермейді. Ол аз болғандай ұйытқыған боран толассыз соғып, қасқырдай жан-жақтан ұлығанда есі шыққан мал Шошақты шөлдің қыратты тауларынан ықтасын іздеп, ығып, быт-шыты шығады. Қайыруға әл бермей кеткен жылқысын іздеген бай әбден есі кетеді. Сонда ғана ол бармағын тістеп, баяғы Жөгі-кедей батыры Тастемірге ат шаптырып, кісі салып шақыртады. Бірақ бұл кезде батырдың тағы да жауға қарсы аттанып кеткені белгілі болады.

Апта бойы толассыз соққан боран Шошақтың шөлін жып-жылмағай тегістеп тастардай құтырына ұлиды. Жалғыз-жарым күте-күте шаршаған Жұлдыз қыз жылы киініп, тұлпар мініп, жігітті өзі іздеп шығады. Боран ару қызды да аямапты. Жол азығы таусылып, астындағы аты боранға үшқан соң Жұлдыз омбы қарды тырмалап жүріп бір қыраттың басына шығады. Ол өз жігітін осы жерден күтуге, осы жерден табысуға уәделескен екен. Аз күтті ме, көп күтті ме, кім білсін.

«Күннің жаманы кетер» деп атам қазақ айтқандай алты ай бойы соғатын боран болмайды ғой, ол да әлсіреп, екпіні басылып,

Шошақтың шөлін тұтас жапқан ақ қар, көк мұз көктем шыққан соң жылға-жылғада, өзек-сайларда жусаған су болып ағады. Жер бетін алқызыл қызғалдақтар жабады. Есі кеткен ел сонда ғана қолда қалған азын-аулақ малына өріс іздеп, көшіп қонған кезде жұттан қалған, қырылған Темеш байының теңкиіп-теңкиіп жатқан жылқыларын көреді. Он мын жылқы аз емес қой, күн ысығанша қарға-құзғынның жемі болады.

Қызғалдақ теріп ойнаған ауыл балалары бір күні әлде қалай төңіректен биіктеу тау басына шыға қалады. Олар Тобылғылы, Аршалы таудың басында колында қамшысы ғана қалған Жұлдыз қыздың әлі біліне қоймаған денесі үстінен шығады. Жарын күткен сорлы қыз уәдесінде тапжылмай тұрамын деп боран өтінде ұшып өліпті. Осыған орай бұл тау «Мұңлы» атанып кеткен.

Жөгі-кедей батыры Тастемір де серігіне жете алмады. Жонғар жауларымен бір айқаста қаза табады. «Батыр бір оқтық» деген осы да. Көп ұзамай Аңырақай айқасында жауын жеңіп, елдігін сақтап қалған қазақ жігіттері өз батырының кегін алады.

«Бай бір жұттық» деген аталы сөздің шындығы сол жылы тағы да алты алашқа аян болыпты. Жаз шыға Темеш байы өзінің он мың жылқысы ығып кеткен алқаптарды аралағанда сүйектері ақ қаңқа болып қурап жатқанын ғана көреді. Қалың жылқы қырылған соң, атырап қу сүйектер шашылып жатқандықтан «Қулы тауы» атанады. Жалғыз ғана Қаражал айғырымен аман қалған бай қу таяғын ұстап қалған соң, «мал ашуы жан ашуы» дегендей есінен ауысып, қияли болып кетеді. Қаражал айғыр табылған жерді қазіргі Қаражал қаласы, кеніші болса, ол күндері «Шалқия» аталған елді мекеннің атануы шал қиялы деген сөзден қалыпты (Бабалар сөзі 80:99).

Наршөккен

Бірде Асан қайғы бабамыз Қарқаралыны аралап келіп, Наршөккен деген тауға қонған екен. Нарын шөктіріп, дем алып алған соң былай депті:

Айналасы аққан бұлақ екен,
Жағалай біткен құрақ екен.
Басынан аң, бауырынан ел
Кетпейтін мекен екен, – деген екен. Сол кезден бастап, бүгінгі күнге дейін бұлтпен теңесіп тұрған тауды «Наршөккен» дейді.

Оқжетпес
(І нұсқа)

Бұдан жүз жыл бұрын ба, әлде мың жыл бұрын ба, кім біледі, Арқаның Көкшетауының бауырындағы бір алаңқыда әрі батыр, әрі асқан аңшы бір кісі мекендепті. Кәсібі бүркіт салып, аң аулау болыпты. Ол кезде Көкшеге ауып келген «Оралдың ақ иығы» атты орасан күшті бүркіттер мекендейді екен. Батыр аңшы бір күні аң аулап келе жатып, қазіргі «Оқжетпес» аталатын, бейне алып күшті дәу қолмен текшелеп үйіп қойғандай үшкір найзаланған биік тас таудың шың басына бір бүркіт адам тәрізді жәндікті бүріп қона бергенін көріп қалыпты. Сол арада: «Апырмай, мұның жемі адам тәрізді ғой», – деп ойлайды да, жалма-жан садағын ала салып, бүркітті көздеп тартып жіберіпті. Зулаған оқ үшкір таудың ортасынан аса, көзделген шың тасқа жетпей жерге түсіпті. Құтқара алмайтынын сезген батыр аңшы көңіліне жаман ой түсіп, дереу үйіне жүгіріп келсе, әйелі зарлап жылап отыр екен. Жаңағы бүркіттің бүрген жемі батыр аңшының жалғыз баласы екен. Ашына күйінген батыр аңшы: «Ең болмаса, қызымның сүйегін көмейін» деген оймен «Құлап өлсем, жаным артық па», – деп тәуекелге бел байлап, құс болмаса бұрын адам шықпаған найза тауға шығып, қызының сүйегін алып, түбіне жерлепті. Ал тас тауға «Оқжетпес» деп ат қойған екен (Бабалар сөзі 80:19).

Оқжетпес
(II нұсқа)

Ертеде Қарауыл ауылдарының бірінде елдің көркі, бірақ дұшпандардың көз құрты болып апалы-сіңлілі үш қыз өмір сүреді. Үшеуі де бірінен-бірі өткен хас сұлулардың өзі болады. Орталарындағы жалғыз бауырлары Оқжетпес беті қайтпас батыр болып өседі. Үш апасын қызғыштай қорғап, қамқоршы бола біледі.

Әбден өшіккен жау қапылыста баса көктеп, елді шауып, үш ару мен бауыры Оқжетпесті анталап қоршауға алады. Төртеуі шегіне атысып, кейін жылжи береді. Бір кезде ту сырттарына қараса, сыңсып тұрған жасыл орман, бау-бақша, мөлдір көл, көгілдір тауларды көреді. Құс жыртылып айрылады. «Туған жердің мұндай балауса бағын арам ниет дұшпандардың қара табанына қалай таптатамыз, қасиетті топырағымызды қалай ойрандатамыз, өзімізді қалай қорлатамыз?» – деп қайраттанған Оқжетпес пен оның үш ару қарындасы қатарласып, жауға қасқая қарсы тұра қалады да, шапса, алмас қылышы майырылатын, сүңгітсе, қара найзасы қайырылатын, атса, оғы асып түсе алмайтын қамал тасты тік қаптал құзар шыңдарға айналып кетеді (Бабалар сөзі 80:20).

Толағай
(I нұсқа)

Бұрынғы өткен заманда апайтөс Арқаның бел ортасында бір қауымдық жұрт өмір сүріпті. Жағалары жайлауда, жандары рахатта тамаша ғұмыр кешкен. Шұрайлы жерден қоныс алған малға да, жанға да бай өлкенің тұрғындарында: «Бізде барлығы да бар. Бірақ сол мал-жанды қорғайтын батырымыз болса екен», – деген бір ғана армандары болыпты. Күндердің күнінде бір отбасында алтын айдарлы алып бала дүниеге келіп, ел-жұрты болып үлкен той жасайды. Сол нәресте жыл санап емес, күн санап ержете бастайды. Туған-туысқандары да көркейіп келе

жатқан баланы өз атымен атамай көз тимесін деп, Толағай дейтін болыпты. Сөйтіп баланың аты Толағай ата– нып кетеді. Күндердің бір күнінде жер қуаңшылық тартып, жаңбыр болмай, ел күйзеліске ұшырайды. Халықтың басына түскен ауыртпалық Толағайды да қатты мазалапты. Сонан бері Толағай Дана деген қарт ақсақалға барып, ақыл сұрапты. Сонда қарт айтқан екен:

– Қарағым Толағай, біздің жеріміз жазық, бұлт үйіріліп тоқтайтын тауы жоқ. Жаңбырдың болмауы сол себептен, – дейді. Толағай айтқан екен:

– Ата, сіз рұқсат етсеңіз, мен барып бір жерден тауды арқа–лапалып келсем болмай ма? – дейді. Сонда қарт айтқан екен:

– Шырағым Толағай, елді ойлап егіліп тұрсың-ау! Тау арқалап әкелу оңай болмас, дегенмен ондай талабың болса, оңтүстік өлкеде Алатау деп аталатын алып таулардың ақсақалы бар, рұқсатты сонан сұрарсың, – деп батасын береді. Сөйтіп, тауды арқалап әкелуге сайланған Толағай сапарға шығыпты. Арада ай өтеді, жыл өтеді. Бір күндері Ақ басты Алатауға жетіп, «Ассалаумағалейкум» деп сәлем беріпті, өзінің талап-тілегін айтыпты. Маңғаз Алатау талапты ерге зор қошемет көрсетіп, етегінде орналасқан бала тауды Толағайға арқалатып қоя береді. Алғашқыда аяғын ширақ басқанымен иығына түскен салмақ еңсесін езіп, бірте-бірте әлсірете бастайды. Арада көп уақыттар өтеді. Арқасында тау, әлсіреген, қансыраған Толағай елінің шетіне іліге бере тізесі бүгіліп, құлап түседі де ұйқыға кетеді. Арқасындағы тау болса батыр жігітінің үстінен басып қалыпты. Сонан сол Толағай күні бүгінге дейін тау астында ұйықтап жатыр дейді. Ал жаңағы Бала тауды ел «Толағай» деп атап кетіпті (Бабалар сөзі 80:23).

Толағай
(II нұсқа)

Бұрынғы заманда бір үлкен алып бар екен. Бұл алыптың екі баласы болыпты. Кіші баласы Ертістің суына шомылып жүріп суға кетіпті. Алып үлкен баласымен қанша дамыл таппай

қиналып іздесе де, баласының сүйегін таба алмапты. Сонда Алып Ертісті бөгеуге ойлап, баласын ертіп алып Тарбағатай тауларына келіпті. Бұл тауларда бұлар Толағайды иығына көтеріп өздерінің ойлағанын орнына келтіруге Ертіске қарай жүріпті. Жол үстінде бұлар Қалба тауының етегіндегі өздерінің үйлеріне қонуға тоқтапты. Әкесі баласына айтыпты: «Бүгін сен жалғыз жат. Қатыныңмен жолықпа», – деп. Баласы әкесінің өсиетін тыңдамаған себептен таңертең әкесіне қолғабыс қыла алмай Толағайды Ертіске шейін апара алмапты. Әкесі қайғыланып Толағайды Қалба тауларында тастап кетіпті (Бабалар сөзі 80:24).

Тізебүккен

Жуантөбенің Бетпақдала жақ бөктерінде «Тізебүккен» атты ботаның көзіндей мөп-мөлдір бұлақ бар. Әрі өтіп, бері өтіп жүргенде «не себепті «Тізебүккен» атандыекен? депқайранқалушы едік. Бірде осы өңірдің көне көз бір қариясынан бұлақтың не себепті «Тізебүккен» атанғанын сұрадық. Сонда көнекөз қарт ойлы жүзін Бетпақтың меңіреу жазығына бұрып былай деп еді:

– Қарашаның бұлтындай жалғасы шұбаған қалың көшті көз алдыңа келтір, шырағым. Көштің маңдайы Сарыарқаға қараған. Түн түнегі түріліп шөже торғайдың әлсіз шырылы «таң келеріні» мәлімдеген шақта моншақтай тізілген түйе керуені тағы да жолға шығады. Алды-артында үміт блып елес берер бұдыры жоқ иесіз дала осынау тіршілік қамшысы айдап келе жатқан керуеншілерге қырыстанып, міз бақпастан сазара түседі. Керуеншілер тілін түсінген үнсіздікте зарыққан үмітпен дамыл-дамыл алға қарайды. Маңдай тіреп, тізгін тартар мекенді… тізе бүгер орынды сағынышпен еске түсіреді. Тағаты таусылаасығады, аңсайды. Бірақ өмірдің өзі сияқты мына жол, мынау дала жеткізер ме. Тіршілік атаулының діңкесін құртып, тандырын кептіріп, қайратын сарқа түседі. Керуеншілердің емешесі құрып, ентелеп сонда да алға ұмтылады. Осылайша қажыған көңілді әлсіз үмітпен жұбатып, жылға бергісіз ұзын сары көктеменің бір

күнін тағы да батырады. Мұндай сәтте діңкесі құрып титықтаған керуен жер бетінде ұмыт қалғандай құлазып, тағы да елсіз, күнсіз сары даланы түнек етеді. Ұзақ жүріп келіп дамыл алады. Түйелердің бұйдасын тартып, тізесін бүктіреді. Міне, шырағым, аттың жалы, түйенің қомында ғұмыр кешкен қазақ атаңның осындай бір тыныс алып, тізе бүккен жері болар бұл бұлақ, – деп қария сөзін аяқтайды.

Ақбет тау

Ертеде осы өлкеде Бүркітбайдың қызы Ақбет тұрыпты. Үйіші жұтан күй кешуі себепті әкесі қызын ұзатып, тұрмысын түзеп алмақ болыпты. Қызы болса кедей қойшы жігітті ұнатады екен. Ал әкесі мұны жақтырмайды. Әкесі көп ойланбай-ақ қалың малын төлеген қаусаған шалға қызын ұзатуға келіседі. Жас ғашықтар мұны біліп, қашуға уағдаласады. Алайда сырлары ашылып, жігіт өлтіріледі де, қыз үйге қамалады. Қыз кез жасын төгіп, қоштасуға сүйіктісінің зиратына баруға сұранады. Жеңгелері болса аяп, рұқсат етеді. Жігітінің басына келген қыз жүрегінің тек соған арналғанын айтып, басқа ешкімге жар болмауға ант етеді. Бұдан соң ғашығымен бірге таңды қарсы алатын шынға шығып, төңірегіне соңғы рет көз салады да, құздан құлайды.

Ақмола
(І нұсқа)

Ерте заманда жазу-сызудың жетілмеген кезінде Арка өңірінде бір молла адам дәріс жүргізуге келіпті. Ел оны ауылдан-ауылға алып кетіп, балаларын оқытқызыпты. Өзінің білгірлігімен, сауаттылығымен көпшілікке жаққан жаңағы молланы ел құрметтен өз атымен атамай Ақмолла деп атап кетеді. Өзі де атына сай аққұба кісі болса керек. Күндердің бір күнінде жаңағы Ақмола балаларды ел аралап оқытқаннан гөрі, бір жерге жинап дәріс бергенді жөн көреді де мешіт салғыза ды.

Сол мешіт орнаған мекенді халық «Ақмола мешіті», кейін «Акмола» атап кетеді (Бабалар сөзі 80:73).

Ақмола
(II нұсқа)

Баяғы заманда бір молла адам бала оқытумен Арқа өңірін дегі ел-жұртқа танылады. Оның моллалығы тек оқуға ғана байланысты емес, көріпкелділігіне де қатысты екен. Осындай қасиеті бар әулие адамды ел сыйлап, жоқ жоғалтса, басқа да жағдайлары болып қалса, сол кісіге барып жүгінеді екен. Бірде-бір нашар адамдардың жылқысы жоғалып, оны жаңағы молланың айтуымен көрші ауылдың бай адамынан барып тауып алады. Бірақ өшіккен бай молланың соңына түседі. Жақсы адамдардың айтуымен елден қашып шыққан молла өзі сырқаттанып жүрген болса керек, жапан түзде қайтыс болады. Өлерінің алдында жанындағы серіктеріне: «Мені алыска апарып әуре болмандар, осы маңға жерлеп, басыма бейіт соғарда саз балшықты ешкінің майы мен сүтіне араластырып жасаңдар, – деп өсиет қалдырады

Аманатты айтқанындай етіп орындаған халық мазарды тұрғызып болғаннан кейін назар аударып қараса, ақ түсті болып шығыпты. Сонан көпшілік осы өңірді «Ақмола» деп атап кетеді (Бабалар сөзі 80:74).

Ақсары

Ертеде Мығыш деген болыс болыпты. Бірде болыс аңға шығады. Бір таудың етегіне келгенде, ақсары деген анды көреді екен. Сол анды ұстамақшы болып, олай да қуып, былай да қуып, ақыры жете алмапты. Ыза болған болыс осы жердің атын «Ақсары болыс» болсын деген екен.

Ақтайлақ соры туралы аңыз

Бейбіт тұрғындар қатарында бас қосқандарына біраз жыл болса да, балалары болмай жанарлары жасқа толып, Құдайдан бала тілеумен күндерін өткізген ерлі-байлылар болыпты. Екеуінің күнделікті тамағы киім-кешегін айыру үшін жолдасы ел қатарлы Шалқарға ау салып, балық аулайды екен. Баланың зары қинады ма, кім білген, ойға шомған жігіт көлдің терен жеріне қарай ұзап кеткенін де білмей қалады. Жападан жалғыз кеш арасында көлге шыққан жігітті тұңғиық тартып кетеді. Көмекке келер ешкім жоқ, қапыда қыршын жас қаза болады.

Күйеуінің қайтпас сапарға кеткенін білген үйдегі жұбайы тағдырына талақ айтып қара жамылып қалады. Құрсақ көтермей бір зарлы жұбайынан айырылып, екі зарлы болған байғұс елес қуып жынданудың аз-ақ алдында қалады. Тек бір күні сорлының зары сап тыйылады. Қайдан келгені белгісіз тан ата есік алдына шыққан әйел ботасын емізіп тұрған түйені көреді. Өз көзіне өзі сенбеген бейбақ інгеннің аппақ ботасын аймалап құшып жылай береді. Ботасын ерткен түйе сол күннен бастап қаралы үйде қалып қояды. Жесір әйел де Құдайдың сыйына шүкір айтып, күнін інгенді баптаумен, оның ботасымен ойнаумен өткізіп, қайғысын ұмыта бастапты. Көзі мөлдіреп әйелді көрсе, енесін көргендей тайрандайтын ботаға келіншек Ақтайлақ деп ат қояды.

Ауылға балық аулауға келген еріккен бір сарттың құлағына жесір әйелдің үйіне түйе адасып келді деген әңгіме келіп тиеді. Қаңғып келген інгенді менікі деп дау айтпаққа бел буып, арам ойын жүзеге асыру үшін жесірдің үйіне барады.

«Сен менің малымды ұрладың. Сүті мен ботасын пайдаландың», – деп әйелге дүрсе қоя береді. «Малымды өзім аламын», деп дуал ішіндегі інгенді тарта жөнеледі. Өмірінде көрмеген, ием деп танымаған бөтеннің бұл қылығына інген де, бота да қарсылық көрсетіп бағады. Әрі тартынады, бері тартынады, еріккен арам сарттан құтыла алмайды. Түйенің қарсылығын көріп қаралы әйел інгеннің шылбырына жабысады.

Сарттың қулығын түсініп, әйел түйе мен ботаны алып қалудың амалын жасап бағады. Ойлаған ойы жүзеге аса қоймаған соң сарт әйелді соққыға жыға бастайды. Білегінің күші мол сойталдай сарттың тиген жұдырығы келіншекке ажал болып тиеді.

Қаншама уақыт бойы тайлағы мен өзіне қамқорлық көрсеткен әйелдің жансыз денесін көріп інген бойына қара күш енген кейіпке енеді. Аузынан жыны ағып, сартқа тап береді. Тісімен қыршып, алдыңғы аяғымен тарпып сартты құлатады да, өзі бар салмағымен оның үстіне құлап жаншыған екен. Сол жатқанынан түйе тұрмайды. Адамның опасыздығынан зар тұтып жаткан енесін көрген бота да інгенмен қатарласып жатып қалыпты.

Иесінің мәйітін келген адамдарға бермеген екен жануар. Өзі де, ботасы да оларға қарсылық көрсетіп, тірі жан жақындатпапты. Сол жатқаннан інген де, бота да аштықтан өліпті. Ол сор бүгін де Ақтайлақ деп аталады.

Ақшатау
(І нұсқа)

Күз мезгілі еді. Кернейден шыққан Есей батыр тобына ілесіп Жидебай да жол жүреді. Ұзақ жол жүріп, шаршаған топ бір жерге келіп ат басын шалдырады. «Ел арасында қандай жау бар дейсің?» деп, Есей мен Жидебай бастаған қырық жігіт қаннан-қаперсіз ұйқыға кіріседі. Ұйқылары қанған жігіттер ертесімен оянса, өздерінің жаяу қалғандарын бірақ біледі. Бұған намыстантан Есей батыр:

– Мынау бетке шіркеу, сүйекке таңба болды-ау, мен із кесіп жауды қуамын, – дейді. Сонда жас Жидебай:

– Мен де сізбен бірге барамын, – деген екен. Қарындары ашып, шөлдеген екеуі кешкі мезгілде төбешік үстінде тігулі тұрған ақша отауды көрген. Отауға кірсе ешкім жоқ, дастархан жаюлы тұр екен. Екеуі сол жерде ауқаттанып, естерін жиып, жауды қуа кеткендерді күтеді. Ақша отаулы жерді «Ақшатау» деп атап кеткен (Бабалар сөзі 80:43).

Ақшатау
(II нұсқа)

Қозыны жетімсініп, Баянды беруден бас тартқан Қарабай қаша жөнеледі. Қырық пары өліп, Аягөзге келгенде, Қарабай Баянды Қодарға бермекші болады. Әбден шарасы таусылған Баян Айбас деген жігітке қанатты қара биеден туған Бақа айғырды мінгізіп, Қозыға сәлемдеме деп, алтын сандыққа домбырасы мен моншағын, басындағы қарқарасын салып берген екен. Қарабайдың бар малын жалмаған ұзақ жол Айбас мінген Бақа айғырды да әбден титықтатса керек. Сол бір ұзақ та, қатерлі жолда келе жатып, Баянның сәлемдемеге берген ақ сандығын ат шалдырған жерінде ұмытып кетіпті. Бұл өңірдің алуан кенге бай болуын қариялар осы сандықтың қалуынан дейді екен. Сол сандық аппақ қалпында тауға айналған деседі. Содан алтын сандық пен «Ақшатау» деген жер аты байланыстырылыпты (Бабалар сөзі 80:44).

Ақшоқы

Бір жылдары бір дәулетті елде жұт болыпты. Жазы қуаңшылық болып, жаңбыр жаумай, қыстан көтерем шыққан малдың жай-күйі жайсыздыққа ұласыпты.

Көпшілік бас қосып, мал-жанды аман сақтау үшін бұл жерден коныс аудара көшу керек деген ұйғарымға келеді. Сөйтіп, жер ауа көшкен жұрт жайлы мекен жолыққанша жүре беріпті дейді. Бір уақыттарда көпшіліктің ішінен біреуі:

– Анау тұрған шоқыны көрдіңдер ме, сол жерге барып, қоныстанып көрсек. Малға жайлы болса, мекен етерміз, жайсыз болса тағы да көшерміз, –деген ұсыныс айтады.

Бәтуаға келген көш сол жерге барып орын тебеді. Шалғыны мол, шөбі бітік, ағып жатқан өзені бар жайлы мекен малға жағымды болып тез көтеріледі. Бір жыл қоныстанып шыққаннан кейін төл егізден болып, жаңағы жердің құтты мекен екендігі байқалады. Риза болған халық: – Шоқым, шоқы-ақ екен.

Жарайсың,– деді. Сонан жаңағы биіктің аты «Ақшоқы» аталып кетіпті.

Ала ат жері

Құлмағанбет қажының жазғы жайлауы Изенді көлі мен бір шеті Амантау, Ақтасты, Соналы өзендері болған. Жылқылары Құланөтпес бойында жатқанда, қалмақ барымташылары келіп, жылқы ұрлайды. Барымташылар жылқы күзетіндегі Есілбай батырды байлап тастамақшы болады. Бірақ Есілбай батыр бір қалмақты мерт қылып, жылқысын аман алып калады. Қалмақтар өлген адамын жоқтап, Құлмағанбет ауылына елші жібереді. Қазақтар жағы дауды өршітпеу үшін жер, су, мал дауын әділ шешетін Қарағаш болысы ШоҚ Телғозыұлына хабар жібереді. Шоң болыстың шешімін былайша айтады:

– Барымтаға келіп өлген кісі кінәлі. Оның құнына он екі күн Құран бағыштап оқылсын, – дейді. Қалмақ пен қазақ арасындағы дау бітіп, жылқылар жайылымға шыққанда, сол жайылымда қалмақтың ала аты өліп жатыр екен. Сол жер «Ала ат» атанып кетіпті.

Бәйеш тауы туралы аңыз

Қарағанды маңындағы Жаңарқа өлкесін бағзы заманнан бері Алтай және Қарпық руының қазақтары мекен етіп келеді. Алтай және Қарпық рулары өткен ғасырларда өздерінің ұлы батырларымен әйгілі болған. Сол батырлардың бүгінгі ұрпақтары – шешендігімен, өткір тілімен танылған дарабоз ақындар. «Жаңарқа құтты мекен» десек, артық айтқандық болмас. Ақтүбек ауылынан шығысқа қарай беттегенде, шамамен бес шақырым жерде Бәйеш тауы орналасқан. Бұл таудың Бәйеш аталуының да ерекше тарихы бар.

XVIII ғасырдың басында жоңғар шапқыншылығы кезінде «Ақтабан шұбырынды» деген атпен қалған қанды оқиғаларға Алтай руынан Бәйеш есімді батыр да қатысып, ерлік көрсеткен екен. Осындай ірі шайқастардың біріне Бәйеш батыр бармас бұрын көріпкелдің бірінен қойдың жауырынына қарап,

шайқастың немен аяқталарын болжап беруді сұрайды. Сол кезде көріпкел қойдың жамбасына қарап, жаудың әскерді Бәйеш батыр бастап келе жатқанын ести сала, кері шегінетінін айтады.

Дәл осы шайқастың алдында қалмақтар да өздерінің мықты деген көріпкелінің көмегіне жүгініп, шайқастың қалай өтетінін болжатады. Көріпкел жауынгерлердің Бәйеш батырмен шайқасқа түсетінін айтады. Сонда қалмақ батыры көріпкелден қазақтарды жеңу үшін не істеуге болатынын сұрайды. Көріпкел қойдың жауырынына әрлі-берлі қарап, қазақтардың да болжатып, қаннан-қаперсіз екенін айтады. Қалмақ батыры ақырында ойланып, өз әскеріне сыртқы киімдерін теріс айналдырып киюді бұйырып, жорыққа алып шығады.

Әдетте, қырағы болатын Бәйеш батыр *бұл* жолы көріпкелдің «жау кері шегінеді» деген сөздеріне сеніп, босаңсып, алаңсыз тынығып жатады. Көріпкелдің сөзін өзінше тұспалдаған қалмақ батыры Бәйеш бастаған жасақпен арада жүргізілетін шайқасқа бүкіл жауынгерлерді жұмылдырып, әскер санын арттырады. Қалмақ батыры тыңшылардан Бәйештің аздаған әскерімен әлдебір жерде тынығып жатқанын ести сала, сол жаққа қарай беттейді. Қалмақтардың қоршауында қалғанын тым кеш білген Бәйеш *бұл* шайқастан аман қалмайтынын сезіп, бауырларының бірін шақыртып алып: «Жау бізді қоршап алды, қанды шайқас оңай болмайды. Қалмақтар бізден бес есе артық. Сен ауылға аттан. Ауылдағы халықты қауіпсіз жерге алып кет. Бәріне бас-көз бол. Мен осында қалып, жауды ұстай тұруға тырысам. Егер осы шайқастан аман қалсам, үйге барам. Ал егер жаудың қолынан мерт болсам, мынаны ал» – деп, қанжарын шығарып, сол қолының ортаңғы саусағын кесіп, інісіне береді. Соңында: «Жұртты саусағыммен шошытып жүрме! Барған соң көрсетерсің. Егер осы жерде қаза болсам, саусағымды Бәйеш деп атаңдар»,– дейді.

Осылайша, Бәйеш саусағын кесіп аманаттап, бауырын жолға аттандырады. Ұзамай қанды шайқас болып, Бәйеш батыр жаудың қолынан қаза табады. Бәйештің бауыры ағасының аманатын орындап, Ақтүбек ауылының шығысындағы биік

таудың басына батырдың саусағын көмеді. Кейіннен ол жерге үлкен күмбез тұрғызылады. Міне, сол уақыттан бері бұл тау «Бәйеш тауы» деп аталады.

Жидебай туралы аңыз

Жидебай – Абылай ханның сенім артқан жаужүрек батырларының бірі, Абылай ханмен бірге шыққан жорықта Балқаш көлі арқылы өтуге тура келеді. Сонда көл арқылы өтетін жалғыз жолды Жидебай білген екен. Көлдің түбінде тау жотасы болған деседі, егер жоталарды басып өтсе, көл су тізеге дейін-ақ жетеді. Әскер Балқаштан жауынды түнде өткен еді. Жидебай көлдің ортасына келгенде тоқтап, найзасының ұшын көлдің түбіне қадап, қасындағы жігіттердің біріне найзаның жан-жағын қолмен ұстап көріп, әлдебір нәрсенің бар-жоғын көруді сұрайды. Сөйтсе, Жидебай осыдан 20-30 жыл бұрын өтіп бара жатып, осы жерге пышағын жоғалтып алған екен. Жігіт найза қадалған жердің жан-жағын қолымен сипалап жүріп, пышақты тауып алады.

Жидебайдың алдында әрдайым қызыл түлкі жүреді. Бұл – оның періштесі, әруағы еді. Бірде Абылай Жидебайға: «Маған әруағыңды көрсетші»,– дейді. Жидебай келісіп, Абылайды шыңның басына шақырады. Бұдан соң Абылайға шыңның басында тұра беруін сұрап, өзі таудан түседі. Жидебай таудың етегіне түскен кезде ашық даладан қызыл түлкіні байқайды. Сол кезде кенеттен сары бүркіт пайда болып, түлкіге тап береді. Осыдан кейін Жидебай қайта тауға шығып, Абылайдан не көргенін сұрайды. Сол кезде Абылай көргенін айтып береді. Мұны естіген Жидебай: «Қызыл түлкі – менің әруағым, ал сары бүркіт – сенің әруағың. Сенің әруағың менің әруағымнан жоғары екенін көрсетеді» дейді.

Әулиекөл – киелі көл

Әулиекөл Қостанай облысында орналасқан. Халық аңызында: «Бұл көл бір күн ішінде сарқылып жоқ боп кетіп, сол түні қайта толып, қайта пайда болуы мүмкін» делінеді. Сол үшін де ол «әулие» деп аталады. Халықтың бұл көлді «әулие» деп атауы тегін емес. Әдетте, мұндай көлдегі судың емдік қасиеті болады, ол ел келіп табынатын жерге айналады. Әулие көлдердің бірі туралы қазақстандық жазушы Ольга Маркова әңгіме жазған. Біз осы әңгімеден үзіндіні келтіруді жөн санадық.

Көлдің жер бетінен құрып кеткеніне мың жылдан асқан. Осы жерді зерттеген геологтар мұнда кезінде балықтың түр-түрі мекен етіп, тіршілігі қайнаған көл болғанын айтқан еді. Алайда уақыт өте келе, көлдің суы тартылып, жер құрғап, ақырында мүлдем жоғалған.

Үлкен ойыстың түбінде сирек жауған көктемгі жауыннан кейін шағын шалшықтар пайда болады. Екі-үш күннен кейін шалшықтардағы су кеуіп кетеді. Қалған уақыттың бәрінде құрғақшылық.

Шопандар, моңғол қазақтары бала-шағаларымен бірге малын айдап осындағы жайлауға келіп, күз мезгілінде шекара арқылы қайта оралады. Көшпенді халық «эмиграция» мен «иммиграция» сөздерін білмейтін, өйткені олар үшін бұл сөздердің нендей мағына білдіретіні бәрібір болатын. Олар бір кездері мал айдаған жолдармен жүріп, мызғымас мемлекеттік шекарадан асып кетем деп алаңдамай, емін-еркін көшіп-қонғандардың жолымен ғана жүрген еді.

Жазда көлге тең жартысы шетелдіктерден құралған археологиялық экспедиция келді. Сөйтсе, көлдің маңайынан көне қалашықтың орны табылған екен, археологтар сол жерде қазба жұмыстарын жүргізуге келген екен. Археологтар палаткаларын тігіп, айналадағы тыныштықты бұзды. Жердің бәрін қазып, сүйектер мен қаңқалардың бетін ашып, мол жәдігерлерге кенеледі.

Бет-жүзінде ешбір қайғы не өкініш байқалмайтын жалғыз басты бір әйел күн сайын шаруасын тындырып болып, көлдің орнына келіп, әлдебір нәрсені күткендей, осы жерге телміріп қарап тұратын. Әйелдің бұл қылығына еті үйреніп кеткен археологтар әзілдеп, «қазбалардың күзетшісі» деген лақап ат қойып алған.

Археологтар тағы екі жыл қатарынан осы жерге келіп, қазба жұмыстарын жүргізді. Тапқан заттарын ағаш жәшіктерге ұқыптап салып, өздерімен қалаға алып кетіп жүрді. Ал арттарында опырылған топырақ пен көне қазындылар жауын мен күннің астында қала беретін.

Олар бұл жерге бесінші рет келгенінде әлгі әйелдің аурудан ба, әлде болмаса әбден қажып, шаршағандықтан ба, не болмаса, күн мен желдің әсерінен бет-жүзіне әжім түсіп, қартайғандықтан ба, өлейін деп жатқанының үстінен түседі.

Салмақты, көзінің жанары сөнсе де, көлден көзін алмаған күйі өмірден өте берді. Оның көлге деген адалдығында қандай құпия жатқандығын жас аспирант қыз сұрап алады. Оған бұл жердің жерұйық екендігі туралы аян беріледі. Оны тіпті ешкімге бәймәлім екенін, анық-қанығы уақыты келгенде белгілі болатынын айтады.

Әйелді көне қалашықтың маңына жерлейді. Арада тағы бір археологиялық жаз аяқталып, адамдар еліне қайтуға жинала бастады. Қажетті заттардың бәрі жиналып, бәрі автобусқа отырды. Кетіп бара жатқан сол автобустың шаң басқан артқы терезесінен қаланың баласы, жас аспирант-археолог көлдің түбінде ойнаған сәулеге, әлдебіреудің қайсарлығы мен сенімінің жарық шұғылысына көз алмай қарап тұрды, ал автобус алыстап бара жатты.

Ақмола туралы аңыз

Ертеректе бір молда кісі бала оқытумен Арқа өңіріндегі ел жұртқа танылады. Оның көріпкелдік қабілеті де бар еді. Қасиеті

бар адамды жұртшылық әулие тұтып, жоғалтқанын сұрап отырады екен.

Бірде бір адамның бірнеше жылқысы жоғалып, молдаға келеді. Мұның соңы немен бітерін ойланбастан, молда оны көрші ауылдың бір бай адамының барымташылары айдап әкеткенін айтады. Молданың болжамы дұрыс келіп, жоғалған жылқылар байдың табынынан табылады. Өшіккен бай молданың соңына түсіп, маза бермей қояды.

Түрткі көбейген соң, молда елден қашып кетеді. Қашып жүріп, жолда суық тиіп сырқаттанған ол жапан түзде қайтыс болады. Өлерінің алдында жанындағы серіктеріне: «Мені алысқа апарып әуре болмаңдар, осы жерге қойыңдар. Бейітіме саз балшықты ешкінің майы мен сүтіне араластырып илеңдер»,– деп аманаттап кетеді.

Аманатын екі етпестен орындаған халық мазарды тұрғызып қойғаннан кейін байқаса, молданың мазары күн көзінде де, түнде де жарқырап, ақ түске боялып тұрады екен. Сол себепті де оны жұртшылық Ақмола деп атапты.

Кейінірек осы жерде орыс казактары Ақмола станицасының негізін қалайды. Тың өлкесінің ордасына айналған бұл қалаға кеңес заманында Целиноград деген атау беріледі. Бұдан соң Қазақстан астанасы Ақмолаға көшірілген кезде, оның атауы Астана деп өзгертіліп, жаңаша атқа ие болады.

Жабағы батыр қорғаны туралы аңыз

Тобылға жақын барсаңыз, Айет өзенінің сазды жағалауын көресіз. Бұл жағалауда халықтың бостандығы үшін, бабаларымыздан қалған жер үшін шайқасқан танымал батырлар еріксіз еске түседі.

Олардың бірі – Жабағы батыр қалмақтармен шайқаста көзге түскен. Аңыз бойынша, жауға қарсы қайрат қылып, қойдай қырған батыр атына оқ тиіп құлаған соң жаяу соғысып, жауымен қылыштасып жүргенінде ту сыртынан атылған оқтан ауыр жарақат алады. Осыдан оңалмасын білген қолбасшы соғыс біткен

соң ел-жұртын жиып: «Атаңа нәлет қалмақтың өліктері жерімізді улап, иістенбеуі үшін үлкен шұңқыр қазып, бәрін бір жерге көміңдер, ал күні ертең мен ол дүниелік болып кетсем, сол шұңқырдың үстіне оба үйіп, төбеге өзімді жерлеңдер, ата жауымыз тіріліп кетіп жүрмесін, үстерінен басып, жерімізді қорғап жатайын», – деген екен.

Батыр аманатын ұрпақтары екі етпей орындайды. Оның қолдан жасалғандығына адам сенбестей алып қорған тұрғызылады. Батырдың зираты шынында да қарауыл төбеге ұқсайды. Жабағы батыр елдің шетінде, желдің өтінде жастыққа жантайып жатқандай. Жастығын алып өлген осындай ерге қызықпайсыз ба?! Осындайда «Жайнаған туың жығылмай, жақсы өліпсің, япырмай!» – деген Абай сөзі еріксіз ойға оралады.

Осы өжет бабамыздың зираты Қостанай облысындағы Айет өзенінің сағасында орналасқан қасиетті орын. Жабағы батырдың зиратына жақын жерде емдік бұлақ бар, ол суды ішіп, күш алып, ауырсаңыз сауығып кетесіз. Әулие орындарға тәу етушілер әлі күнге дейін батырдың зиратына келіп, басында түнеп, дұға қылып, сауығып, шер-мұңдарын тарқатып, құран бағыштап қайтады.

Байдалы көлі туралы аңыз

Байдалы көлі Ақмола облысындағы Аршалы ауданында орналасқан. Аңыз бойынша, осы жерлерден Абылай хан әскерлерімен жүріп өткен деседі. Оның нөкерлерінің арасында алғыр ойымен және тауып айтқыштығымен көзге түскен Байдалы атты би болыпты. Бірде хан жазықты болғаны үшін жас батырлардың бірін жазалауға бұйырады. Ағаш үшбұрыш таған жасап, соның ішіне жазықты батырды жүресінен отырғызып қояды. Тағанның ішінде отырған байғұс батырдың кешірім сұрауға да қауқары қалмайды. Бұл жігіт пен Байдалы би бір рудан екен. Сонда Байдалы би: «Көзің бақырайып не ғып отырсың? Тым болмаса, өлім алдындағы ешкідей маңырамайсың ба?!» дейді. Жігіт үндемейді. Тек көзімен ғана өзіне рақым етуін

сұрайды. Байдалы би Абылай ханға қарап: «Ей, хан, сен қазақтардың ханысың, халық сені сайлады. Егер бұзақы топ келіп, саған жабылса, қайтер едің? Сонда сені кім қорғайды, бұл жігіт сенің күзетшің емес пе? Оны босат... Адамдардың соңына түспе!» дейді.

Абылай хан Байдалы бидің сөзінің әділ екенін мойындап, жігітті босатуға әмір етеді. Содан бері көл «Байдалы» деп аталады, ал жанындағы асу «Абылай хан да өте алмайтын асу» деп аталыпты.

Қызыл кеніш сарайы туралы аңыз

Кен болысының, Қарқаралы уезіндегі, Қызыл кеніш бұлағына жақын жерде белгісіз бір ғимараттың үйіндісі кездеседі. Жергілікті халықтың әңгімесіне құлақ түрсек, ол Кент сарайы деп аталады екен. Бұл шағын ғимараттың ені мен ұзындығы бес құлаштан аспайды. Үш жағынан, солтүстік, шығыс және батыс жағынан ғимаратқа шағын тікбұрышты құрылыс бар. Бұл құрылыстардың сыртқа шығатын жері жоқ. Кент сарайы орналасқан жер шағын аңғар, таулармен қоршалған. Олардың оңтүстік беті қырлы болып келген, ал солтүстік батысында Талды өзеніне өтетін өткелі бар. Оңтүстік беткі жағында жемістер өседі. Жазықта, оңтүстік жағында қайыңдар өседі, олар тауға жақын болғандықтан сиректеу өскен. Қызыл кеніш сарайы сырттан қарағанда төмпешік болып көрінуі мүмкін, өйткені оның ортасында төртбұрышты ойығы бар, яғни бұрынғы тастан қаланған екі қабат үйдің орны. Үйдің негізгі бөлмелеріне үш жағынан жапсыра салынған қосымша бөлмелері бар, олар бір-бірімен ішкі есіктер арқылы жалғасады. Үйдің оңтүстігінен кіретін жағының ені бір жарым метр, биіктігі екі метр . Оның жоғарғы жағында балкон тәріздес алты діңгекпен тірелген қалқан бар. Қорғанның оңтүстігінде жиырма бес метрдей жерде жекелеген оба тәріздес молалар кездеседі. Қызыл кеніш сарайы туралы түрлі аңыздар айтылады.

Кейбір аңыздарда бұл ғимараттың Ақпай деген кісіге тиесілі екені айтылады. Ол жүз елу жылға жуық оның руының иелігінде болған. Ақпайдың айтуы бойынша, оның бабасы Бөкей хан осында бірінші келген, сарайды бұзылған күйі көрген; бұл үй екі қабатты, жиырма бөлмесі болған, Ақпайдың атасы – Жолды және әкесі Сейілхан бұл сарайда қолайсыз ауа райы кезінде мал ұстаған. Шынында оның қандай үй болғанын зерттеу жүргізілмейінше айту қиын, бұл құрылыстың қазақтікі емес екені анық. Мұндай құрылыс өзге жерлердегі қазақтарда кездеспейді.

Ал құрылысқа қатысты мынадай да аңыздар бар.

Қалмақтар мен қазақтардың күресі кезінде қалмақ Айда батыр Қосан-Серен ханның қызын жақсы көріп қалады. Бірақ Қосан-Серенхан қызын өз еркімен бермеген соң, батыр оны қырық нөкерімен бірге ұрлап кетеді. Жазыққа түссе қазақтарға кезігіп қалуы мүмкін. Сол себепті бағытты Кент тауына қарай бұрады. Күндер өтіп жатты. Қыс мезгілі де тақады. Суықтан қорғану үшін Айда батыр өзіне арнап, сарай салғызады. Қазақтармен болған ұрыста жеңіліс тапқан батырдың ағасы Тілеуке де Кент тауын паналайды. Осында келіп, өзінің інісін кездестіреді. Ағасы Айда батырды жауға қарсы шайқасуға шақырады. Өз сүйгенімен бақытты ұмыр кешіп жатқан батыр «Ерте ме, кеш пе, бір ажалдың келері анық, одан да соңғы минуттарым жеткенше, бақытты ұмыр сүрейін»,– деп, ағасының ұсынысын қабыл алмайды. Інісінің сөзіне ашуланған Тілеуке оны нөкерлерімен, отбасымен бірге қырып салады.Өзі әскерлерімен бірге соғысқа аттанып, ақырында жеңіліс табады.

Қаншама қазба жұмыстары жүргізілсе де, сарайдан Айда батыр мен Ляуканың алтындары мен күмістері, бағалы бұйымдары табылмады. Бұл жерде әлі де археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілуі тиіс.

«Қызылкеніш» – қызыл тас туралы аңыз

Қарқаралы тауын артқа тастап, екі биік төбенің бағыты бойынша жүрсеңіз, сол екеуінің арасында алыстан түйенің екі өркеші секілді Доғал және Қоңыр Кент тауларынан жұмыр пішінді, аты аңызға айналған Қызылкеніш сарайына жетесіз.

Қызылкеніштің орналасу орны да ерекше. Аумағы өте үлкен. Табиғаты тамаша бұл алаңға бір ауыл емін еркін сыйып кетер еді. Мұнда таза мөлдір бұлақтар бар. Шырынды шөптерге бай жер бетінен қайың, тал, терек тоғайларын, мойыл бұталарын кездестіресіз. Айналасын сеңгір таулар қоршаған. Құстардың тамаша әуендерін де тыңдауға болады. Ағын суынан шағын атты жасақ қиындықсыз өте алады.

Адамдарды нақ осындай оқшау жерге сарай салуға не итермелеген? Бұл сарай тығылу, жасырыну, қорғану мақсатында салынған, сірә, басты мақсат тыныштықта өмір сүруге арналған болар. Қызылкеніштің алғашқы тұрғындары тыныштықтан гөрі, қауіпсіздік туралы алаң болса керек. Бұл халықта сақталған аңызды растайды.

Аңыз бойынша ертеде осы жерде бейғам өмір сүрген адамдарға кенеттен жау шабады. Ондағы негізгі мақсат – дұшпандар тайпасының көсемі ғашық боп қалған ерекше сұлу қызды тұтқындау болатын. Алайда, қайтар жолында кенеттен аяз түсіп, жолды қар басып қалады. Алға жүру мүмкін болмағандықтан,тау ішінде тұрақтап қалуға мәжбүр болады.Табиғаты өзгеше сұлу өлкеде өз тұтқыны үшін тас сарай салады. Ол кейін «Қызылкеніш» деп аталған. Сұлудың кейінгі тағдыры туралы көптеген болжамдар бар. Олардың көбі үлкендердің есінде сақталған. Бұл басқа бір әңгіменің өзегі болмақ.

Қазір де Қызылкеніш сарайы өзінің әдемілігі мен ұлылығын жоймаған. Сарай крест тәрізді екі қабатты үйден тұрады. Құрылыс материалы ретінде жонып тегістелген және өңделген қызыл тас қолданылған. Орталық кең залға үш бұрышынан тұрғызылғандай кейбір бөлмелер бір-бірімен ішкі

есіктер арқылы жалғасады. Сарайдың оңтүстігінде балкон бар. Жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша, XX ғасырдың басында сарайдың көрінісі осындай болған деседі. 30-жылдары «ыждағатты» қожайындардың үкімімен бұл құрылыстың кірпіштері қой қорасын салу үшін пайдаланылған.

Ғалымдар Қызылкеніш сарайының XIII-XV ғасырларға дейін салынғанын айтады. Осы құнды сәулет ескерткіші жөніндегі алғашқы жазба деректер А. Левшинге (1832 жыл) тиесілі екендігі айтылады. Алғашқы археологиялық қазбалар сарай маңында 1825 жылы генерал С.Б.Броневскийдің басшылығымен жүргізілді, соның нәтижесінде алтын, күміс, бағалы тас бұйымдары көптеп табылған.

Сарайға әлі де арнайы ғылыми зерттеулер жүргізілуі тиіс. Ол қазақ өнірінің дамуы мен тарихына өлшеусіз үлес қосары сөзсіз. Сарайдың және оған жақын жерлердің атауы осындағы таулардың табиғатына байланысты болған. Кент таулары тұтастай қызыл тастан тұрады, Қызылкеніш – қызыл тастың қоры дегенді білдіреді.

Қызылкеніш сарайы орналасқан тау-қамалға кіреберісте жұмыр пішінді орасан зор екі тас бар. Бірінің биіктігі – 20 метр, екіншісі – 10 метр. Ол тастардың беті тегіс болған.

Сарайды қорғап тұрған алып тастың жанында тұрсаңыз, бойыңызды ерекше сезім билейтіні анық. Табиғаттың осынау керемет туындысына еріксіз тамсанасыз. Қызылкеніш туралы, тас туралы ежелгі аңыздар есіңізге түседі.

Көз алдыңда жиырма метрлік Қызылкеніш тасы тұр. Бір кездері осы тасты көрген нағыз суретшінің шабыты артып, нақ осындай өнер туындысын өмірге келтірмесіне күмән бар ма? Халқымыздың өткені мен бүгіні, оның таулары мен жазықтары, әдебиеті мен өнері, батырлары мен қайраткерлері, әрі олардың еңбектері осындай туындыларды жүзеге асыруды, әлемдік жауһарларға теңдес еңбектер беруді күтеді.

Қызылкеніш – «қызыл тастың кені». Топонимиялық атаулар олардың этимологиялық түсінігінде өзінің семантикасын ашып қана қоймады. Біздің жоғарыда келтірген Қ.И.Сәтбаевтың

«геологиялық қорытындыларында» айтылған қазақ географиялық атаулары негізінде жасалған талдау қызықты ойларға түрткі болады. Мүмкін, осы Қызылкеніш тастары арқылы біздің «тас туралы» пікірімізді түсіндіруге тура келер.

Жеке жауынгер және Жеке батыр туралы аңыз

Жеке батыр туралы аңыздың нақты тарихи негізі бар.Қазақстанның ең әсем өлкесі – Бурабай өңірінде «Жеке батыр» деп аталатын тау бар. Ол Бурабай алқабының солтүстік жағынан едәуір биік болып көрінеді. Осынау алып тау шынында да барлық әскери құрал-жабдықтарымен құрсанып жатқан жауынгерге ұқсайды.

Әр аңыздың негізінде бұрын болған нақты оқиғалар мен қаһармандары тұруы әбден мүмкін.Осының бір мысалы ретінде ерлік күресімен осы өңірде өткен Тілеміс есімді қазақ жауынгері жөнінде баяндайық. Кенесары Қасымовтың жауынгерлері Ақмоланың қамалын басып алуы кезінде ол ержүректігімен, зор күш-қуат иесі екендігімен көзге түседі. Бірнеше дұшпанымен жекпе-жекке шыққандығына орай, Кенесары оны Жеке батыр деп атаған. Ханның аузынан естілген сөзге сәйкес сол кезден бастап жұрт оны Жеке батыр деп есінде сақтаған.

Кенесарының өз жауынгерлерін әр түрлі батырлық лақап есімдермен атайтын әдеті болған. Мәселен, ол Иман батырды «Аю батыр» деп атаған (Батыр Иман – бұл 1918-1920 жылдардағы азамат соғысының халық батыры Амангелді Имановтың атасы). Жеке батырды да солайша «Менің сұңқарым» деп атаған.

Тілеміс (Жеке батыр) және би Жанайдар Орынбаев, әскербасы Кенесары ауылы аралас, қойы қоралас көрші болған, олардың ауылы қатар жайғасқан, ортақ жайылымды пайдаланған. Олар өмірде де үлкен достар болған екен. Арғын тайпасының Сүйіндік және Қуандық руынан шыққан. Кенесары ханмен бірге қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау үшін мың санды жасақтарды ертіп келген де нақ осылар екен.

Бұлардың екеуі де дала жауынгері қаруларының барлық түрін меңгерген батыр әрі мерген болған, аттың құлағында ойнап, оның үстінде бас айналатын жаттығулар жасай білген. Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романында Орынбай бидің ұлы Жанайдар батырға қатысты бірнеше эпизодтар келтірілген. Роман бойынша, Жанайдар Кенесарының қарындасы, ержүрек әрі батыл әскербасы Бопайға ғашық деп көрсетілген.

Халықтың жадында Жанайдардың адами қасиеттері туралы, оның Жеке батырмен достығы жөнінде бірнеше аңыз сақталған.

Шайқастардың бірінде дұшпанның күші хан сарбаздарының санынан артық болып, бұлар тіпті шегінуге мәжбүр болады. Осы тұста қарсыластарының тегеуріні артып бара жатқанын аңғарған хан зығырданы қайнап, қылышты суырып алып, ұрысқа түседі де, жауды оңды-солды талқандайды. Алайда шайқас барысында, Кенесарының өміріне қауіп төнеді. Өйткені найзаның соққысы мен садақтың дәл көздеуінен ешкім де қашып құтыла алмайды. Сол кезде оның қасында болған Жанайдар батыр ханға жақын шауып келіп, Кенесары атының жүгенін өзінің найзасымен іліп алған күйі оны ұрыстан алып шығады. Осылайша, олар сыртқа шығып, хан қауіпті жағдайдан аман қалады. Бұлар ұрыста жеңіп, жау қашады. Осы кезде Кенесары Жанайдар батырдың мойнынан жау найзасының сынығы шығып тұрғанын байқап: «Ау, менің қымбатты батырым, сенің мойныңда тікен тұр ғой!» – деп дауыстайды. «Мойнымда бірдеңе тұрғанын өзім де сездім, бірақ не екенін ұқпадым!» – деп жауап қайырады ол.

Кешкісін, ұрыстың шуы басылған кезде ғана аяқтарын мойынға тіреп тұрған екі жігіт одан найзаның үлкен сынығын шығарып алады. Аңыздың мазмұны осындай.

Найзаның сынығы кірген жерден қан көп кетеді, жарақаттың ушығып кетпей, тезірек жазылуы үшін Кенесары жігіттердің біреуіне қанды сорып, түкіріп тастауды бұйырады. Жарақаттың қанын сорып тастаған жігіт Жанайдардың досы

Жеке батыр Тіленіс еді. Батырлар Ұлы далада жарақаттан осылайша емделген! Осындай адамдар, осындай мінездер болған!

Жақын маңайдағы ауылдардың ең жақсы емші-балгерлері шақырылады. Жанайдардың өмірін сақтап қалу үшін молдалар келіп, дұға оқиды, үш жасар семіз бие құрбандыққа шалынады. Жанайдар үш күн, үш түн қимылсыз, есіне келе алмай жатады, ақырында көзін ашқанда, қасында қасықпен аузына су тамызып отырған Жеке батырды көреді. Кенесарының көрнекті екі серігінің арасындағы достығы осындай болған.

Жанайдар сауыққан соң екі батыр өздерінің достығын ұлы мен қызын атастырып, оларды күйеу бала мен қалыңдық деп атау туралы шартпен бекітеді. Балалары өсіп, бірнеше жыл өткенде Жанайдардың ұлы Мейрам Жеке батырдың Бадигүл есімді қызына үйленеді. Мейрам 70 жыл өмір сүріп, 1921 жылы қайтыс болады.

Жеке батырдың арғы ата-бабалары қырғыздар екен. Терісаққан өзені ағып жатқан Атбасар даласында Балуанкөл деп аталатын көл бар. Жергілікті тұрғындар Жеке батыр ауылының тұрғындарын Балуанкөл қырғыздары дейді екен. Сол тұста қазақтар арасында тұрған қырғыздардың тұтас отбасылары, өз малдары мен жайылымдары болыпты. Оның үстіне, қырғыздардың манабы Садырмен болған екі жылдық соғыстан кейін Абылай хан оны жеңіп, екі қырғыз руын алып келген, оларды Жаңа қырғыз және Бай қырғыз деп атап, Көкшетау жеріне орнықтырған. Алайда барлық құжаттар мен зерттеулерде, оның ішінде Е. Бекмахановтың әйгілі еңбектерінде Жеке батырды Арғын руының Орта жүз өкілдері деп көрсетілген. Мұнда пәлендей оғаштық жоқ, кімге жақын болсаң, солай атанасың! Бүгінде Терісаққан өзені ағып жатқан барлық жер және айнадай Балуанкөл орналасқан барлық осы жерлер Ақмола облысының Атбасар ауданының аумағына кіреді.

Жанайдар мен Жеке батыр балалық шағынан бері бірге өскен, олар Кенесары қозғалысы басталғанда Сүйіндік руының қарулы жасағына басшылық етеді. Бұл рудың қариялары сұлтан мен болашақ ханның қозғалысына қосылу жөнінде шешім

қабылдайды. Өзінің шыққан тегі қырғыздар болғанына қарамастан, Жеке батыр ақырғы күніне дейін Жанайдармен және Кенесарымен бірге болады, оның ішінде ханның Алатауда тұрып жатқан нағыз қырғыздарға сапары кезінде де қасында бірге жүреді. Кенесары мен Наурызбайдың қайғылы қазасынан кейін ғана, қазақ бірлестіктері мүлде бытырап кеткен соң Жеке батыр өзінің серіктесі Жанайдармен бірге кері қарай, шарапатты Сарыарқа даласына оралуды дұрыс көреді.

Жеке батыр тауының биіктігі 836 метрге тең.

Зеренді туралы аңыз

Ғалымдар арасында Зеренді топонимінің шығуы туралы бүгінге дейін ортақ пікір жоқ. Зеренді – көл мен ауылдың атауы, қазіргі уақытта Ақмола облысындағы аудан орталығы. Филология ғылымдарының докторы, профессор О.А. Султаньяев «Зеренді деп көл, оны қоршаған тау да аталады, «зерен» моңғол сөзі – «ақбөкен» дегенді білдіреді. Басқа топонимист Ә. Әбдірахманов «Зеренді» сөзінің екі мағынасы бар, біріншісі – көне түріктің «зерензе», екіншісі «зерен» – «қарақұйрық» дегенді білдіреді дейді. Үшінші ғалым Е. Қойшыбаев көл мен өзен атауының әр түрлі түсінігі бар екендігін көрсетеді, ортақ ұғым жоқ. Зеренді көлі мен Зеренді кентінің арасында ортақ түсінік жоқ, зерен сөзі парсы тілінен аударғанда «майысқан қанжар» дегенді білдіреді. Пікірлер көп, оның қайсысы шындыққа жанасады. Мысалы, Таулы Алтайда «Jeren» сөзі – сары түс, ал «Jeren» – сары көл дегенді білдіреді. Немесе көл қызыл кірпіш түстес.

Жергілікті тұрғындар «зеренді» сөзі осы жерде өсетін шөптің түсін білдіреді дейді. Қостанай облысының Жангелді ауданында жергілікті тұрғындар қызыл түс беретін шөпті «зерендік» деп атайды. Көне түркі сөздігінде Zavanza деп аталатын бояғыш шөп бар. Махмұд Қашғаридың «Түркі тілдерінің сөздігінде» Zaranza uruyi – шөптің дәні деген бар. Осы пікір бойынша, Зеренді тауы осында мол өсетін дала шөбінің

атауымен аталған. Сол секілді, көл де сол атаумен аталған, бояғыш түсті білідреді, көк, көк-қызыл, жалпы алғанда, ала-құла. Көлді су түсімен атау ежелгі дәстүр. Ғалымдардың қызу пікірлерімен қатар, жергілікті аңыз да бар. Олардың бірі мынадай.

Бұл ежелде болған. Жас жігіт көрші ауылдың қызына ғашық болады. Олар үйленуді қалайды, бірақ қыздың ата-анасы бұған қарсы болады. Күйеу жігіт кедей болғандықтан, олар қызын бай адамға бергісі келді. Жастар ауылдан қашып кетпекке бекінеді. Бірақ олардың арттарынан қуғыншы келеді. Қашу үшін қыз артына анасының білезігін тастайды, білезік жарқырап, бұл жарық ғашықтарға қашуға көмек береді. Білезік түскен жерде көл пайда болған. Қуғыншылар басқа жағалауда қалып қойған. Содан бері көл Зеренді деп аталады, зерен – білезік деген сөзден шыққан. Ол дөңгелек, суы таза әрі көздің жасы секілді мөлдір болған.

Көң өзені туралы аңыз

Ақмола облысының Теңіз ауданында Көң өзені бар. Оның екі саласы бар – Жақсы Көң және Жаман Көң. Бұл өзеннің атауы туралы зерттеушілердің әр түрлі көзқарастары бар. Бірнеше зерттеушілер бұл тунгус-манчжур (кәріс) сөзі, «су» дегенді білдіреді («кан», «коон») дейді. Басқалары бұл қазақ сөзі, қой және басқа малдардың қыстауына қарай, қыста малдың астында түзілетін зат деп айтады. Бір сөзбен айтқанда, қыстағы тезектің жиналуы. Осыдан басқа, «көң» деген қазақ руының атауы да бар. Өзен атауы осы рудың атауынан пайда болған.

Атбасар – ат аялдататын жер

Атбасар – қазіргі уақытта Ақмола облысындағы кішкентай қалашық, аудан орталығы. Жанында Жабай өзені ағып жатыр. Осы жердің атауының шығу тарихы саяхатшы, ақын-жырау Асан Қайғыға тікелей байланысты. Оның саяхатының мақсаты

қазақтар «Жерұйық» – «Арман еткен жер» деп атаған жұмақ жерді іздеу болатын. Бір аңыз бойынша, Асан Қайғы ақ түйесі «Желмаямен» жүреді. Басқа әңгіме бойынша, ол атпен саяхат жасаған. Сол кезде оның аты Жабай өзеніне жеткенде, қарт былай дейді: «Ат аялдататын жер екен».

Сондықтан бұл жер «Атбасар» деп аталды. Біздің уақытқа дейін Атбасар қалашығында үлкен ат базары болды, онда далалықтар аттың бағалы тұқымды саудасымен айналысты, халық лақабы «Ат базарына» қайта оралды. «Атбасар» қаласы осылай аталады.

Алтын сандық

Жаугершілік заманда атақты бір байдың қызы іші алтынға толған сандықты таудың етегіне әкеліп жасырыпты. Жылдар өтіп, ел арасы тынышталған заманда бір кедей баласы, сол таудың етегінде байдың малын бағып, күн көріпті. Күндердің бір күнінде баланың көзі жылтыраған бір нәрсені шалады. Ол оны күн сәулесіне шағылысқан тас екен ойлайды. Ертеңінде қойын сол жерге айдап түс мезгілінде кешегі құбылысты байқайды. Бала не де болса, көзімен көруге әлгі күн сәулесіне шағылысқан тау етегіне келіп, тастарды қопара бастайды. Сөйтіп ол іші алтынға толы сандықты тауып алады. Міне, халық осы тауды «Алтын сандық» деп атап кеткен екен.

Амантау

Кезінде таудың бөктеріндегі жол ауылды өзге ауылдармен байланыстырған. Ауыл тұрғындары бұл жол арқылы басқа ауылдармен, қалалармен қатынасып тұратын. Кейіннен бұл жол арқылы өту қиынға соғады. Таудың бөктерінде айдаһар пайда болса керек. Өтіп бара жатқан адам біреудің ысқырығын естиді екен. Содан бұрылып қараған сәтте айдаһар жұтып алады екен. Айдаһар таудың маңына тірі жанды да жолатпайтын болыпты.

Ауыл тұрғындары ол жолға жоламауға айналды. Өзге айналма жолмен өтіп жүретін болады.

Сөйтіп, бір күні Аманжол жолаушы асығып кетіп бара жатып, сол жолдан өтуге буады. Атымен шауып келе жатып, біреудің ысқырығын естиді. «Кім екен» көз қиығын сала берген кезде қатты леп артқа тарта бастайды. Аяғы үзеңгіден шығып кетеді. Сол сәтте айдаһардың бар екені есіне түседі де, бетін кері қаратып атына қамшы басады. Сөйтіп, Аманжол аман қалады. Ауылға келіп ауыл тұрғындарына болған әңгімені айтып береді. Содан бері айдаһары бар таудан аман өткен Амантаудың құрметіне «Амантау» тауы деп аталып кетеді.

Аңрақай

Қалмақ шапқыншыларынан әбден қалжыраған қалың қазақ елі бас қосып бірігіп бермек болды. Ел бас көтерер батырлары жігіт жинап, жасақ құрады. Қарақұрым әскерлер Бөгенбай, Қабанбай тәрізді батырлардың басшылығымен жасақтарына қарай жол тартады. Арада күндер өткенде екі жақтың әскерлері де түйісіпті дейді. Қалмақ жағынан шыққан батырға біраз уақытқа дейін төтеп берер адам табылмай, қазақ батырлары ақылдасуға кіріседі. Сол сәтте ортаға ат ойнатып шыққан, бұғанасы толық беки қоймаған бір жас бозбала жаудың батырымен айқаса кетеді. Көзді ашып-жұмғанша-ақ қалмақ батырын аттан түсіріп басын найзаға шанышқан күйінде «Абылайлап!» ұран салып жауға қарсы шабады. Соңынан қалың әскер ілесіп, кескілескен ұрыс басталып кетеді. Әруақтанған қазақ әскерлерінің күші басым түсіп, жау батырларынан да, басшыларынан да тоз-тоз болып аңырай қашады. Содан бастап осы шайқас болған жерді «Аңрақай» деп атап кеткен екен.

Асан қайғының айтқандары

Асан ата Көкшетау деген жерді көріп айтқан екен:

– Күні жауын, түні ыстық, жер сорлысы мұнда екен. Қатыны семіз, байы арық, ер сорлысы мұнда екен деп қайғылаған. Бұлай дегені орманды жер екен. Күндіз-түнде тыныш-тыным жоқ. Ағаш шабу, тасумен ерлерде демалыс жоқ. Арық, жүдеулі. Қатындар үйде жатады. Тыныш осы екен.

Қорғалжын деген жерді, өзенді, дарияны көріп, «кедейі кербез, кемпірі, келіншегі ғұмырында мұқтаждық көрмейтін жер екен. Кәсібі, балығы, базары қызық… қайғысы жоқ, халқы тыныш. Тек орталарында көңілдерін көтеріп шығып отыратын қақтөбесі жоқ екен. Теп-тегіс жер екен» деп кеткен. Қорғалжын деген жер үлкен дария екен. Балығы тайдай тулаған. Бақасы қойдай шулаған. Малы семіз, жері от. Халқы тыныш, базары үлкен, қызығы көп жер екен. Есіл, Нұраның өзені тағы басқасы нендей пайдалы. Балықты, өзендер соған келіп қояды екен. Сондай пайдалы жерлер екен. Соны солай деп қайғылаған.

Еділді көріп қанды қиян екен деп кеткен. Жайықты көріп, балды қиян екен деп кеткен. Маңғыстаудың ойын көріп, шаңды қиян деп кеткен.

Нарын деген құмын көріп, «ай, дүние-ай, суың тұщы, топырағың таза жер екенсің, мехнатың жоқ жер екен. Күндердің күнінде тай туар, тайлақ … Бірақ кәсібің жоқ алыстан алатын жер екен. Кәсібің жоқ болса да, нәсібің бар жер екен» деп кеткен. Сабан салмай, егін шығады екен. Жаңбыр жаумай, көгің шығады екен деп кеткен.

Ат тұяғы басар жер

Баяғы заманда дүниеде Асан қайғы деген дана өмір сүріпті. Ол арғымағымен әлемді шарлап, еш жерге ұзақ аялдамапты. Асан Қайғы жұрт табиғатпен үйлесіп, бақытты өмір сүретін жер іздейді. Мұндай ғажайып жерді ол «жерұйық» деп атайды. Бірде Жабай өзені жағасында кенет атын тоқтатқан «Ат тұяғы басар

жер екен» деген сөздерді айтыпты. Осы араға киіз үйін тігіп, сұлу әйелін әкеліп, тіршілік етіпті. Оған әр жерден батырлар ат басын бұрып, жүйрік арғымақтарын ала келетін болыпты. Сол ерте заманнан бері бұл жер Атбасар аталып кеткен дейді.

Атасу

Сарыарқа өңіріне қарай ауған қазақтар қалмақтардан қашып келе жатып, Балқаштың бергі жағасына шаршап құлайды. Бұрын-соңды елсіз-күнсіз, иесіз жатқан далада шаршап жығылған жерлерін «Шаршаған», кейіннен Сарышаған кеткен. Осы өңірде біраз тұрақтап естерін жинаған босқындар Сарыарқаны бетке алып жүре береді, жүре береді. «Құлан өтпес, құс ұшпас» Бетпақтың шөліменен өткен елсіз-күнсіз шөл далада әбден шөлдейді. Үлкендері жүруден қалып, бір екі жасты су іздетіп, алдарын барлауға жібереді. Көп уақыт өтпестен жігіттер алдарында айдындай жарқырап ағып жатқан, жан-жағы қамыс пен шілікке бөленген жуас өзеннің үстінен шығады. Шөлден қаталап келген жастар қалып өзеннің мейірлері қанғанша жұтады, киімдерін шешіп, өзенге шомылып, шаршағандарын басады. Өзен жиегіндегі қалың қиыршық құмына аунап, біраз мызғиды.

Әлден уақытта естеріне арттарында тосып отырған жұрттары түседі, торсықтарын суға толтырып алып, кейін қарай шабады. Алыстан ауыл көрінгеннен: «Сүйінші, Ата! Су!» деп жарыса айғайлап елге жетеді. Атасудың суына тойған халық, көтеріле көшіп, Атасу бойын мекен етіп кетіпті.

Атқырылған туралы аңыз

Белгісіз бір заманда Қорғалжын ауданы, Майшұқыр ауылында Сержан атты бай тұрыпты. Кезінде ауылдағы билік өз қолында болған бай өзі тойса да, көзі тоймайтын дүниеқоңыз, сараң адам болған екен. билік қолында болғандықтан халықты қанап, қыстап, ойына келгенін істеген. Өз қара басын ғана

ойлаған. Ауылдағы ең шұрайлы жер де, өзен-көлдер де соның қарамағында болған. Иелігіндегі жерді халық пайдалана алмайтын. Себебі «Менің дүниеме қол сұқсаң, ақысын төле», – деп, пәле салады екен.

Күндердің күнінде ауылдың басына қара бұлт төнеді. Ауылда құрғақшылық пайда болады. Ауыл шаруашылығының егістігі тұтас шықпай, құрғақшылықпен қатар, ашаршылық азабы қатар төнеді. Дәл сол тұста қарапайым халық көмекті байдан сұрап, арнасын егістікке бұруын өтініш етіп келеді. Онда бай егістікке жіберілген судың есесіне халықтан өздерінің қорадағы күн көріс малдарын алатынын айтады. Әрине, амалы жоқ халық ауылбасы Сержанның ұсынысына көнеді. Осылай малдарынан айырылып қалған халық егістігін аман алып қалады.

Дегенмен қарапайым халықтың мұң-зарына құлақ түрмей өз құлқынын ғана ойлаған байға да зауал келеді. Отар-отар малдары бірінен соң бірі індетке шалдығып, қырыла бастайды. Арамдықпен жиған малдан қалмай бай кедейлер қатарына амалсыз қосылады.

Кезінде менің көлім деп әмірлік жүргізген байды мұқатқысы келгендер көлді «Ат қырылған» деп ауыл арасында атап жүреді екен. Кейін де сол көлдің болып берді.

Әкім құлаған жер

Ертеде Арқаны мекендеген Әкім атты барымташы кісі өмір сүріпті. Әкім жүргенде ізін білдірмес ұры да, сонымен қатар шапқан аттың құлағында ойнайтын епті болған екен. Содан бір жылы өзі көптен қызығып жүрген байдың бір бәйге атын ұрлайды. Бір ауылдың бетке ұстар аты ұрланғаннан кейін жұртта ес қала ма, бәрі бір-бір атқа мініп ұрының ізіне түсіпті. «Жетім» шоқысының етегіне іліге бергенде қашқынның қарасы көріпті. Жан бермек оңай ма? Соңындағы қиқулаған қуғыншыларды көргеннен соң ұры атының басын талға қарай бұрады.

Талдың бергі қабағында талай жылдан бері су қазып тастаған биіктігі қырық құлаштай терең жар болатын. Еті қызған

атының екпіндеген шабысымен жардан секірткен екен. Биіктен ұшқан ат кісінеп жерге кезде мерт болыпты. Артынан жеткен қуғыншылар бұл көрініске іш тартысып таң-тамаша болып қалса керек, аты өліп, өзі тірі қалған ұры қасындағы қалың тоғайға кіріп, құтылып кетіпті. Содан бері бұл биік жарды халық «Әкім құлаған жар» деп атап кеткен екен.

Әулиетас

Көне замандардың бірінде етегін кең жайған елде шал мен өмір сүріпті. Олардың жалғыз баласы болыпты. Тағы да нәресте көргісі келген бәйбіше жас болудың жолын іздейді. Сұрай-сұрай бір жерде қасиетті тау сол таудың етегінде қасиетті тас бар, ол тастың үш бөлек, сол жерге барған адам тілек тілесе айтқанын орындайтын әулие бар дегенді естиді. Шал мен кемпір баласы үшеуі сол жерді іздеп тауып, киіз үйлерін тігеді. Осы үйдегі бәйбішесі өзінің бақытын, яғни Ару атаға кездесу сәтін ойлап жүреді. Кешке қарай бәйбіше тау шыңына шығып, түнге қарай Ару атаны тосады. Түн ортасында бір шу естіледі, бір нәрсе жарқ етеді, міне дәл осы кезде бәйбіше беті әжім-әжім шың қожасының тас орындыққа отырғанын көреді. Ол өзінің зор дауысымен: «Саған не керек?» – деді. Сонда бәйбіше: «О, қасиетті қария! Менің жастығымды, әрі әдемілігімді қайтарсаң!» – деген екен.

«Өз отыңа орал, айтқаның орындалады». Бәйбіше түрегеліп бір да жасап үлгермей, өзінің денесінің жеңілденіп сала бергенін байқайды. Сөйтіп, тастан-тасқа секіріп, тау шыңынан төмен түсіп өзінің күйеуі мен ұлына жетеді. Бірақ қаусаған шалын менсінбей жас қатын жаққан ошағынан безіне бастайды.

Не істерін білмеген шалы Бабашашты Ару атаға аттанады. Ол қасиетті қартқа жолығып, өзінің бұрынғы бәйбішесін қайтаруын өтінеді. Сөйтіп үйіне келсе, бұрынғы үйінен безінген жас, ақылсыз әйелдің орнында отырған, бұрынғыдан да қартайып, еңкіш тартқан бәйбішесін көреді. Өзі де кәріленіп кетеді.

Әке-шешесінің үш күннің ішінде өте қартайып кеткендігін байқаған ұлы әулиеге өзі барып әке-шешесін бұрынғы қалпына, жасына келтіруін тілек етеді.

Сөйтіп, әулие бұл адамдарды бұрынғы қалпына келтіріп, олар одан әрі бақытты өмірлерін бастаған екен дейді. Ал, әлгі әулие отыратын тасты халық «Әулие тас» атап кетеді.

Бабатай

Көнекөз қариялардың айтқан аңызы бойынша, бір кездері Бабатай өзенінің орта тұсынан биіктеу жерден жаз мезгілінде бір тай көрінетін болған және жылма-жыл көрінетін тайдың не түсі, не жасы өзгермеген. Осыны байқаған жергілікті халық әлгі тайды жердің иесіне жорып, яғни арғы ата, түп төркіні деген мағынада пайдаланып, біздің киеміз деп пайымдаған. Осыдан келіп «Бабатай» деген атау шыққан дейді.

Байқатын

Балқаш көлінің жағасында ерлі-зайыпты екі адам болыпты. Әйелі өте ақылды болса керек. Келін боп түскен жері үш ағайынды деп аталатын арғын елінен екен. Үш ағайынды руының қыдырынан тараған. Отау тіккен күндерінен бастап-ақ ерекше көзге түседі. Өте қонақжай, дастарханды болады. Ақылымен әр нәрсенің жөнін, ретін тауып, арасында үлкен беделге ие болады. Жаны жайсаң, жүрегі жомарт, қолы кең ол өткен-кеткеннің бәріне де қамқор болады. Жарлыны жарылқайды. Алыстан арып-ашып келген адамға мал сойып, дастархан жайып күтеді екен. Таныс болсын, бейтаныс болсын кім-кімге де жарқын пейіл танытып, қолынан келген жақсылығын аямайды екен. Одан тарылмайды. Қайта ең бай, қуатты тірліктің иесіне айналып, бай қатын атанып кетеді. Қартайып, кейін өлген шағында балалары оған арнап тұрғызады. Ол күмбез бүгінгі күнге дейін сақталған. Өткен-кеткеннің бәрі де күмбезге тоқтап, зиярат етіп өтеді. Кейін ол жер Байқатын атанып кетеді.

Байтуған

Бірде Әлдеберген, Байтуған, Жақып-Кеңгір ауылы болып, көшіп бара жатқанда ағайын арасында іріткі туады. Содан алакөздік ерегес кеулеп, көш бұзылады. Осы жолы киқарлыққа салынған Байтуған ағайын-туғандарынан бөлініп, бұған дейін атаусыз келген оты мол қақтың бойында қонып қалады. Сөйтіп, әуелі «Байтуған қонған», ал кейіннен «Байтуған» атапты. Бұл жерге су жайылып, кәдуілгі көлге айналуы, үйрек-қазы қонып, балықтың пайда болуы, сірә, кейіннен, әлгі жан-жақтан тоған тұрғызып, жасанды көлтабандардың өмірге келуімен байланысты болса керек.

Бақты тауы

Асан Қайғы «Жеруйық» іздеп, жер дүниені шарлаған. Жақсы-жаманын барлап жүріп біздің Түндік өзеніне жеткен екен. Бір түнеп аттаныпты. Желмаясына мініп тұрып «Пай-пай! Ащылы-тұщылы ой Түндік, маңырап жатқан қой Түндік, Шопан атаға құтты қоныс екен ғой»,– депті.

Түстік жердегі өлкесі қайың тал, тау-тасы, қарағай-шыршалы, сай-саласы қалың шалғын айнала етегі шымырлап атып жатқан сансыз бұлағы бар тауды көргенде: «Жерім-ақ екен! Алланың жарылқауы-ай! Алақандай тау болса да айналасын – елге құт-береке, ырыс пен бақ екен ғой!» – депті. Сонан «Бақты» деп атанып кетеді.

Балқантау, Қу таулары

Осы өңірдің атақты байының Балқан атты сері, әнші-күйші батыр ұлы болады. Ол құралайдыкөзге атқан мерген екен дейді. Балқан осы таудың етегіндегі көлдегі аққуды атып алған екен. Аққудың киесі болар, Балқан сүйген сұлуына қосылған соң, бірде аңға шығады. Осы тау ішінде киелі бір елікті атып, жолда өзі мерт болады. Сол бай баласының атымен «Балқантау» аталыпты-мыс.

Айтып өткендей бұл тауларды «Қу таулары» деп те атайды. Ертеде мыңғырған малы бар бай осы жерге көшіп келіпті-мыс. Осы тауда баласын жоғалтып бір күн, бір түн, апта, ай іздеп таба алмапты. Күндердің күнінде шаршаған бай бір тастың үстіне отырып, «Әй, қусың-ау, қусың» деп, содан «Қу тауы» аталып кетіпті.

Балқаш
(І нұсқа)

Ерте заманда осы көлдің жағасын мекендеген бір байдың жалғыз қызы кедейдің жігітімен көңіл қосады. Бұл жайды тек қыз жеңгесі ғана біледі. Уақыт өте келе байдың ерке өскен жалғыз қызының кедей жігітінен аяғы ауыр болып қалады. Не істерін білмей сасқан қайын сіңлісіне жеңгесі мынадай ақыл береді:

– Әкең сені бұл жігітке бәрібір қоспайды. Ал сенің мына жағдайыңды естісе? екеуіміздің де оңдырмайды Өлімнен ұят күшті емес пе? Сені өз қолымен өлтіруден де таймайды. Жігітіңнің сені аламын деген сөзін қайтесің. Оған бәрібір туған-туыстарың өліп бара жатса да ризалығын бермейді. Оның алып қашам деген сөзі бар емес пе? Сенің жалғыз ғана жолың сол. Әрине, ел шулар. Бірақ ел дүрлігіп басылған соң-ақ ата-анаң кешірер. Солай істе! – дейді.

Жеңгесінің ақылын тыңдаған қыз қашуға дайындалады. Бірақ бір күні жеңгесі әңгіме арасында қарындасының жағдайын ағасына байқамай білдіріп алады. Бар шындықты қазбалап сұрап алған ағасы сол кедей жігіттің үйіне іздеп барып, қатты ашу үстінде өлтіріп тастайды. Бұны естіген қыз:

– Онсыз маған өмірдің қажеті не? Бұл өмірде мен көрерлік қандай қызық қалды? Сүйген адамымнан айрылып, ата-анамның көзіне күйік болғанша, қайғымен өмір сүргенше өлгенім артық емес пе? Елдің қарғысын, балағат сөзін естігенше аш балыққа жем болайын! Көлге кетіп, суға батып, қарамды өшіріп өлгенім артық. Одан да балыққа жем болайын, – деп өзін мерт етеді. Осыуақиғаданкейінкөлді «Балықаш» атапкетеді. Көлдің аты

уақыт өте келе «Балқаш» болып біржола аталып қалыпты (Бабалар сөзі 80:171).

Балқаш
(II нұсқа)

Ертеде Балқаш деген бай болған екен. Оның көркіне ақылы сай Іле деген қызы болыпты. Іленің көріктілігі мен ақылдылығы жан-жаққа аңыз болып тарайды. Ілеге құда түсушілер келе бастайды. Бірақ Іле қыз олардың бірде-біреуіне өз сезімін алдырмайды. Сол елде Қаратал деген батыр, кедей жігіт болады. Ол үнемі жарлы-жақыбайлардың сөзін сөйлеп, оларға көмек беріп жүреді. Бірде Балқаш бай үлкен ас береді. Бұл аста ақындар айтысып, жауырындары жерге тимеген палуандар белдеседі. Шабандоздар бәйгеге түседі. Бұл асты бергенде Балқаш байдың ойында Ілеге күйеу іздеуде жоқ емес-ті. Осы аста Іле мен Қаратал кездеседі. Бір көргеннен бір-біріне тәнті болған екі жас тек іштей ұғысады. Сегіз қырлы, бір сырлы Қаратал бұл аста ерекше көзге түседі. Балқаш бай қызы Іленің Қараталға ерекше ілтипат көрсетуінен қатты шошынады. Қараталды қызына тең көрмейді. Балқаш бай бақыт тек байлықта деп арада алын ұғады. Қаратал Ілеге қанша ынтызар болғанымен, бас қамал барын ұғады. Ол – өзінің кедейлігі еді.

Іле Қараталды шын сүйетіндігін айтып, әкесінен рұқсат сұрайды. Балқаш бай рұқсат бермек түгілі жігіттің атын атауға тыйым салады. Ақыры ебін тауып, Іле мен Қаратал ауылдан қашып шығады. Қызының кедей жігітпен қашып кеткенін білген Балқаш бай өзі бас болып арттарынан қуады. Іле мен Қаратал қуғыншылардан құтылмасын біледі де, әкесін тосып алады. Әкесімен бір ауыз сөзге келеді. Іле: «Әке, мен тек Қараталды сүйемін. Өмірде байлықтан жоғары күш бар екенін білмедің. Ол күш – махаббат. Өзіңнен соңғы өтінер жалғыз тілегім: тіршілікте бірге болмаған тәніміз о дүниеде бірге болсын, Қаратал екеуімізді бірге жерле», – дейді де биік құздан етекке құлайды. Қызының

парша-парша болған жансыз денесін көрген Балқаш бай есінен танып құлайды.

Арада біраз уақыт өтіп, өзі-өзіне келген Балқаш бай жанындағыларға: «Мен өмірде үлкен қателік жібердім. Адам үшін бар байлық та, бақыт та бала екенін енді түсіндім. Тірлігімде жіберген қателігімді о дүниеде жуайын, Іле мен Қаратал екі сағам болсын», деп екі баласының ортасына жатып, өзіне-өзі қанжар салады. Міне, Балқаш көлі Балқаш байдың көз жасынан пайда болып, үнемі екі сағасынан келіп құятын Іле мен Қаратал демімен толығып отырады екен (Бабалар сөзі 80:172).

Баршын бейіті

Баяғыда бір қарапайым адамның Баршын деген қызы болыпты. Ай десе аузы, күн десе көзі бар дегендей керемет сұлу, әрі ақылды қыз болған екен. Содан бір уақыттарда бойжеткен қызға жан-жақтан құдалық басталады. Бірақ әкесі «Бала әлі жас. Кезі келгенде өзі қалағанына беремін», – деп ыңғай бермейді. Менменсіп келген талай сарбаздардың тауы шағылып қайтады. Өкінішке орай, әлгілердің арасынан сөзге түсінбес дүлейлері де кездеседі. Тек қара күшке сеніп, қайтсе де қызды қолға түсірмек болады. Сөйтіп, аңдуға кіріседі. Бір күні түнде дүзге шыққан Баршынды бір еңгезердей ер адам атқа өңгеріп ала жөнеледі. Бір сайға алып барып қол-аяғын шешкенде Баршын байғұс: «Ағатай-ай, мендей қарындасыңыз бар шығар. Аяй көріңіз. Арымды таптамаңыз», – деп жалына шырылдайды. Оған көнген дүлей бар ма? Баршынды жерге алып ұрады. Сонда Баршын әлгі дүлейдің қынындағы қанжарды суырып алып, бір сәт те ойланбастан өз жүрегіне бойлата сұғып алады. Қаршадай қыздан мұны күтпеген дүлей зәре-құты қашып тұра жөнеледі. Не болғанын таңертең бірақ білген әке-шеше, ағайын-туған арын арашалап опат болған ару Баршынды ақ жауып, арулап қойған екен. Содан бері ол жер Баршын бейіті деп аталады.

Батық

Батық деген кісі өз заманында би болған екен. Батық сармантай руынан шыққан Алшағыр батырмен әрі құрдас, әрі жақын жолдас болыпты. Шау тартып жайлаудан көшкен кезде қатт ауырып, Ағой бұлағына қонады. Ертеңіне алып жүруге жарамайды. Өзінін ұзаққа жол жүретінін сезген би, қасында бірге еріп жүрген жолдастарына өсиет айтады. «Алла топырақты осы жерден бұйырып тұрған шығар, енді мені қозғамаңдар, осында қойыңдар. Мен ешбір тоқа баласын өткізбеймін! Бұл жер Қаракесек – тоқа жері болып қалсын!» – деп көз жұмыпты. Жолдасының қаза болғанын естіп, Алшағыр батыр бір үйір жылқысын айдап келіп, көңіл айтыпты. Сонымен, Ағой бұлағы «Батық» деп аталып, кейін шаһарлы ел болыпты. Басында «Батық күмбезі» бар.

Баянауыл
(І нұсқа)

Сонау ерте заманда адамзаттың аз кезінде құрлықтың саз кезінде, осы төңіректі екі қауым ел мекен етіпті. Күндердің күнінде олар әрі құнарлы, әрі шұрайлы жерді көріп, «мен алам да, мен алам» десіп таласқа түседі. Оқиғаның арты дауға айналып, екі ел жауласа бастайды. Халқымыз «Бірлік түбі – тірлік» деп тегін айтпаған ғой. Сол елдің бірінде жан сұлулығы мен тән сұлулығы жарасқан көптің құрметіне бөленген ақ жаулықты Ана өмір сүріпті. Ақылдылығын, даналығын сыйлаған ел жұрты оны Бай Ана деп атапты. Екі ауылдың игі жақсылары бас қосқан кезде Бай Ана келіп ұсыныс жасаған екен дейді:

– Бірлік бітімнен туындайды, дау мәмілеге келмесе, дамайға ұласады, жаяу жарыс жасаңдар, балуан күрес қылыңдар, жамбы тігіп атыңдар. Жер жеңгендікі!

Екі жақ осыған бәтуаласып, айтқанын орындаса да, тең түсеберіпті. Жаяу жарыс, балуан күрес, жамбы атудан бірін-бірі жеңе алмапты. Көп күндер өтеді. Көпшілік қалжырап,

шаршайды. Тағы да кеңес қылады. Ақыры, Бай Ананың алдына келіп:

– Уа, Бай Ана! Егіз жатқан екі ел едік. Жер дауының жетер шетін таппадық. Біздің байлам мынау. Осы жерді өзің қоныстан. Бұл сенің – Бай Ананың ауылы болсын, – депті. Сөйтіп, Бай Ана осы өлкеге орналасыпты. Содан бері көпшілік бұл жерді Бай Ана ауылы – «Баянауыл» деп атап кетіпті (Бабалар сөзі 80:241).

Баянауыл
(II нұсқа)

Бұрынғы өткен заманда байлығы мен аты әлемге жайылған Қарабай деген бай болыпты. Оның ай десе аузы, күн десе көзі бар Баян деген сұлу қызы болған екен. Әсемдігі, көріктілігі алты алашқа толық тараған Баянды айттырып алғысы келетіндердің саны күн санап көбейе түскен екен. Бірақ Баян күйеу болғысы келген жігіттерді менсінбей қайтара беріпті. Абыр-сабырдан мазасы кеткен Қарабай осындай істі өткізудің басқаша жолын қарастырады. Сөйтіп, өзінің Аякөзден Түменге дейінгі аралықты алып жатқан жайлауының орта тұсы деп тамаша жер жаннаты тәрізді өлкеге Баянның ауылын қоныстандырады. Сөйтіп, ендігі келушілер осы ауылға келіп ат басын тірейтін болған. Күнде ойын-сауық, қызық-думан өткізіліп тұрыпты. Баянды көргісі келген бозбалалар жан-жақтан ағылыпты. Сөйтіп, бұл ауыл «Баянауыл» аталыпты (Бабалар сөзі 80:242).

Бәйеш тауы

Бәйшекең Алтайдың үлкен баласы Алсайдан тарайтын Ізбасар бабамыздың ұрпағы «Ақтабан шұбырынды» жылдары ел шетіне жау келе жатыр деген суық хабарды естісімен шағын қолмен жау алдына тосқауылға шыққан. Осы сапарында от сауырын суытуға, дем алуға тоқтайды. Бәйеш сол жолы туған бауырларының бірі, балгер інісіне жауырын аштыртыпты.

Сөйтіп, жауырыншы інісі жаудың кері қайтқанын айтады. Сөйтсе, қалмақ батырының да керемет жауырыншысы болған екен. Ол көптен аңдысып ала алмай жүрген Бәйеш батырдың жақын маңға келіп қалғанын айтады. Жаны қысылған қалмақ батыры жауырыншыдан осыған қандай айла-шара жасауға болады деп кеңес сұрайды. Балгер жауырын ашудың құпия сырларын ашып отырғанда болжамның жауырыннан айнадағы бейнең сияқты көрінетінін айтады. Осыны естіген қалмақ батыры әскеріне киімді теріс киуге бұйрық етеді де, жортуын жалғастырады. Бағанағы ат сауырын суытып жатқан Бәйеш баба азанмен ерте жауырыншысына бал аштырғанда жауырыншы інісі «аға, қалмақтар сіздің атқа қонғаныңызды біліп, кері қайтты» деген сүйінші хабар айтады.

Міне, өстіп күдігі сейіліп, шамалы уақыт тоскауылда бола тұруды ойлап алаңсыз жатқан бабамызды жаудың қалың қолы қоршап алады. Осы кезде жаудан енді құтыла алмасына көзі жеткен бабамыз астындағы арғымағын інісіне мінгізіп, былай деп аманат еткен екен:

– Бауырым, біздің жау қоршауында тұрғанымызды көріп тұрсың. Жау қолы бізден бес есе артық. Сондықтан сен ауылға, елге қайт. Ауылдағы шал-кемпір, бала-шағаға басшы бол. Әрі қарай ел ішіне көшір. Мен жаудың бетін қайтарып, бөгей тұрайын. Тірі қалсам, елге аман-есен барамын, жетпей қалсам, мынау аманатым болсын, – деп қынабынан кездігін алып, сол қолының бас бармағын алып інісіне кесіп береді. Бірақ інісіне естіртеді:

– Сен елді дүрліктіріп шошытпа, ел шетіне жеткеннен кейін осы бармағымды табыс ет. Егер мен оралмай қалсам, бармағымды Бәйеш деп қоярсындар, – дейді. Сөйтіп, найзагер батыр бабамыз жаумен шайқаста мерт болады. Содан бабамыздың аманаты орындалып, Ақтүбек ауылының күншығыс беткейіндегі биік тауға бабамыздың бармағын жерлеп еді. Кейіннен денесін әкеліп қойған екен. Басына саз балшықтан күмбез орнатылып, «Бәйеш» тауы деген бабамыздың есімі берілген.

Бектау ата

Ертеректе осы таудың маңын жайлаған екі рулы ел өзара жауласып шапқыншылыққа ұшырайды. Бірі жеңіліп, босай бастағанда, Бек ата деген қария таудың қара үңгірінде паналап қалып қояды. Ол назаланып, «Ел-жұртымды ата-мекеніне қайтара көр!» деп Аллаға жалынады. Тілегі қабыл болып, ауылы жауын жеңіп, тұрағына қайта оралады. Сонан осы ел «Бұл жерде аруақты Бек атамыз қалған» деп тау Бектау ата атанып кетіпті деген аңыз бар.

Белгібай тауы

Биік тауды ертеде батыр тұлғалы, палуан адам мекен етіптімыс. Белгібайдың өмірі барымташылықпен өткен екен. Ешкімгеөзінің есесін жібермепті. Бір сапарында Белгібай сол маңайға аты шулы айғырды қолына түсіріп, таудағы үңгірге әкеп қамайды. Айғырды кім алғанын бірден білген ел, Белгібайға келіп:

– Малдың киесі жаман болады. Ол қасиетті мал, бостандыққа жібер, – дейді. Белгекең ел сөзіне құлақ аспайды.

Үңгірде қамаулы айғыр, үңгір аузын жапқан тасты құлатып, мертігіп өледі. Айғырдың касиеті атқан Белгібай алжып, өздігінен атқа мініп-түсе алмайтын халінде жаяу қой қуып жүрген кезінде Белгібай тауының етегінде көз жұмады. Таудың Белгібай аталуы, міне, осыдан екен. Бұл күнде біреу біліп, біреу білмейтін, біреу көріп, біреу көрмеген Белгібай бейітін сол жерден табасыздар.

Бердібай-Берден тауы

Жоңғар-қалмақ шапқыншылығы кезінде екі ағайынды Бердібай және Берден деген жауынгерлер болыпты. Ағайындылар негізі Кіші жүздің жігіттері екен. Сонау Кіші жүздің жерінен бастап, қалмақтармен соғысып, біздің жерге

дейін келген екен дейді. Құланөтпес өзенінің бойында соңғы шайқас болыпты, өзеннің бойында өткел бар екен, ал қалған жерлері өте терең болғандықтан, адам өтіп кете алмайтын болыпты. Сол өзен бойында бері қарай өткізбей, соңына дейін шайқасып, қалмақтарды жеңіп, өздері де сол жерде қайтыс болған екен. Сол жердегі екі тауды екі батырдың атымен атап кеткен екен. Қазіргі таңда сол екі таудың етектерінде молалары орналасқан.

Бесбатыр

Найман мен үйсін руларының бір топ атқа мінерлері Орта жүзге жататын қаракесек руының бір ауылына үстемдік жүргізіп, біраз жылқыларын айдап алып кетеді. Орта жүздің Жанболат деген батыр жігіті шамалы қол бастап барып барымташылардан жылқыны айырып алады. Мұны естіген найманнан шыққан қос батыр бірін-бірі ала алмай жүргенде Донақты Жанболаттың Жайпақ деген мергені мылтықпен атып өлтіреді. Донақтың қолы жеңіліп, бір ұрыста бес батырынан айырылып, қалғандары қашып құтылады. Осы оқиғадан соң Донақ батырдың Қаламқас деген қызы сауын малы мен біраз жұмыскер әкеліп, ағасы мен оның жолдастарына мазар соққызады. Сол бейіттің бүгінде болар-болмас белгісі тұр.

Бетбақдала аңызы

Қазақ-қалмақ шапқыншылығы кезінде жоңғар әскерлері бас қосып жиналып, қазақ жерін толық жаулап алу үшін жорыққа шығады. Көптеген күндер бойына сапар шеккен әскерлер қарсылық көрсететінқалың қосын кездесе қоймапты. Бірте-бірте қажыған жау жасақтары алдымен ас-су таба алмай қиналыпты. Өздерінше мәслихат құрған олар он мың жасақты арнайы аттандырып, қалғандары қос тігіп, кең өлкеге жайғасыпты. Арада айдан астам уақыт өткенде сол қосыннан екі-ақ адам қайтып оралыпты. Қалмақтың батыры: «Қазақ

жасақтарына кезігіп, осындай күйге душар болдыңдар ма?» дегенде, жаңағы екеуі былай депті: «Біз ешқандай жасақ кездестіргеніміз жоқ, бірақ бір ен далаға түсіп, оның шеті мен шегін таба алмай ішерге су, жерге тамақ болмай, аштықтан-шөлден екеуміздің басқасы майып болды». Осы әңгімені естіген қалмақ батыры бір мергеніне бес жүз жасақты қосып беріп, жаңағы екі адамды алдарына салып, өлгендерді көріп келіңдер деп жібереді. Қосын даланы тапқанымен өлген адамдарды кездестіре алмайды. Сөйтсе, қырылған әскердің үстінен құм басып тастаған екен. Қайтып келген жаңағылар қалмақтың батырына: «Өзі құм дала екен, өзі жазық екен, өзі бетбақ екен. Қырылған әскерлерді көре алмадық», – дейді. Содан бері жаңағы өлке «Бетбақдала» атанып кетіпті.

Ботақара
(I нұсқа)

Ерте заманда Нұра суының бойында осы таудың етегінде мал дегенде жалғыз інгені бар бір кедей адам мекен қылып отырыпты-мыс. Әлгі адам інгенді байлап сауып ішеді екен де, түйе сауынға байланған кезде, бос қалған ботасы ұзап-ұзап өрістеп жайылып кетеді екен. Сонда әлгі адам баласына ана тауға шығып «ботаңды қара, ботаңды қара» деп қайта-қайта қақсай беретін болса керек. Сонан болып тау аты Ботақара аталып кетіпті дейді десе, екінші бір аңызда ерте қалмақ заманында осы өңірді Ботақара атты қазақтың батыр жігіті мекен етіпті. Бір кезде сол батыр қалмақтың Цеценхара атты қызына ғашық болып, оны еліне алып қашыпты. Қызды алып қашқан батыр елінің шетіне іліне бергенде, *дәл* Нұраның жағасында осы үш биіктің арасында алып қашып келе жаткан калмақ қызы Цеценхараның сүйген жігіті, калмақ батыры Хоянқара қуып жетіпті. Осы арада қызды жайына калдырған екі батыр жекпе-жек шайқас салыпты. Осы айқаста қалмақ батыры Хоянқара мерт болады. Ал Ботақара бір жақ санынан ауыр жараланып, содан бейнет тартып жатып, Нұраның бойында *дәл* осы таудың етегінде дүниеден өтіпті.

Сөйтіп, қатар тұрған үш таудың Ботақара, Шешенқара, Қоянқара деп аталуы осыдан. Ортадағы таудың Шешенқара аталуы қалмақтың Цеценхара деген сөзін қазақтар өзінше Шешенқара атап кетуінен болса керек (Бабалар сөзі 80:223).

Ботақара
(II нұсқа)

Қазақ пен қалмақ елдері бір-біріне жақын жатқан кез екен. Бірде «Ботақара» деп аталатын тауға қазақтың қалың қолы келіп, сөлғана атсуытуға тоқтайды. Төңіректі бақылау үшін тау басына қарауылшылар шығады. Осы таудың отырған қарауыл бір кезде көз үшындағы биік тау басынан қараңдаған бір нөрсені көзі шалып қалып, анықтай келгенде Қарақұс деген тоқтамға келеді. Төмендегі қалың қолға жау қарасы көрінбейтіндігін айтып, бейқамдыққа жол береді. Сөйтсе, әлгі қараңдаған жау барлаушысы екен, алыстан қараған қазақ барлаушысын бірден біліп, жаудан байқатпай, шапанының етегін екі жаққа желпіп құс болып байқатпай түсіп кетеді. Осы жағдай қазақ қолына сәтсіздік әкеліп, «жау жоқ» деген ойға берілген қалың әскер ертеңіне өздерінің қоршауда қалғанын бірақ біліпті.

Дәстүр бойынша айқас әуелі жекпе-жектен басталады. Қалмақ жағынан бір батыр, қазақ жағынан Нарбота есімді батыр шығады. Екі батыр бес қаруы майысып, аттары әбден жүруге жарамай қалғанша айқасады. Ақырында жаяу айқас үстінде оңтайлы бір сәтте Нарбота қарсылас батырдың дулығасын жұлып алады. Сөйтсе, қарсыласы қыз екен.

Содан екеуі де айқасты доғарып, бір сәт бітімге келеді. Бұны ұнатпаған қалмақтың бір батыры Нарботаны атып түсіреді. Есіл ер қапылыста қаза болады. Ал батырға ғашық болып қалған Қиқан қыз да өз жүрегіне қанжар салып, Нарботаның қасына құлайды.

Ақырында, екі жақ бітімге келіп, екі ғашықты бірге жерлеген екен. Қос ғашықты мәңгі ұмытпас үшін Нарботалар тұрған тауды Ботақара атауға, ал Қиқан қыздың құрметіне

қалмақтар қарауыл қараған тауды атауға келісіпті. Қазақтар Қиқан есімін өз тілдері заңдылықтарына қарай «Шешенқара» атап кетіпті (Бабалар сөзі 80:224).

Бұлқалай

Бұрынғы өткен заманда бір аңшы болыпты. Ол аңнан қайтқан сайын ылғи бір әулиенің қасынан өтеді екен. Әулиенің қасынан өткен кезде мола басында күбір-күбір сөйлескен дауысты естиді. Бір күні сол әулиенің қасынан өтіп бара жатса, баяғы дауысты тағы естиді. Аңшы жақын жердегі ауылға барады да, бірінші жолыққан адамнан сұрайды:

– Осы әулиенің қасынан өткен сайын күбірлеп сөйлескен дауысты естимін.Олар кімдер?

Сонда жаңағы адам:

– Е, бұл жер «Бұл қалайдың ауылы» деп аталады,– дейді.

– Неге?– деп сұрайды аңшы.

– Қашан осы әулиеге барсаң, күбірлеп сөйлескен дауыстарды естисің. Бірақ кім екен деп молаға кірсең, сөйлесіп отырған жан көрмейсің. Сондықтан «Бұл қалайдың ауылы» аталады,деп жауап беріпті әлгі адам.

Келесі жолы аңнан қайтқан аңшы сол баяғы дауысты тағы естиді. Ол біраз тұрады да, не де болса кім екенін байқап көрейінші деп ат басын әулиеге бұрады. Дауыс шыққан тұсты жағалай келсе, бір моланың басында өзімен өзі сөйлесіп отырған бір жігітті көреді. Аңшы қасына жақындап келеді. Жігіт аңшыны көріп, орнынан тұрып сәлем беріпті. Аңшы:

– Сен бұл жерде не істеп отырсың? Кіммен сөйлесіп отырсың? – деп сұрайды. Жігіт:

– Сенің келгеніңді байқамай қалдым. Енді сен мені көрдің ғой. Мен саған бұл жерде отырған себебімді айтайын. Мен бір кемпір мен шалдың жалғыз ұлы едім. Өлгеніме бір жыл болды. Ол дүниеде Құдай мені өзінің есепшісі етіп қойды. Мен әр жұмакүні тіріліп, осы мола басында қасымдағы жатқан адамдармен сөйлесемін.

– Құдайға есеп бергенің қалай?

– Мен пенденің есебін беремін.

– Қалайша?

– Мен осы жерде отырып әлемде не болып жатыр бөрін көріп, біліп отырамын.

– Олай болса менің өмірімді айтып берші.

– Өзің үйленбеген, бойдақ жігіт екенсің. Аңшылықпен күн көресің. Сен үйленетін қыз осы ауылда. Кеше ғана өмірге келді. Ол қыздың ажалы аттың ер-тоқымынан. Перзент көрмейсің.Аңшы жігіттің сөзіне сенбейді. Бірақ біраз әңгімелесіп кеткеннен кейін екеуі сол жерде Құдай қосқан ажырамас дос болып қол алысады. Аңшы кететін кезде жігіт:

– Достым, сенен сұрайтын бір өтінішім бар. Мені көргенің туралы ешкімге тіс жарма. Егер менің тірі екенімді әкешешембілсе, олар сол мезетте осында мені көруге келеді. Ата-анам мені көрмеуге тиіс.

Көп ұзамай үйленген жігіттің әйелі ер-тоқымның үзеңгісі кіріп кетіп құлаған жерінде қайтыс болады. Әйелінің өлгенін естіген аңшы артында тұяқ қалмағандығын бірақ біледі. Көп ұзамай артынан аңшы да қайтыс болады. Сөйтіп, «Бұлқалайдың ауылы» жұмбақ күйінде қала беріпті.

Дәнбұлан

Ағайынды Дән мен Бұлан бір ауылдың баскөтерер азаматтары болса керек. Үнемі Дән халқына сыйлы, сабырлы, алдынан ешкім кесіп өтпеген беделді кісі болыпты.

Жаздың бір жаймашуақ күнінде ойламаған жерден жау шабуыл жасайды. Осы шайқаста Дән ауыр жараланады. Ауылы қонысын тастай беті ауған жаққа жөңкіле көшеді. Көш ешбір тоқтаусыз үш күн, үш түн жүреді. Жолды көтере алмаған Дән үшінші күні көшті тоқтатып: «Осы жерге аялдаңдар, менде бұдан әрі бара алмаспын, мені сонау көрініп тұрған қызыл шоқыға қойып, басыма күмбез соғыңдар, өлсем, денем жауымның

аяғының астында қалмасын»,– деп аманатын айтып дүниеден кеткен екен.

Ел-халқы ақ жауып арулап қойған соң, биік шоқыға күмбез тұрғыза алмай әбден тығырыққа тіреледі. Сонда інісі Бұланның әйелі: «Бұл күмбезді мен қалай аламын, бірақ бейітті қалап болған соң мен де осы жерде көз жұмамын, өйткені қайнағамның әруағы мені басына шыққаным үшін кешпейді. «Мені осы кісінің аяқ жағына жерлеңдер»,– деп іске кіріседі. Бейіт қаланып біткен соң келіншек те дүниеден өтеді. Ағайын-туысы оның өтінішін орындап өзі көрсеткен жерге қойып,басына төртқұлақ бейіт соғыпты. Содан бері бұл жазық «Дәнбұлан» аталып кеткен екен.

Дөңгелек көл

Бір жас жігіт көрші ауылдың қызына ғашық болыпты. Олар қосылғысы келеді, бірақ қыздың әке-шешесі қарсы болыпты.Қыздың сүйген жігіті кедей, ал қыздың ата-анасы қыздарын бай жерге бергісі келеді. Содан қыз бен жігіт қашып кетуді ұйғарады. Сондарынан шыққан қуғыншылар қуып жетейін дегенде қыз аттың үстінде отырып, қолындағы білезігін лақтырып жібереді. Сол жерде көл пайда болады. Қыз бен жігіт көзден таса болып, ал қуғыншылар көлдің ар жағында қалып қояды. Сол заманнан бері көл «Зеренді» аталып кеткен екен.

Едірей тауы

Ертеде қалмақ-жоңғарлар қазақ еліне шабуыл жасап, елімізді, жерімізді басып алған. Сол шапқыншылықта Балқаш арқылы солтүстікке қарай қоныс аударады. Біраз уақыттан соң, ел естерін жинап, бас біріктіріп, қалмақтарға қарсы үлкен соғыс ашады. Қалың қол, айбынды да жігерлі, кекті қазақ батырларының шабуылына төтеп бере алмай, жеңіліске ұшырап, қатты қырылады. Қалмақтар шегініп, қазіргі Қу өңіріне барады. Осы жерде тағы да үлкен ұрыс басталады. Ұрысқа қалмақтың Едірей, Бедірей деген екі батыры қатысады. Едірей сол жерде

өліп, соғыс болған өңір оның атымен аталып кеткен. Сүйегі сол таудың маңына қойылған деседі.

Екібастұз

Ел мен елдің арасында сауда-саттықтың кеңінен таралған кезінде, бір саудагер адам өзінің мүліктерін бірнеше түйеге қамдап артып, адырлы даламен сапар шегіп келе жатады. Ұзақ жолдан шаршаған, қалжыраған керуен бір түстарға келгенде аялдап, ас ішіп, ауқаттанбақ болады. Кепкен еттерін алып, пісірмекке дайындық жасайды. Бірақ от жағатын отын таба алмай, дағдарысқа душар болады. Жинап әкелген шөп-шаламмен шөпшектер тез жанып кетіп, ет пісіруге мүмкіндіктері келмейді. Біраз адамдар даланы шарлап, тезек іздеп кетеді. Сөйтіп жүргенде бір тышқанның інінен шығып жатқан түйір-түйір қара домалақ тастарды көреді. Әлгіні қызық көріп жинап, қап түбіне салып алған тезек теруші керуен жайғасқан жерге қайтып келіпті. Шамалы жиналған тезекпен от жағып, дөңгелене отырған бір топ адам әлгі қара тастарды қолдан-қолға өткізіп тамашалап қарайды. Шамалыдан соң уыстаған күйінде біреуі жанған отқа қарай лақтыра салады. Отқа түскен бір уыс қара тастар қызуы күшейіп, жана бастайды. Соны көрген керуеншілер: «Жанатын тас шығаратын жер екен мынау. Бұл жерге біз белгі қойып кетейік, елге барғаннан соң көпшілікті ертіп әкеліп, өнім алармыз», – деді де, саудалауға әкетіп бара жатқан үлкен-үлкен тұзды бірінің үстіне бірін қойып қалдырып кетеді. Кейін көпшілік жиналып келерде жаңағы жерді екі қос тұз қалған жер деп іздеп, соңынан «Екібастұз» аталып кеткен екен.

Есенбай асуы

Табиғаты сұлу Едірей өлкесі өзінің тарих, шежіре, аңызғада бай жерлердің бірі. Тау қойнауына барар жолдағы Едірей ауылының шыға берісінде Есенбай асуы бар. Осы жерде Есенбай деген әулие кісі өмір сүрген. Атау да соған байланысты

қойылғанға ұқсайды. Осы кісінің өз басына қатысты түрлі қызықты аңыздар жетерлік. Табанын тіліп жіберіп, бізбен тесіп, терісін қайыспен қайырып тігіп отыратын болған. Есенбай әулие ел жайлауға көшкен кезде бәрін көшірісіп, өзі жұртта қалып қоятын көрінеді. Ел Есекең айтқан қонысқа келіп, енді жетіп жайласпақшы болғанда, алдынан оларды өзі қарсы алып шыққан. Ауыл адамдары болса Есекеңнің қалай жеткендігіне қайран қалысып, әулиелігін аңыз етіп айтып, ел ішіне таратып жіберген. Сол Есенбайдың әулиелігі турасында ел ішінде сақталып келген тағы мынадай бір қызықты жайт бар.

Есенбай әулие ел жайлауға көшкен кезде иесіз жұртқа ешкілерін тастап кетеді екен. Ешкілерді қалдырған кезде, мал ішіндегі үш-төртте келеріне атап-атап «сен ие бол, сен ие бол» деп тапсырады екен жарықтық. Содан кейін еш алаңсыз ешкілерін қалдырып, жаз жайлауда болып, асықпай қысқа қарай бірақ оралады екен. Ал ешкілері болса «қой да аман, қасқыр да аман» демекші, бір тұяқ шетінемей бастары түгел болған. Оның сыры былай екен: жаңағы «сен ие бол, сен ие бол» деген текелер ит-құс немесе сырттай көзі түсіп қызыққан ұрылар жақындап көлгенде, текелер ешкілерді бағып жүрген оның иелері болып көз алдына елес береді екен. Содан әлгілер болса тайсақтап жолай алмаған. Міне, жоғарыдағы Есенбай асуы сол әулие адамның атымен аталып қалған. Осы әулиенің атымен байланыстырыла қойылған бұл жерде Есенбай бұлағы, Есенбай сайы деген атаулар да кездеседі.

Етік шешкен

Кеңес өкіметі келіп, байларды тәргілеген шақта осы әрекетке Мақтағұл деген бай да ілігіпті. Алдымен мал басын ауылдағы кедейлерге бөліп бергізеді. Соңынан үйіндегі дүние-мүлкін бөліске салады. Ақыры қарайлайтын ештеңесі қалмаған Мақтағұл елінен безіп, бет ауған жаққа жол тартады. Соңына түскен қуғыншылардың алғашқы тобы жеткенде астындағы атын беріп құтылыпты. Келесі біріне жолыққанда үстіндегі оқалы

шапанын шешіп береді. Сөйте-сөйте іш киімімен қалған ол бір таудың басына шығып отырса ауылының тағы бір адамы келеді: «Сенің осында отырғаныңды айтамын, сөйтіп ұстаттырамын» деген әлгі адамға аяғындағы етігін шешіп берген екен дейді. Сонан осы тау кейін келе «Етік шешкен» аталып кетіпті.

Етік шешкен тауы

Ертеде елді бір орынға жинап, колхоздастыру кезінде бір жігіт бір қойшыны қыстаудан жайлауға көшіріп апарады. Қойшыны жаңа қонысына қондырып, қайтадан кейін қарай жолға шығады, Жүріп келе жатып, жолда машинасы қирап қалады. Тура таудың басында. Бұл тау өзі оңтүстіктен бастап жоталанып солтүстікке қарай созылып жатыр. Содан машинасын далаға тастап, жаяу ауылға тартады. Ертең келерінде машинаны тез тауып алу үшін, белгі ретінде етігін шешіп, машинаның үстіне қойып кетеді. Содан ауылына жетіп, машинаны алып келуге баратын кісілерге машинасын етігін шешкен жерде екенін айтады және сол жердегі таудың маңында дейді. Содан бастап бұл тау «Етік шешкен» аталып кеткен екен.

Ешкіөлмес тауы

Осы таудың етегінде ескі қыстақ орны бар. Бұл қыстақты кезінде бір бай мекендепті. Бір жылы қыс қатты болып, малдарына шөп тауып беруге мүмкіндік болмаған жұт болыпты. Осы жұтта бай да малынан айрылатын болған соң қолындағы ұсақ малдарын далаға айдап жібереді. Күн жылына есеңгіреген ел шөп тамырын қазуға кіріскенде, жайылып жүрген ешкілерге кезігеді. Ешкілер шөлдеп, аман-есен лақтарымен бірге жайылып жүреді. Оларды енінен жаңағы байдікі екенін таниды. Ақ сөңке болып қырылған малдың ішінде Сексек ата түлігі ғана осы таудың қасиеттілігінен қалды деген аңыз бар. Содан бері осы күнге дейін бұл тау «Ешкіөлмес» тауы деп аталады.

Жауыртау

Жетпіс жыл баққан малының жеті жапырақ етін тісіне басуға қимайтын Қарабай әкесі өлген Қозыны қомсынып қаша көшеді. Ұзақ көш жолында қырық нары арып өліп, Аякөзге келгенде ноғайлы Шақшақ байдың баласы Қодар Баянға ғашық болады. Кешікпей-ақ тоқсан мырзасын жалшылыққа берген Қодар Қарабаймен әмпей болып алады. Сонда әбден шарасы таусылған Баян Айбас деген жігітті қанатты қара биеден туған Бақа айғырға мінгізіп, алыста қалған ғашығы Қозыға жібереді. Сәлемдеме деп алтын сандыққа домбырасы мен моншағын, басындағы қарқара қадаған топысын салып берген екен. Қарабайдың қырық нарын жалмаған ұзақ жол Айбастың арғымағына да оңай тимепті. Шексіз-шетсіз сары дала Айбастың өзін де, астындағы тоқпақ жал Бақа айғырды да титықтатса керек. Алайда қаншалықты қалжырап, қажыса да Айбас Баянның өтінішін орындау үшін Қозы Көрпештің елін бетке алып жүре берсе керек. Бірақ амал қанша, елсіз-күнсіз сары дала астындағы аттың титығына жетіп, бір жерлерге келгенде болдырып, тоқырап тұрып қалыпты. Айбас алған бетінен сонда да қайтпайды. Бақа айғырды Тоқырауын бойының сонысына тынықтырып алып, тағы да жүріп кетеді ғой. Ай жүреді, апта жүреді, бір жерлерге келгенде мінген атының тұяғы сөгіліп, арқасы ошақтай жауыр болып, мүлдем міністен қалған екен. Осынау жауыр аттың қалған жері содан бері «Жауыртау» атаныпты.

Жеке батыр

Кедей ауылда асқанкүшті, әрі арманшылбір батыр тұрыпты. Жас кезінде уайым-қайғы дегенді елемей, өзінше думандатып өмір сүреді. Ер жеткенде жоқшылық пен халық мұңын көріп, қабағын кірбің шалады. Туған жеріне шығыс пен оңтүстіктен жоңғарлар шапқыншылық жасап, батыстан Еділ қалмақтары шабуылдап тыным бермейді. Сүттей ұйыған

ауылдардың шаңын аспанға шығарып, астан-кестен қиратып, жау қолы төрт түлік мал табындары мен қорғансыз адамдарды айдап әкетеді. Ал ел іші бір-бірімен қалыңдық пен жайылымдыққа таласып, күнде қырқысып, ауызбірлікке келе алмайды. Жас батыр бәріне қолын бір сілтеп, ауылдан кетуді ойлайды. Еркін жүріп, бақ пен байлық іздегісі келеді. Өзіне қылыш пен дулыға, үстіне сауыт соғып киіп, бақыт іздеп жолға шығады. Жол үстінде оған басқа жұрттың батырлары жолығады. Олар да бақыт жолына жалғыз шыққандар екен. Жас батыр оларды күш біріктіріп, қол болуға шақырады. «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, алтау араз болса, ауыздағы кетеді» деп ата-баба нақылын айтады. Бірақ оны өзгелер тыңдамайды. Әркім өз жолымен жеке дара жүре береді. Жаумен бірінші болып жас батыр кездесіп, жалғыз өзі қарсы шабады. Қаптаған қалың қол. Оның алдын бөгеп, қоршауға алады. Ол қанша күшті болса да, қисапсыз жауды құртып бітіре алмайды. Дұшпан қара масадай құжынап, шегірткедей үймелеп, батырдың үстіне шығып кетеді. Оның көзі көрмей, құлағы естімей қалады. Сонда ғана ол бақыт үшін жалғыз күресудің қате екендігін түсініп, ah ұрып өкінеді. Алып тұлғалы батыр әлдәрмені құрып, туған даласына шалқасынан құлап түсіп, тасқа айналады, мәңгілік ұйқыға беріледі. Жеке батыр тауы, міне, осылай пайда болған деседі.

Жетібас

Сол маңайды мекен еткен Сәрсенбай байдың желдей жүйткіген жеті жүйрігі болыпты. Сәрсенбайдың ат құмар, серісымақ бір немере ағайыны болған екен. Сол бір күні Сәрсенбайға:

– Бір атадан туған, қарындас ағайын едік, қолымды қақпайсың деп ойлаймын, мен ана үйірде жүрген жеті арғымағыңның біріне қолқа сала келдім, – дейді. Сараңдығы ұстаған Сәрсенбай ағасына атын бермейді. Шық бермес Шығайбайдай ағайынына әбден көңілі қалған ол: «Жетеуінің бірін маған қимағанда, соның біреуін де аман қоймаспын», – деп

жеті атты бір түнде жоқ қылады. Жан-жаққа ат шаптырып іздеткен Сәрсенбай аттарын ешқайдан таппайды. Бірақ ол өзінің аттарының тұмсық астында жайрап жатқанын білмеді. Жеті арғымақты алған ағайыны сол маңдағы үңгірге барып паналайды. Бірақ үңгірдің елеусіздігі сондайлық – жай қараған көзге қалың қарағай өскен қожыр тас болып көрінеді. Үңгір ішінің кеңдігі кішкене бір бөлмедей, адам ішінде еркін жүре алатындай таспен құрсауланған.

Тірідей аттарды ешқайда ұстай алмағандықтан, бір түнде жетеуін де сойып, ауылдың жарлы-жақыбайларына бөліп беріп, тек бастарын ғана үңгір ішінде қалдырған. Қураған жеті жылқының басы әлі сол жерде көрінеді. Осы жеті қураған басқа байланысты үңгір «Жетібас» аталған. Содан бері ғана халық бұл үңгірді аңғарып, біле бастаған.

Жидебай қыстауы

Жоңғарлармен жауласқан баяғы заманда Жидебай деген батыр болыпты.

Абылай Жидекеңді айрықша құрметтейді екен. Үйсін елінің тұлпарларының тұқымынан шыққан ақ шабдар атты алғызып сыйға тартыпты. Жидекеңнің көріпкел қасиетінің сырын ханнан басқа ешкім білмейді екен. Сұрағандардан хан: «Оның қызыл түлкісі бар» дейді екен. Бірде сенбеген біреуге Абылай хан: «Үйықтап жатқанда өзің барып қара» деген екен. Сол адам аңдып жүріп, ақырын барып қарапты. Сөйтсе, тура кеудесінің үстінде қызыл түлкі жатыр екен. Жалт қараған түлкіден қатты қорыққан ол қаша жөнеліпті. Көп ұзамай екі көзі суалып, су қараңғы болып қалыпты.

Ханның кезекті мәслихатында отырғанда жоңғарлар жайында әңгіме қозғалды. Батырлардың бірі: «Жауымыз іргелі екен», – депті. Сонда Жидекең: «Іргелі болса жағдайы белгілі болды, өйткені іргесіз жау емен ағашқа емінеді, іргелі жау күнде семіреді», – дейді. Үлкен бір шайқаста әскерлер жеңіске жетіп, той жасалады. Абылай хан батырларын мақтан тұтып әңгіме

айтады. Сонда Жидекең былай депті: «Уа, хан ием. Алған алшақ, маңдайың шалқақ тұр екен. Күшіңе қарай мақтан, найзаң мақұл емес пе, садағың тұқыл емес пе, қамаған жауыңнан сақтан».

Батыр билік айтқан осы жер кейін келе «Жидебай қыстауы» атанып кетеді.

Жорғатау

Баяғы өткен заманда Базарбай деген бай болыпты. Байдың Төлеген деген батыр баласы бар екен. Жігіт болып, ер жетіп, өзіне лайықты жар табуға ел ішін аралап кетеді. Күндердің бір күнінде Шекті деген елде Жібек деген сұлу қыз бар деп естиді. Көп күндер жүріп, іздеп барған Төлегенге Жібек үш түрлі шарт қояды. Ол шарттар: балуан күрес, ат жарыс, жамбы ату. Осы үш шарттан да мүдірмей өткен Төлегенді Жібек ұнатыпты дейді. Бірақ араларында жер дауы мәселесі шешілмеген екі елдің байлары балаларына рұқсат бермепті. Арада көп күндер өтеді. Әбден амалы таусылған екі жас бір күні түнде Жібектің жорғасына мінгесіп, қашқан екен. Соңынан шыққан қуғыншыға жүйрік жорға жеткізе қоймайды. Бірақ қанша мықты болғанымен аттың аты ат емес пе, бір таудың биігіне шыққанда болдырып өледі. Кейінгі ел-жұрты осы Жібектің жорғасы өлген биік тауды «Жорғатау» деп атап кетеді.

Жұмбақтас

Қазақ-қалмақ шапқыншылығы кезінде қалмақтың бір сұлу қызын қазақ батыры қолға түсіріп, алып кетіпті. Сонан осы олжаны кімге береміз деген әңгіме туғанда жаңағы қыз: «Мен үш түрлі жұмбақ айтамын, соның шешуін тапқан адамға мені беріңіз» деп өтініш жасайды. Мақұл көрген көпшілік қыздың жұмбағын тыңдайды. «Мен он екі ағайынды, отыз буынды, жеті қырлы жерден келгенмін» деп жұмбағын айтады. Жиналған жұрт көпке дейін осы жұмбақтың жауабын таба алмай, дағдарыпты. Сонан жұмбақ шешуін жаңағы қазақ батырдың өзі

былай деп айтқан екен: «Он екі ағайындысы бір жылдағы он екі ай, отыз буындысы бір айдағы отыз күн, жеті қырлысы аптаның жеті күні». Сөйтіп, қалмақтың қызы қазақтың батырына беріліпті. Ел жаңағы жерді сонан былай «Жұмбақтас» деп атап кетіпті.

Кемпіртас

Әлімсақта жергілікті тұрғындар бұл жерде ерекше жылқы тұқымын өсіріпті. Бұл аттардың бағасы қымбат болып, оларды ең батыл жігіттер көздің қарашығындай күзетеді екен. Алайда соған қарамастан, күнде бір жылқы жоғала беріпті. Түнде күзет қойылса да, бәрі ұры келгенше ұйықтап қала беріпті. Ақыры, солардың арасынан жас батыр түнде ұйықтап қалмау үшін білегін кеседі. Түн ортасында жер айырылып, содан түрі қорқынышты кемпір шығады да, жылқылардың ішінен ең семізін таңдап, өзімен бірге жер астына әкетеді. Жас жігіт көргенін ақсақалдарға айтып, көбірек қару жинап, халқын сиқыршыдан құтқаруға бел байлайды. Жігіт түнде мыстанның келер уақытын күтеді де, жерден шыққан бетте алыса кетеді. Жігіт мыстанмен түнімен алысып, әбден шаршайды. Кемпір де әлсірейді. Өйткені таң білінісімен күші қайтатын. Таң атқан кезде кемпір жердің астына түсіп үлгермейді де, күн шапағы жердің жігін жауып, мыстанның жарты денесі мен басы тасқа айналып қатып қалыпты. Үлкендердің айтуынша, жер бетінде жаманшылық көбейсе, ол тіріледі екен. Сондықтан тасқа ақ ниетпен келу керек.

Кеңестау

Атадан егіз болып туған екі жігіт өздерінің кенже інілерінен қалған жесірге дауласады. Алдында жесірді берер ағасы, соңында інісі болмағанынан кейін екеуі сұлу келіншекті бір-біріне қимай, арадан жік туады. Шешімін таба алмай өзара бір-біріне көз алартқан ағайынды жігіттердің арасындағы таласты байқаған ауылдың ақсақалдары бұл дауды шешпекші болып тау басында

жиналады. Жағалай жайғасқан жұрт алдында екі жігіт және арысынан айырылған жас жесір өздерінің тілектерін айтады. Әменгерлікке ие болмақшы болған жігіттер ұзақ айтысады. Ақыры, істің насырға шауып бара жатқанын байқаған жиналған жұрт дауды шешіп, төрелігін Қонысбай қарияға айтқызады. Манадан бері үнсіз отырған дана қарт осы ауылдың ақыл тоқтатқан, абыройлы азаматы болып және осындай дауларда әділдігін айтатын әділ қазылардың бірі болған еді. Екі жақтың арызын тыңдап болғаннан кейін ол:

Алалық болса, ағайын,
Татулық отын жағайын,
Маздап жансын осы от,
Араға бірлік салайын.
Татулық керек өмірде,
Ақ тілек болсын көңілде,
Алшақ болса арамыз,
Жан-жағына қараңыз.
Қадалған көп көздер бар,
Соның бәрін санаңыз.
Өз көңіліңмен қарасаң,
Бәрі жақсы, бәрі дос.
Айналайын Жоламан,
Айналайын Еламан,
Ақылыма құлақ тос.
Анталаған жауыз бар,
Іштен тынған қасың бар,
Жаны ашыған досын бар.
Арада бірлік болсын деп,
Екі егіз айырылмай,
Мәңгілік болсын серік деп,
Жасымасын көңілі,
Қажымасын өмірі,
Жақыным мен бауырға
Тартсын оның бүйрегі,

Деп қараған көңілге,
Жаны ашыған жарың бар,
Осыны алғаш есіңе ал.
Жесір алсаң үстіне,
Сыйламас жарың ешқашан.
Таудай көрген ұрпағың,
Жерінер ата мұрадан.
Кезің өтті ағайын,
Тоқал алар жаңадан.
Тұсау салма басына,
Марқұм болған ініңнің

Зарлап қалған жарына, – деп екі ағайын Жоламан мен Еламанға ақыл айтып, татуластырып, келіндері Айбибінің басына бостандық алып беріпті. Міне, осындай қым-қиғаш, шым-шытырық оқиғаларға толы даулар әділ жолмен осы таудың басында шешіліп отырған. Сондықтан осы тау әлі де болса «Кеңестау» деген атқа ие болып келеді.

Кеңес тас

Баяғы өткен заманда бір байдың аналық түйесі жоғалыпты. Бошалап барып боталаған түйенің ботасы қолда тұрғандықтан бай мен соның ел-жұрты түйені ұрлады деген шешімге келеді. Жан-жаққа іздеушілер жіберіп, сұрау салады. Ақыры, соңында түйені алтайшылық жерде жатқан Арыстан батырдың алғандығы анықталады. Барын бас салып тартып алайын десе, батырдан қаймығады. Сөйтіп, баршасы жиналып, ақыл-кеңес қылады. Елдегі белгілі би Мәмбетті бір топ адаммен батырға жұмсайды. Бірақ адуынды арыстан бидің айтқан төрелігін құлағына да қыстырмапты. Тағы да бірнеше күн бойына жиын жасап, Арыстанмен көңілі жақын дос көрші елдің Қорамса деген батырына міндеттейді. Ат терлетіп алтайшылық жолды алты күнде жүріп барған Қорамсаның сапары да сәтсіз болыпты. Енді ел тығырыққа тіреледі. Беті қайтқан бай өзінің қасына сенімді-сенімді деген ауылдың бес-алты ақсақалдарын ертіп, таудың

беткейіндегі үңгірдің жанында жатқан тастың түбіне келіп, кеңес қылады. Сонан жасы жеткен қария, ақылы асқан дария қарт адам былай деп ұсыныс білдіреді: «Түйенің ботасын Арыстан батырдың ауылының жанына алып барып бурасанға қылбұрау салып шыңғырту керек. Ботасының даусын естіген түйенің боздары хақ. Боздаған түйенің даусынан батырдың ұйқысы бұзылады, мазасы кетеді. Ол тәсілді бірнеше күн қатарынан қолдансақ, түйемізді еріксіз қайтарып беруге тиісті».

Қарияның осы айтқанын жөн санаған көпшілік дәл солай етіпті. Ақырында айтқаны келіп, түйелерін қайтарып алған екен дейді. Ал жаңағы кеңес құрған үңгірдің аузындағы тасты көпшілік содан бері «Кеңес тас» деп атап кетіпті.

Кертінді

Ерте заманда Кертінді атты жігіт сүйген қызын алып келе жатады. Қыз бесікте жатқанда, біреуге айттырылса керек, қыздың сүйген жігітімен кеткенін естіген, құда түскен жігіт жағы артынан қуғыншы жібереді. Қуғыншылар жастарды бүгінгі «Кертінді» деп аталатын жердегі жартасқа тығылып жатқандарынан тауып алады да, жігітті сол жерде мерт қылады. Жігіт сол жартастағы тасқа қашап «Кертінді» деп жазып кетіпті. Бүгінде сол жердегі елді мекен «Кертінді» есімімен аталады.

Кертінді жігіт пен қолаңшаш ару

«Қолаң жарқабағы» атанған жерді Нұра өңірін аққошқар руынан шыққан он жеті мың жылқы айдаған Сабақбай атты бай қоныстаныпты. Осы байдың бойжетіп отырған айдай сұлу Қолаңшаш атты әрі әнші жалғыз қызы болған екен. Осы өңірдегі менменшіл деген атына сай талай жігіттердің ішінде әлгі қызға сөз салмағаны жоқ екен. Бірақ жүрекке әмір жүре ме? Қолаң қыздың өз жүрегінің қалауы, өз сүйгені бар екен. Ол осы елге кірме болып келетін найман руынан шыққан Сабақбайдың жылқышысы Кертінді атты сері жігіт екен. Бірінің жүрегінен бірі

жол тапқан екі ғашықтың арасындағы махаббат оты лаулай түскен.

Қолаң сұлуды бесікте жатқанда атастырған Жүніс атты байдың баласы бар екен. Күн артынан күн, ай артынан ай, жыл артынан жыл өтіп, қызды ұзататын болып, күйеу жігіт жолдастарымен келіп түседі. Осыдан хабардар болған Қолаңшаш Кертіндіге жасырын хабар жібереді. «Тағдырым таласта тұр. Мен сендікпін, не көрсек те бірге көрейік, тез жет»,– деп хат жазып жібереді. Сол күні түнде Кертіндіге хабар жетіп, Қоланды алып қашады.

Қыздың қашып кеткенін құдалар жағы естіп, ашудан не істерлерін білмей, қыздың әкесіне бас салады. Ұят пен намыстан өртенердей болып отырған Сабақбай: «Тауып алып, қашқындарға не істесеңдер де өз еріктерің», – деп, құдаларға билікті береді. Күйеу жағы Жан-жаққа қуғыншылар аттандырады. Аса алысқа ұзай қоймаған қыз бен жігіттің үстінен түседі. Қуғыншылар мен арыстандай арпалысқан Кертінді қызды қашырып, өзі қолға түседі.

Қанына қарайған күйеу жігіт пен нөкерлері Кертіндіні сол жерде ат құйрығына байлап өлтіреді. Кейін осы жер «Кертінді» деп аталған. Қолаңшаш қыздың жағдайына келетін болсақ, ғашығынан айырылып зар еңіреген бейшара мұңлық басы ауған жаққа безіп кетеді. Өстіп жүріп бір таудың тасасында әбден шаршап, талықсып ұйықтап кеткен екен. Ұйықтап жатып түс көреді. Түсінде Кертінді екеуі кішкентайлы болып, шілдеханасын жасап жатыр екен дейді. Бетіне тамған суық тамшыдан тітіркеніп оянған Қолаңшаш, оянғанына өкініп, содан соң жерге «жақсы түс, жарым ырыс» сенің атың «Жақсы карт» деп жылай-жылай атына мініп жүріп кетеді. Шөлден қалжыраған Қолаңшаш алдынан жарқыраған айдын көл шығады. Әбден шаршап, шөлдеген қыз сақтықты ұмытып кетіп, су ішкенде маңдайындағы маржан алқасын көлге түсіріп алыпты. Сүйгенінің сыйға тартқан ақтық белгісі. Маржан алқамды түсіріп алдым деп өкініп жылай отырып, бұдан былай сенің атың «Маржанкөл» аталсын деп

қайғылы дауыспен айғайлаған екен. Осы дауыс одан әрі жаңғырып қыздың тілегін еліне жеткізген дейді.

Өстіп жүріп Қолаңшаш бір таудың тұсында астындағы аты зорығып өледі. Бұл жер менің қайғылы жағдайға ұшырауыма себеп болды. Көңілсіз қалдым, осы жерде жалғыз серігім атым өлді, енді сенің атың «Жаман қарт» болсын дейді. Барар жер, басар тау қалмаған соң Қолаңшаш баяғы Кертінді өлген төбенің төменгі жағындағы Нұра өзеніне төніп тұрған жарқабақтан құлап мерт болған екен. Содан бері бұл жарқабақ енді «Қолаң жарқабақ» деп аталып кеткен екен.

Кетпен төбе

Ертеде осы өңірді мекендеген Темірбек деген алып-балуан адам болыпты. Оның мінген тұлпары Текес өзені суына қанбайды екен. Сондықтан Темірбек Текес өзені суын Қапшағай қыстанынан бөгеп, Текес аңғарын көлге айналдыру арқылы тұлпарының сусынын қандырмақ болыпты. Ол сайланып Аттың тауына шығып, Кетпенмен бір шауып алып лақтырғанда, Кетпеннің сабы сынып, лақтырған тас-топырағы Қапшағайға жетпей жол ортаға түсіп қалыпты (қазір Аттың тауы мен Қапшағайдың аралығы 80 шақырым келеді). Содан бұл топырағы тау болып орнапты да «Кетпен төбе» аталып кетіпті.

Киелі көркем тау

Есірген қалмақ әскерлері бірде кішкене ғана панасыз ауылды шауып, мазалап тыныштық бермейді. Айдарлысын құл, тұлымдысын күң етуге байлап, матап әкетіп бара жатады. Тұтқындарды көш биік таудың басына әкеліп тоқтатады. Көш ішінде Көркем атты атына заты сай сұлу қыз болыпты. Көркем қалмақтарға қор болғысы келмей, түн ішінде әлгі биік тауға шығып, жартастан құлап өледі. Ертесіне ертемен тұрған күзетшілер Көркемнің мәйітін тауып әкеледі. Содан бастап әлгі тау «Киелі Көркем тау» деп аталып кетеді.

Көгершін

Бұрынғы өткен замандарда қаржас руынан шыққан Тасбас деген бай өмір сүріпті. Өзінің малы соншалықты көп болған, тіпті көрші отырған айдабол руының ауылын Торайғыр көлінің арғы шетіне қуып тастауды ойластырады. Содан бір себеп тауып, қуып жібереді. Көпшілік ауыл тұрғындары бұған келіспей, қарсылық білдіреді.

Тасбастың апасы Көгершін Айдабол руының келіні еді. Көгершін бұл жағдайды естіген соң, татуластыруға асығады. Жақын жерде ат болмаған соң, маңайда жайылып жүрген түйені ұстап мінеді. Бірақ ол тез арада жете алмайды. Сол кезде Көгершін құсқа айналып, ұшып барады. Көгершін ұшып өткен жерден соғысушылардың қолдарынан сойыл, шоқпарлары түсіп, татуласа бастайды. Әлгі Көгершін құс үлкен жартасқа отырып, тасқа айналады. Ел бұл соғысудың себепсіз екенін түсініп, татуласа бастаған екен. Елдің қарғысы Тасбасқа тиіп, тас болып қатып қалған екен. Торайғыр көлі мен Жасыбай көлінің арасында бір жалғыз тас тұр, сол тасты қазіргі кезде «Тасбас» тасы дейді.

Торайғыр ауылының жанында тас түйе тұр, ол Көгершіннің мінген түйесі екен.

Көз қыстағы

Баяғыда бір кісінің баласы болмапты. Бір күні бата алуға Шекшек Боқайды үйіне шақырады. Әйелі күйеуіне: «Қой сояйық» десе, күйеуі қойды қимай ешкі әкеп, Боқайдан бата сұрайды.

– Тақсыр, келініңіз ешкіні қомсынды, қой неге соймадық деп күйеуімен ұрсысып жатыр, – дейді. Боқай: «Бәлі, бұларға Өз, Көз деген екі ұл аз ба екен», – депті. Кейін сол Көз-Көз қажы деген атқа ие болып, халқына қадірлі болған деседі. Руы – әлтөбет. Қазір Жамбыл ауылының аумағында «Көз» деген қыстақ бар.

Кілемжайған

Кенесары Қасымұлының бір кездерде Арқадан ығысып, Кіші жүз жеріне келгендігі тарихтан белгілі. Сол кезеңдерде Кенесары күндес әйелдерінің қияс әрекетінің нәтижесінде кіші әйелі, атақты батыр Жанқожа Нұрмұханбетовтың қарындасына зәбір көрсетіп, бұрымын кесіп, танауын тіліп, елден шығарып жібереді. Жанқожа батыр қарындасынан барлық мән-жайды сұрап, әбден қаныққан соң, айналасына хабар беріп, қалың қолмен аттанады. Бұл хабарды естіген Кенесары әрі ел арасының бұзылуынан сақтанып, әрі Жанқожа қолының айбарынан сескеніп, қазіргі Әйтеке би ауданының кейіннен Кілемжайған аталған жерінде кілем жайып, Жанқожаны зор құрметпен қарсы алыпты деседі. Міне, содан бері сол жер «Кілемжайған» аталады.

Кіші айдаһарлы, үлкен айдаһарлы таулары

Кенесарының Ағыбай деген батыры болыпты. Дараттан шыққаннан кейін қас қарая бір таудың етегіндегі бұлағы бар жерге келіп бел шешіп демалады. Тамақтанып отырғанда, алыстан жылтыраған нәрсені көреді. Әскердегі батырлардың бірі шыны дейді, біреуі от дейді. Таң атқаннан кейін көреміз деп келіседі. Таң атады. Кенесарының астында «Қызыл ауыз» деген тұлпары болады. Таңертең Кенесары қараса, кешегі жылтырақ төңкеріліп кетіп бара жатқан айдаһар болып шығады. Жанында Ағыбай батыр болыпты, бірақ сылтауратып баруға жүрегі дауаламапты. Кенесары айдаһарға қарай жүріп кетеді. Тақалғанда «Қызыл ауыз» тұлпар осқырынып жүрмей, кейін шегіншектей береді. Аттан түсе сала айдаһармен алысады. Айдаһар құйрығымен жерді сабалап, шаңды бұрқыратып, аузынан от шашады. Әскердің бәрі оянып қоршап қарап тұрады. Шаңнан ештеңе көрінбейді. Бір уақытта жел тұрып, шаңның бәрін алып кетеді. Кенесары көрінеді, қылышының қанын жүн-жұрқамен сүртіп тұрады. Айдаһар үшке бөлініп жатады. Айдаһардың басын қанжығасына байлап алып, атына мініп

әскеріне тіл қатпастан, бұлақтың басына барып ұйықтайды. Қатты шаршаса керек. Тамаққа оятса тұрмайды. Ертеңінде тұрып оразасын ашқанда, батыр үндемей түнеріп отырғанда әскері ыңғайсызданып, бастарын төмен салып отырады. Мұны сезген Кенесары:

– Ей, бауырларым! Сендерге өкпем жоқ, тек мына «Көсеге болмаса» (Көсе дегені Ағыбай батыр), – дейді. Әскері атқа қонып, мына жердің атын не деп қоямыз дегенде «Екі тау, бірі үлкен, бірі кіші. Етегінде екі бұлақ бар. Үлкен тауды – «Үлкен Айдаһарлы, кіші тауды – «Кіші Айдаһарлы», бұлақтарды «Алтын бұлақ», «Күміс бұлақ» деп атап кетеді.

Қабанқұлақ, Әнкей

Алаша ханның Домбауыл деген бек қуатты құлы бар екен. Өзінің байын ақ көңілімен қызмет қылатындығына, һәм ерлігін Жошы хан бек жақсы көреді екен. Домбауыл да Жошы ханды жақсы көреді екен. Жошы ханның өлгенін естіген соң ант ішіпті: «Құланның бірі қалғанша қырармын», – деп. Домбауылдың екі жүйрік аты бар екен. Біреуі – Қабанқұлақ деген, біреуі Әнкей деген. Сол аттарының бірін мініп, бірін жетектеп алып, Жошы ханды өлтірген құлан жатқан аралға қарай жөнеліпті.

Құландар Домбауылды көрген соң-ақ Бетпақ даладан өте Шуға қарай қашқан екен. Домбауыл қуып жетіп, қыра беріпті. Соншадан бес-ақ құлан тірі қалып, қорқып сол бесеуі де Шудан өтіп кетіпті. Ол бес құлан өткен жерді осы күні «Бес құлан» деп атайды. Бес құлан деген жерден бес шақырымдай арада таудың бауырында Қабанқұлақ деген аты зорығып өліп, ол араны «Қабанқұлақ» қойыпты. Онан әрмен бес шақырымдай барған соң, екінші аты – Әнкей ұшып өлген екен. Ол араны «Әнкей» деп қойыпты. Осы күні сол араны Әнкей атайды.

Қазанбас

Жошы өте ақылды, парасатты адам болса керек. Маңайына әр елден қашып-пысып келген адамдарға пана болып, жер беріп, алдына мал салып, өзінің адамы етіп отырған екен. Кіші жүздің төртуыл руынан шыққан Қазанбас бала кезінде Жошының қозысын бағып жүріп, ұйықтап калады екен. Осы жалқау баланы жақтырмаған ел Жошекең осы құлын неге құтыра береді деп пыш-пыштаса, оны естіген Жошы: «Олай демеңіздер, құл емес, ұл деп айтыңыздар», – деп отырады екен. Содан басы қазандай баланы Қазанбас атап кетеді. Кейін осы Қазанбастың баласы Ыбырай Кеңес үкіметі орнағанда белсенді болып, Жошы қыстауын «Қазанбас» ататып жібереді.

Қайдауыл, Шеруке

Жазы қоңыржай, шөбі бітік, су көзі мол осы өңірге Көкше мен Шыңғысты жайлаған байлар да таласа келіп, жазда жайлауда отырады екен. Осылайша келген Шыңғыс ауылының бір жігіті Шеруке атты қызға ғашық болады. Күз түсіп, ел көшкенде екі жас бірін-бірі қимай қоштасады. Жігіт Шерукеге: «Қор бекіп, қыс түскенше келіп қайтуға серт берейін», – дейді.

Жігіт берген уәдесімен қайта оралып келгенде бұл өңірде қыс қаһарына мінген екен. Ақ түтек боранда адасып, сүйгенінің ауылын таба алмай аласұрған жігіт: «Қайда ауыл Шеруке? « деп сүйгенін шақырумен болады. Қыз ауылын іздеп Шерукені шақырған жігіт дауысынан тау жаңғырып, ел дүрлігіпті. Жігіт ғашығының ауылын таппай, боранда үсіп өледі. Сүйегін таппаған жігіттің тау жаңғыртқан дауысын естіген ел кейіннен осы өңірді «Қайдауыл-Шеруке» деп атап кетіпті.

Қайнар

Бір күні Баян сұлу жылқыдан келген Қозы Көрпешті күймесіне салып ап, даланы сейілдеуге кетеді. Олар мас көңілімен шапқылай беріп, күймеге шеккен тұлпарлары

бұрлығып барып тоқтағанда ғана айналасына қараса құс қанаты талатын кумедиян шөл далаға келгенін бір-ақ біледі. Көп өтпей тұлпарлары ыстық соғып, шөлден өледі.

Өздері де әбден қаңсып, сілесі қатады. Баян сұлуды арқалап тілі кеуіп келе жатқан Қозы бір жерге келгенде құм үстіне екпетінен түседі. Баян сұлу құмға көз жасын төгіп, өлеусірей өксік атып құмды тырмалай береді. Кенет бір кезде жасын төгіп тырмалаған жерден бұрқ етіп бір бастау су қайнап шығады да, лезде екеуінің үстін басып кетеді. Екеуі осы бастаудан шөлдерін әбден қандырып алады. Баянның Тәңірге төккен көз жасынан құдіретше қайнап шыққан бұл бұлаққа «Қайнар» деп ат қояды, сөйтіп, қазіргі Қайнар бұлақ пайда болады.

Қалқаман

Ертеде Қалқаман деген жігіт болыпты. Әке-шешесі ерте қайтыс болып, әр туысқанының үйінде жүріп ер жетті. Жастайынан көргені жетімдік, жоқшылық болғандықтан ба, Қалқаман өз қатарынан әлдеқайда ересек көрінетін. Ол ұзын бойлы, екі иығына екі кісі жігіт мінгендей өте сымбатты еді.

Осы ауылда Ақан, Жақан деген екі ағайынды жігіт болды. Мінездері ұр да жық, содыр болатын. Олардың аттарын естігенде, бесіктегі бала да жылауын қоятын. Солардың Ақжібек деген қарындасы болған. Өте сымбатты, сұлу еді. Ақжібекке канша ынтызар болса да, жігіттер ағаларынан қорқып батпайтын. Қалқаман да Ақжібекке ғашық болса да, бір жағынан, ағаларынан қорықса, екінші жағынан, қызды алып қашқанда паналайтын ешкімі жоғын ойлап, іштен тынып қоятын.

Бір күні таңертең ауыл іші у-шу болып жатыр. Қалқаман Ақжібекті алып қашыпты, енді сорлының күні не болар екен. Ана содыр екі ағайынды Қалқаманды өлтіреміз деп, алақандарына түкіріп отырған көрінеді.

Үшінші күн өтті. Қалқаман мен Ақжібектен ешқандай хабар жоқ. Құтты бір жер астына түсіп кеткендей. Арада бір апта өткенде ағалары: «Қалқаманға қояр шартымыз бар. Соны

орындаса, бәрін де кешеміз. Орындай алмаса, өз обалы өзіне», – деп ағайындарға хабар салады. Ол шарты не екенін ешкім білмесе де, көнбеске амал қалмайды. Сонда Ақжібектің ағалары: «Қалқаман алдымнан шауып өтсін, мен оны атамын, егер аман құтылса, сөзім – сөз. Егер құтыла алмаса, маған ешкімнің өкпесі жоқ», – дейді. Қыздың ағалары құралайды көзге атқан мерген екенін білетін ауыл адамдары қатты сасады.

Көрші ауылда Қалқаманның Қаражігіт деген досы болатын. Ол да қалқаман сияқты тақыр кедей еді. Бар байлығы – құмай тазысы мен бәйге аты болатын. Бұл хабарды естіген Каражігіт ауылға келіп, ағайындардан Қалқаманмен кездестіруін сұрайды.

Қалқаманға Қаражігіт: «Тумасақ та туғандай едік, басына ауыр күн туғанда үйде жата алмадым. Өзің де білесің, Ақан мен Жақан құралайды көзге ататын мергендер. Олардың оғынан құтылу мүмкін емес. Бар үмітім астымдағы атымда. Талай жүйрікті шаң қаптырып еді. Олардың оғынан бір құтқарса, осы бәйге күреңім құтқарар», – дейді. Осыған пәтуаласқан Қалқаман Қаражігітті Ақжібектің ағаларына жібереді. Белгіленген уақытта бір Аллаға ғана жалбарынып, Қалқаман Ақан мен Жақанның алдынан шауып өтеді. Осы сәтті күткен олар да оқ атып үлгереді. «Шын жыласа, соқыр көзден де жас шығады» дегендей, бүкіл ауыл, жора-жолдас болып, тілеген тілеулер кабыл болып, Қалқаман қос мергеннің оғынан аман қалады. Қанша сотқар болса да, берген уәделерінде тұрып, Ақан мен Жақан Қалқаман мен Ақжібекті қосып, өз алдарына отау етіп шығарады. Сол оқиға болған жазық дала қазір үлкен станция болды. Ол «Қалқаман» станциясы деп аталады.

Қалмас тау туралы аңыз

Бір жазда қалың жаңбыр жауып, жер дүние алай-түлей дауыл болып тау басына жай түседі. Құдайдың құдіреті ме, жай түсісімен жаңбыр тыйылып, күн шығып, кемпірқосақ қанат жайған екен. Бірнеше күндік жаңбырдан қабағы ашылған күн

көзін көрген жұрт қатты қуаныпты. Тек сол күннің түнінде мал күзеткен күзетшілер қорқынышты бір жағдайдың куәсі болыпты. Түннің бір уағында тау күңіреніп, құлақ тұнарлық шу пайда болыпты. Байлауда тұрған мал біткен әзірейіл келгендей шулап, буаз малдар іш тастап, табын-табын жылқы біткен дүркірей қаша жөнеліпті. Бір мезетте шу сап тыйылып, Мәжен байдың қорасына басынан аяғына дейін малына киінген бет-жүзі көрінбейтін бір келіншек келіп кіреді. Келіншек аяғын басқан сайын күмістің сыңғырындай сыңғыр естіліп, күзетшілердің құлағын тұндырып барады. Сасқанынан абдырап олар қимылсыз қалады. Келіншек қораға кіріп байлауда тұрған жүйрік аттарды жетегіне алып кете барады. Жайда бөтен көрсе оқыранып тұратын бәйге аттары иесіне ергендей монтиып кете барыпты. Ат жетектеген бейне тау бөктеріне еніп жоқ болады.

Барлығын көріп тұрған күзетшілер аттандап байды оятады. Жедел тауға барса ат та жоқ, адам да жоқ. Күзетшілеріне сенбеген бай күзетке өзі шықпақ болады. Бір түн күтеді жоқ, екі түн күтеді жоқ. Ай жаңарады-ау деген түні өткенде болған жай тағы да қайталанып, малына киінген келіншек сылдырап тағы да қораға келеді. Жетегіне байлауда тұрған бірнеше малды алып, келіншек тауға еніп жоқ болады. Абдырап қалған бай түк ете алмайды.

Ай жаңарған сайын құпия келіншек таудан түсіп қорадан мал алып жөніне кетіп отырады. Жайдан-жай малынан айрылып қала берген соң таудан түскен кесірден құтылмаққа бай басқа жаққа тұра көшеді. Бірақ қайда барса да мал шығыны болып, байдың басы қатады. Біресе барымта, біресе аштық, енді бірде қасқыр шауып, мал қатары тіптен азаяды. Әбден қалжырап бұрынғы мекен еткен жеріне, қазіргі Қалмас таудың бөктеріне қайта келеді.

Бірде бай ұйықтап жатып түс көреді. Түсінде баяғы келіншек келіп бұған: «Сен малыңды құрбандыққа шалу білсең, барлығы аман болар еді. Сараңдығыңмен мал киесін кетірдің. Өзің құрбандық шалып жетім-жесірді тойдыра білсең, малың шығынсыз болады. Ал олай етпесең, мен сенің соңыннан

қалмаймын», – деп сылдыр етіп ғайып болыпты. Содан былай қарай бай құрбандыққа мал шалып, аш отырғандарды айына бір рет тойдыруды әдетке айналдырыпты. Бұдан соң мал қарасы көбейіп, от пен су апатынан жаудан аман-есен болыпты. Бұның сыры неде деп сұраған балаларына әкесі: «Құрбандыққа мал шалмасам, тау сонымнан қалмайды», – деп жауап береді екен. Содан бері бұл тауды Қалмас тау деп атайды екен.

Қандықұдық

Бұрынғы кездерде әйелдер балаларын соңдарына ертіп, құдыққа су алуға барады екен. Сол кезде құдыққа баланың көлеңкесі түсіп тұрған деседі. Ал өзінің көлеңкесін қызық көрген бала ұстамақшы болғанда, құдық баланы тартып алатын болған. Бұл құдықтың таң қалдыратындығы сол – ол тек қана бала атаулыны ғана тартып алған. Сондықтан да, бұл бала атаулыға қауіп, яғни өлім әкелетін болғандықтан, халық бұл құдықты «Қандықұдық» деп атап кеткен. Содан кейін бұл құдықтан ешкім су алмайтын болған. Бірақ, ақсақалдардың айтуынша, бұл құдық әлі де бар деседі.

Қара су

Кезінде шағын ауылда Сарыбай атты бай тұрыпты. Жасы алпыстан асқан. Байдың иелігіндегі мал ауыл тұрғындарынан да көп болған. Бай саран болған. Көктем келіп, өзен, көлдерде сен жүріп жатады. Байдың иелігіндегі жаңа туған құлыны өзенге түсіп кетеді. Бай құлынды құтқармақшы болып, суға құлынның соңынан түсіп кетеді. Біраздан сон жағаға құлынды шығарады, бірақ өзі жағаға шығуға шамасы келмей батып өледі. Байдың жаман ниетінен бе, судың түсі қара түске айналып кетеді. Содан бері ол суды ешкім пайдаланбай, «Кара су» болып аталып қалады.

Қарағай қаққан

Тарақ бұлағының батысына қарай созылып жатқан үлкен жол бар. Ертеде бір жиыннан Құнанбай жолаушылап, осы жота етегінде отырған Керей руының аталы байларының бір үйінде болған. Енді бірде Қараменде би ел аралап келе жатып, қазіргі Балықты бұлақ өңіріне тоқтап шалдырған екен. Болжампаз қария бұл келешекте көп ел өтетін, жиі осы бұлаққа тоқтайтын мекен болады деп «Қарағайқаққан» деп ат берген. Қарағайдың бір сынығын жонып, бұлақтың басына белгі қылып қаққан.

Қарағанды

Баяғыда бір бай болыпты. Оның өзге малына қарағанда ұсақ-тұяқты көп екен. Ішіндегі бір қара қойды қасиетті деп, отар-отар малының берекесі деп атайды екен. Бір күні мал өрістен кайтканда, қара қойдың жоқ екені анықталады. Әккі қойшылар байға қойдың далада қоздап қалуы мүмкін екенін жеткізеді. Байдың жігіттері кешқұрым мезгілде отар жайылған орындарды сүзіп шығуға аттанады. Шамалы уақыттың ішінде кас қарайып кетеді. Ай сәулесінің жарығымен қарайып көрінген нәрселердің қайсысына барса да, барлығы қараған болып шыға береді. Әбден шаршаған жігіттердің бірі: «Қайда барсаң қараған, бұл өзі қарағанды жер екен ғой», – деп кейіс білдіріпті. Сонан осы жердің аты «Қарағанды» аталып кетеді.

Қарағанды-Ақшоқы

Баяғыда бір бай болыпты. Оның өзге малына қарағанда ұсақ-тұяғы көп екен. Ішіндегі бір қара қойды қасиетті деп, отар-отар малының берекесі деп атайды екен. Бір күні мал өрістен қайтқанда қара қойдың жоқ екені анықталады. Әккі қойшылар байға қойдың далада қоздап қалуы мүмкін екенін жеткізеді. Байдың жігіттері кешқұрым мезгілде отар жайылған орындарды сүзіп шығуға аттанады. Шамалы уақыттың ішінде қас қарайып

кетеді. Ай сәулесінің жарығымен қарайып көрінген нәрселердің қайсысына барса да, барлығы қараған болып шыға береді. Әбден шаршаған жігіттердің бірі: «Қайда барсаң қараған, көрсек. Малға жайлы болса, мекен етерміз, жайсыз болса, тағы да көшерміз», – деген ұсыныс айтады.

Бәтуаға келген көш сол жерге барып орын тебеді. Шалғыны мол, шөбі бітік, ағып жатқан өзені бар жайлы мекен малға жұғымды болып, олар тез көтеріледі. Бір жыл қоныстап шыққаннан кейін төл егізден болып, жаңағы жердің құтты мекен екендігі байқалады. Риза болған халық:

– Шоқым шоқы-ақ екен. Жарайсың! – дейді. Сонан жаңағы биіктің аты «Ақшоқы» аталып кетіпті.

Қоңырат

Ерте кезде осы өңірдің терістік шығысында қатыгез бір бай өмір сүріп, көптеген жалшылар ұстаған екен. Қайырымсыз да катал байдың жылқыларын байлап, бие сауып жүретін пысық бір жігіті бар екен. Бір күні ұзын желідегі құлынның біреуі буынып өлгенін жігіт байқамай қалады. Мұны естіген бай ерттеулі тұрған атына міне сала жігітті желіні айналдыра қуып жүре сабап, қызыл қанға бояп, үлкен жарақатқа ұшыратады. Кеп жалшының бірі кешке өз үйіне алып барады. Бітеу жара болып, денесі ісініп кеткен жігіт айдан аса жатып, әрең жазылады. Содан кеудесін кек кернеген жалшы қаңғырып өлсе де, байға қызмет етпеуге бел байлайды. Содан бай баласының ел арасындағы қара жарысқа түсу үшін жаратып, кермеге байлап қойған қоңыр атын бір түнде мінеді де, Балқаш көлін бетке ұстап тартып береді. Ондағы ойы көл жағасындағы балықшыларға қосылу, не болмаса көлді жағалап отырып арғы жақтағы Ұлы жүз өтіп кету еді. Ертеңіне ізіне түсіп жабыла қуған қуғыншыларға қарасын да көрсетпей, елсіз даламен тартып кетеді.

Үшінші күні түс кезінде жалшының өзі де, аты да қалжырай бастайды. Шілденің ыстығы, бетті шарпыған аңызақ жел таңдайды кептіріп жүргізбейді. Көрмеген жердің ой-

шұңқыры көп дегендейін, арқаның өлкелі көк қасқа баласы болмаса да Қоңырат шоқының терістік етегіне келеді. Бай жомарт еспесі сиякты жерлерді, суларды білмегендіктен, бар үміті алдынан бұлдырап көрінген жалғыз шоқы болады да, соған жетсем, су табылар, көлге де жетермін деп, коңыр атты қақпалап, соған қарай жылжи береді. Бірақ үлкен үмітпен зорға жеткен шоқы маңайынан су табылмайды. Ат бұдан әрі жүруге жарамай, шөлдеп, жерге өзі де жата кетеді. Қайыра басын көтеруге шамасы келмейді, сөйтіп, сол жерге мәңгі тас болып қатады.

Қаражал

Бір заманда Солтүстік Қазақстан өңірінде бір бай қазақ өмір сүріпті. Бірақ шалдың байлығын басып қалатын ұлы болмапты. Байдың өте сұлу Ажар деген қызы болыпты. Ажар бала кезінен ул балалармен асық ойнап, ұлдың киімін киіп, түнде жылқы күзететін жігіттермен күзетке шығатын. Бір күні Жаппас атты жылқышы жігітпен танысып, екеуі бір-бірін жақсы көріп қалады. Бірақ Ажардын Әке-шешесі оны басқа адамға күйеуге бергелі отырыпты. Сонда Ажар мен Жаппас ата-аналарынан басқа алыс жаққа қашуларын тура көріпті. Бір кеште екі сүйікті жар ең жақсы аттарды таңдап, көрінбей оңтүстік жаққа қарай кашыпты.

Ажардың ата-анасы жіберген қуғыншылар оларды Атасу өзенінің бойында қуып жетіпті.

Амалы жоқтығынан «қара бет» болып қайтқысы келмеген Ажар Құдайға жалбарынып, жер астына кіріп кеткенін ұсыныпты. Қуғыншылар дәл қуып жеткен сәтте екі қашқын жер астына өздерінің аттарымен кіріп кетіп, тас болып қатып қалыпты, тек аттардын жалдары жердің бетінде қалыпты. Содан бері жер аты Қаражал атаныпты.

Қарасерке, Жетімсерке, Көксерке, Мұңлық

Баяғыда бір бай қуаңшылық болған бір жылы малын алысқа отарлатып кеп Көксерке тауларына малын үшке бөліп орналастырады. Сол жылы қыста қар қат-қабат қалың жауып әлгі таудағы малға ақсүйек жұт жүреді. Малшылар таяғын ұстап қалады. Тек аяккы тауға қыстаған малдан қой бастай тын қара серке бар бір топ мал, ортадағы тауға қыстаған малдан лак күнінде жетім қалған жалғыз бөрте серке, басқы тауға қыстаған малдан көк серке бастаған аз ғана тұяқ қалады. Апаттан есі шығып, байдың қаһарына есеңгіреген үш қойшы жазға салым көксеркенің жанындағы тауға санаулы малдарымен келіп күңірене бас қосып, мұң шағысып жылаған екен. Сонымен аяққы тау Кара серке, ортаңғы тау Жетім серке, баскы тау Көксерке аталыпты да, үш қойшының бас қосып мұң шағысқан тауы Мұңлық аталып кетіпті.

Қараш қазған

Ұбақ-шұбақ көш келеді. Түйеге де, жылқыға да, өгізге де жүк артылған. Жүк үстінде жас балалар мен кемпірлер. Боздаған бозінген мен жас сәбилердің үні араласып естіліп, тұла бойынды шымырлатады. Адамдардың жүзі жабырқау. Жалпақ даланың шегі сияқты.

«Көрер көзге қаншама кең болсаң да, пейілі тар байлар сені бізге қимады-ау, сидырмады-ау»,– деген жолаушылардың бәріндегі мұң, өкініш сияқты.

Осылайша бірнеше күн бойы ілбеген көш әлі келеді. Көлік үстіндегі адамдар да қалжыраған. Жасы да, кәрісі де ауыздарын шүберекпен таңып алыпты. «Әже, шөлдедім!», «Апа, су!» – деп ұсақ балалар шу-шу етеді. Шолғыншылар көш басшысына: «Алда құдық жоқ, түстік жерге дейін қарадық,» – дейді.

Су шығадау деген жерден құдық қазу керек. Шөлдеген жұрт бір-бірінен ауыз жібітерлік қасық су сұрап жүр. Сабыр сақтаған әйелдер азаматтарға қараса, сары уайымға

салынғандары сарнап, безектеуде. «Әйел ерге қарайды, ер жерге қарайды» дейтін мақал осындайда еске түседі.

Кеш тоқтады. Су шығады деп жерден үміттеніп, қазып-қазып түк шығара алмай ер адамдар кінәлі жандай төмен қарады.

Сол кезде жасынан ер балаша киініп, асық атып, ат құлағында ойнап өскен көш басшысының жалғыз қызы Қараш өздері тұрған белдің етегіне түсіп, нән кетпенді құлаштай бір көтеріп, жүзін жерге сіңіре ұрып жіберді. Он шақты жігіт іштен шыққан сары топырақты сыртқа тасып тұрды. Бір кезде «Су шықты» деген сөз ауыздан-ауызға таралып, даланы жаңғыртады. Шөлдеген әйел-бала құдыққа қарай жүгірісті.

Сол заманнан бастап сол жер «Қараш қазған» деп аталады.

Қарлығаш қыз туралы аңыз

Белгісіз бір заманда Торғай облысында Тасыбек деген бай тұрыпты. Оның сегіз ұлы және бір бойжеткен қызы болыпты. Ұлдары батыр, қызы сұлу әрі ақылды, сонымен қатар құралайды көзге атқан мерген болыпты. Жеңгелері оны Ақеркеш деп атайды екен. Көркіне мінезі сай өнерлі қыз туралы әңгіме елде жата ма, ол туралы естігендер құда түсіп, байдың есігін тоздырады. Ерке әрі ақылды қыз олардың бірін ұнатпайды. Бірі кәрі шал, енді бірі байдың ақымақ ұлы.

Күндердің күнінде аң аулап, серуендер жүрген бойжеткен тау аралап, ән салып жүрген Тәліп атты жігітті кездестіріп танысады. Екеуі бірін-бірі ұнатып сөз байласады. Бұл кезде байлыққа құныққан әкесі қызды еріккен бір шалға тоқалдыққа беремін деп сөз байлап, Қарлығашқа айтпай оны атастырып қояды. Бұны естіген Қарлығаш ызаға булығып, Тәліпке айтып екеуі келісе отырып қашуды жөн көреді.

Таң ата жұрт байдың қызының кедей жігіт Тәліппен қашып кеткенін біледі. Әкесі аттандап сегіз ұл мен өзгелерге: «Не өлі, не тірі әкеліңдер екеуін», – деп әмір береді. Іздеуге сегіз ұлы да аттанады. Іздеп-іздеп таба алмай бос қайтады. Ал бұл уақытта

қол ұстасқан қос ғашық Есіл асып, Нұраға жеткен еді. Бұны естіген бір суайт олар тығылған жерге тура алып келеді. Келе салысымен ешқандай сөзге қарамаған әке екі ғашықты сол жерде атып, жайратып кетеді. Қос ғашық жаны жоқ тек тәні бірге көл жағасында қала береді.

Ертеңіне екеудің денесін тапқан осы елдің адамдары биікке мола орнатып екеуін екіге бөлместен сол жерге жерлепті. Бүгінде ол қырат Қарлығаш биігі деп аталады. Махаббат жолында қиындық көргендер зиратқа барып тәу етеді екен. Жазықсыз қос ғашықтың рухы көмектеседі деген сенім бар.

Қатынадыр

Жұт жылдары халық басқа жаққа үдере көшсе керек. Сол жерде тек бір әйел ғана мал-жанымен қалып, қыстап шыққан. Жаз шыға жұттан әзер аман шыққан тұрғындар көшіп келсе, әйел адырда барлық малын аман сақтап қалыпты. Содан сол адыр Қатынадыр деп аталып кетіпті.

Қонтайшы

Осы арада қалмақтың қонтайшысы тұрыпты. Елге әйгілі бір емші қалмақ ханының ажалын бүйіден болады деген екен. Ол үнемі бүйіден қашып, сақтанып жүреді екен. Сөйтіп, қонтайшы атанып кеткен осы таудың үстіне жайлауға шығыпты. Өйткені өте салқын жерде бүйі жүрмейді де, болмайды да деп сенген. Бірақ қайдан келгені белгісіз сол жайлауда ханды бүйі шағып, содан жан тапсырыпты. Осыдан соң бұл тау «Қонтайшы» атаныпты.

Қоңырәулие немесе әулие үңгірі

Алла тағала пиғыл-пейілі бұзылған халықты топан суына қарық қылғанда, өмір бойы өз бастарына пайда іздемей, біреудің жоғын жоқтап, қауіп-қатерден сақтандырып күн кешкен ағайынды Қоңыр, Қыран, Құлан деген үш адам: «Нұх

пайғамбардың кемесіне мінсек, ауыр болып кетер, қырсығымыз тиер», – деп екі тақтайды құрап мініп, суға ағып жүре беріпті. Аллаға бәрі мағлұм, мейірімі түсіп, су қайтқанда оларды Баянаула тауынан шығарыпты.

Қоңырқұлжа

Бұл құзы өте биік тау. Баяғыда бұл тауда арқарлар өте көп болған. Әрине, дала болған соң арқар деген болады емес пе? Бірақ Қоңырқұлжаның арқарлары өте сирек кездесетін түрі болған. Осы тауды ылғи мекендеп, аралап жүретін Сәбит атты аңшы болған. Ол өте мерген, ұшқан құсты жібермейтін болған. Оған бірде бір бапкер айтыпты: «Сенің өлімің өзің асыраған қоңыр қозы немесе арқардың текесі баласынан болады». Сәбит кішкентай арқарды өлтіруге аяйды да, оны өскен соң соям деп жүре береді. Бірде балалары онымен ойнаймыз деп арқарды тордан шығарады. Осыдан ол тауға қашып кетеді. Сәбит бапкердің сөзін ұмытып кетеді. Ол далаға үйренбеген, оны қасқырлар жеп қойған шығар деп жүре береді. Бірде Сәбит тағы аңға шығады. Ол арқарларды атып жүріп, баяғы өзі асыраған арқардың баласын көреді. Ол қашып кеткелі үш жылдай болып қалған. Арқар еңгезердей болып, көздері от шашып тұрғандай. Сонда ғана Сәбиттің есіне бапкердің сөзі түседі. Ол не болса да осыны құртайын, ол менің ажалыма жеткенше деп соған көздей бергенде көзіне күн шағылысып ата алмай қалады. Ал арқар болса жым-жырт жоқ болады. Сәбит не болса да мен оны атамын деген оймен құздың биігіне шыға береді. Биік таудың басына жетіп, ауылдың үстінен қарап, жерінің сұлулығына сүйсініп тұрғанда артынан оқыранған дыбыс шығады. Бұрылып қараса, баяғы арқар өзіне шабайын деп тұрған сияқты. Қорыққан Сәбит мылтығын да алып үлгермей сасып қалады. Екеуі бір-біріне қадала қарап тұрады. Бір сәтте арқар оқталып Сәбитке тап береді, ал Сәбит атып үлгереді. Бірақ биік құздың басында тұрған екеуі де құздың басынан құлдырай төмен сырғиды Осылайша, бапкердің айтқаны орындалып, Сәбит те, арқар да мерт болады.

Міне, арқардың түсіне және осы болған аңызға байланысты «Қоңырқұлжа» атауы пайда болған дейді.

Қос жігіт

Бірде тұтқынға түскен екі жігітті шақпақ тасқа байлап суға батырған. Арада бірер жыл өткен соң тағы тұтқындарды батыруға келсе, алдында батырған жігіттерді байлаған тастары таудың жағасында тұр. Тастарда қанмен: «Егер сен тағы біреулердің өмірін алу үшін осында жіберсең, сенің де ажалың осыдан келеді» деп жазылып тұрған. Содан олардың хандары қорқып, ендігәрі Қос жігітке ешкімді батырмайтын болған.

Бірақ бәрібір сол ханның өмірі осы Қос жігітте таусылған. Бірде ол осында шөлдеп келе жатып жауынгерлерімен келген. Бәрі су ішіп жатса хандары таяуға қорқып отырған. Бірақ қысып тұрған ыстық пен шөлге шыдамай, суға түседі. Содан қорқыныш әбден сейілгеннен кейін ол шомылуға кіріседі. Судың ортасында аппақ бұлт қалқып жүреді. Ол соған дейін жүзіп барып, оны алмақ болғанда, оның ішінен жылан атып шығып, ханды шағып алады. Ешкімге айқайлай да алмай, сол жерде мерт болады.

Қос қыз

Бірде осы қос қыздың маңайын бай мекендеген. Ол үйленбек болып, көрші ауылға барады, өзіне қалыңдық іздейді. Өзі сондай саран болады. Содан ол көрші ауылда тұратын кедей шалдың он сегізге әлі келмеген, он екіде бір гүлі ашылмаған егіз қызының бірін алмақшы болады. Ал қыздар болса оған барғысы келмейді. Қыздар әкесіне барып жылап, өздерін оған бермеуін өтінеді. Кария амал таба алмай, байға барады. «Сен тек менің өлімімнен кейін ғана қыздарымның бірін аласың», – дейді. Осы сөзі үшін бай оны өлімші етіп сабап қоя береді. Шал жылап осы қос қыздың қасына келіп, басқа амал болмағаннан кейін суға кетеді. Ал екі қызды бай алмақшы болып жатады. «Енді сендер жетімсіңдер, ешкімге керектерің жоқ, енді сендердің әкелерің де

жок», – деп екеуін де әкетпекші боп жатады. Ал екі қыз әкесі батып кеткен суға келіп, жылап отырады. Қараңғылық түсіп, тып-тыныш болып тұрған кезде судың үстінде ақ киімде әкелерінің мүсіні шығып, екеуін өзіне шақырады. Екі қыз бастарындағы шашбауларын тастың үстіне қойып, қызыл бауларын соның қасына байлап, әкесі көрінген немесе елестеген жаққа қарай суға кіріп кетеді. Оларды тосып отырған байдың құлы олардың суға шомылуға түсіп, қайтпағанын айтады. Осыдан бастап ай толғанда, кешке таман судың маңайына келсең, сықылықтап күлген қыздардың күлкілері естіледі дейді.

Қу өлкесі

Ертеде осы өлкеге бір бай көшіп келеді. Оның тепсе темір үзетін арыстандай үш ұлы болыпты. Күндердің күнінде, жылдардың жылында қалың жұт келіп, ел аштан, аурудан қырыла бастайды. Соның ішінде байдың үш ұлы бірінен соң бірі шешектен қайтып келмес сапарға аттанады. Үш құлынының өлімі байдың қабырғасын қабыстырып, жүрегін қан жылатып, өзегін өртейді. Сонда бай: «Сонау кіндік қаным, туған жерім, асыл мекенімнен саған пана іздеп келіп едім, Балқантау! Сен мені алдадың! Не деген қу едің!» – деп ызаланады.

Міне, содан бастап Балқантау баурайын «Қу» деп атап кеткен екен.

Қу тауы
(І нұсқа)

Ертеде Балқан тауында қоныстап, жайлы өмір сүріп жатқан қаражат руының ішіндегі бошан рулары таудың тұрғындары болыпты. Қазақтардың шұрайлы жерлеріне көз тіккен жоңғарлар қауіп төндіре бастайды. Қарулы әскер, екі жақты қиян-кескі соғыс болады. Батырынан айырылып, еңіреген жас, жесір, жылап шырылдаған торғайдай нәрестенің дауысы, қырылған адамдардан ру басы шегініп, тықсырыла бастайды.

Сезіктенген әскер басылары Балқантаудың үңгіріне келіп паналайды. Бошан руының ру басы былай деген: «Ей, жоңғар батырлары!» Менің алпамсадай, асқар таудай еңгезердей отыз ұлым бар. Сендер тұрмақ, Құдай да менің балаларымды өзіне алып кете алмас. Алса, өкпесі қабынсын!» – деп күпіршілік, астамшылық етеді. Екі қабаттан он бес-он бестен садақтарын кезеп тұрған алпамыстарын ойраңдатып, өлтіріп ойсырата жоңғар әскері жеңіске жеткен. Ұлдарынан айырылған әке тұрған жерінде мынадай сөздер айтқан-мыс: «Құдіретті Тәңір, Құдайға күпіршілік жасадым. Балқантау мекені маған құтты қоныс болмады. Бұл тау менің отыз ұлымды жұтқан қуарған қу тау екен». Осылайша, Балқанның бір бөлігі Қу тауы деп аталған.

Қу тауы
(II нұсқа)

Бір күні Бертіс бидің бір ұрпағы айтыпты: «Мына жер Шаншар атаның балаларының мекендеген жері. Кейінгі ұрпаққа «Шаншардың қуларының мекендеген жері» деген ат қалсын, ақ деген сөзін алып тастап, Қу деп қояиық», – депті. Бертіс би: «Бұдан былай Аққу тауы емес, Қу тауы аталады» – депті. Содан кейінгі ұрпақтарына: «Тауым да қу, жерім де қу, тасым да қу, өзім де қу, қайда қусаң онда қу», – депті. Қу тауының басында шошайған тастар көп екен. «Қызылтас қутыңдап тұр, шошайып тұр» деген содан шыққан деген әңгіме бар.

Құл мен қыз

Баяғы заманда бір байдың қызы болады. Қыз бір күні өзінің қол астында жұмыс жасайтын құлына ғашық болып қалады. Құлдың аты аталмайды. Тек құл деп аталып жазылады. Құл да қызға ғашық болып, бір-бірін сүйіп қалады. Бірақ қыздың әкесі құлға қосылуын құптамай, қарсы болады да, құлды өлтіруге бұйрық шығарады. Бұны естіген қыз құлға бірге қосылып кетейік

деп талап кояды. Құл бұл сөзіне қатты қуанып, екеуі қашпақ болып дайындалады.

Түн ішінде екеуі бір жерде кездесіп қашып кетеді. Қызының құлмен қашып кеткенін естіп , бай қатты ашуланып, соңынан ұстап әкелуге адамдар жібереді.Артынан қуғыншылар келе жатканың естіген қыз бен құл тоқтамастан, аялдамай әрі қарай қаша жөнеледі. Ал қуғыншылар болса қыз бен құлға жетіп қалады. Бар амалы қалмаған қыз бен құл оларға қарсы шығамыз деп аялдайды. Құл қызға: «Мен осы жерде қалып жауларымызбен шайқасам, сен тоқтамастан әрі қарай қаша бер. Уақыт өткеннен кейін артыңа қара, егер көп шаң көрсең, менің қаза болғаным, ал егер бір шаң көрінсе, менің жауларды жеңіп саған келе жатқаным», – дейді. Қыз бұл сөздерге келіспей: «Бірге шайқасамыз, мен сенің жанында болам», – деп жылайды. Ал құл болса, қыздың сөзін тыңдамай, қоштасып жауларына қарай шаба жөнеледі. Қыз сол жерде жылап қала береді. Қыз жігіттің айтқанын жасап, әрі қарай қаша жөнелді. Біраз уақыт өткен соң қыз артына қараса, көп шаң қызға қарай келе жатыр екен. Қыз болса болашақ жарының қайтыс болғанын іштей сезеді де, биік жартастан секіріп, сол жерде мерт болады.

Сол оқиғадан кейін халық құл өлген жерді «Құл» деп атап, қыз секіріп өлген жерді «Қыз» деп атап кетеді.

Құланөтпес

Ертеде бір хан өмір сүріпті. Ол ханның жалғыз ұлы болыпты. Ханның ұлы саятшылықты жақсы көріпті. Бір күні ханның ұлы нөкерлерімен аң аулауға шыққанда, бір үйір құлан көреді. Ханның ұлы бастаған нөкерлері құландарды қуа бастайды. Бір уақытта қуғын кезінде бір ақсақ құланды қуып кетеді. Оның астындағы аты жүйрік болса керек. Ал нөкерлерінің аттары шаба алмай аптығып, өздері тоқтап қалады. Ақсақ құлан бір кезде ханның баласының атына қарсы шабады. Сол уақытта хан баласын тісімен тістеп құлатып, таптап өлтіреді. Хан ордасына қайтып барған нөкерлер баласының өлімін естіртуге

қорқып, күйшіге ханға айт, естірт деп әмір береді. Күйші ханға келіп, малдасын құрып, баласының өлімін өзінің домбырасына қосып айтып естіртіпті. Бұл хабарды естіп қаһарланған хан баласының өшін алмақшы болады. Ол өз әскеріне екі жақтан ұра қаздырып, (біреуі кейіннен Нұра деп аталған, екіншісі Құланөтпес деп аталып кеткен) құландарды айдап, өлтірген.

Құланөтпес, Қосарал

Ерте заманда Алшағар деген кісі өмір сүріпті. Ол өте бай адам болыпты. Содан оның үлкен егістігіне құландар жайылып, түсе берген екен. Бай өзінің халқын жиып алып, құландарды өлтіріңдер деп жар салады. Құландар күнде өзен бойына келіп, құландарды өзеннен өткізбей, ұрып-соғып өлтіріпті. Содан өзен атын Құланөтпес деп атаған екен.

Құланөтпес өзенінің бір әсем жері бар. Оны бұрын Темеш руының Жангелді деген кісісі қоныстаған екен. Бұл жердің бір ерекшелігі - екі аралдан тұрады. Аралдарды қара су бөліп тұрады, жағалай талдар өскен. Мұның атын Қосарал деп атаған.

Құнанбай

Бес Мейрам ішінде қаракесектен тарайтын сарым мен керней руының арасында жер таласы болып, оған билік айтуға аталған ру басылары Байсейіт пен Жанқұтты билер аға сұлтан, тобықты Құнанбайды шақыртады. Қазіргі Шет ауданындағы Батыстау елді мекені маңайындағы кең алқапқа киіз үйлер тігіліп, үлкен дайындықпен Құнанбайды қарсы алады. Алты қанат орданың төрінен орын алған Құнанбайға Байсейіт би кештеу кіріп, сәлем береді. Оның олпы-солпы, қораштау киінген тұлғасына көңілі толмаған Құнанбай берген сәлемін алмай, қораш киімін тілге тиек етіп, намысына тиеді. Сонда шалт мінезді Байсейіт Жақсы Жанқұттыға қарап: «Ақыр заман боларда жалғыз көзді дәу шығады деуші еді, мынауың сол емес пе?» – деп тік кетеді. Осы сөзге, бір көзінің жоқтығын айтқанға намыстанған

Құнанбай билік айтудан бас тартып, атқа қонады. Шығарып салуға ере шыққан Жанқұттыға: «Апырау, жердің үстімен келіп, астымен кетіп барамын-ау», – деп өтінішін айтады. Жақсы Жанқұтты болса: «Құнеке, ренжімеңіз, сіздің бұл жерге келгеніңіз ізсіз қалмас, түбі осы өлке Құнанбай өлкесі аталар», – деп басу айтады. Шынында да, сол өңір кейін «Құнанбай қыстағы» деп аталып кетеді.

Құнанбай еспесі

Бірде Жақсы Жәкең, дуанбасы Құнанбай, ақын Шортанбай бас қосып, әңгіме өткізіпті. Келген ел көп, барлығы тыңдаушы. Ел жайы, жер жағдайын айтып болғаннан кейін халықтың өсиет тыңдар қалпын сезген Жанқұтты былай депті:

– Ақыным, маған бір ой келіп отыр. Қарадан шығып хан болмаған Құнекеңді қалың қазақ қадір тұтып сыйлайды. Мен осы жолы Құнекеме Кертанаш тұлпарды мінгізейін деп отырмын. Сен елді жиі аралайсың ғой, естімегендерге айта жүр мына Есбергеннің еспесін бұдан былай «Құнанбай еспесі» деп атайық. Жиналған жұрт бізден сөз дәметіп отыр. Құнанбай, Шортанбай, Жанқұтты осы жерде бас қосыпты деген аты калсын, болашақты болжай отырып, үшеуіміз үш ауыз әңгіме қалдырайық. Ақыным, сен баста. Шортекен сәл ойланып отырып:

– Жәке, келер заманның адамдары аласа туады,
Ата-анасымен қарсыласып таласа туады.
Жақсылықтан шошынар,
Жамандыққа қосылар,
Әзәзілден досы бар.
Ақырзаман адамы
Сұрасаңыз осылар, – депті.

Құнанбай былай дейді:
– Жасы қырыққа келсе де, сақал-мұрты болмайтұғын,
Бар дүниенің байлығын алса да, көңілі тоймайтұғын,

Өмірі ұрыс-керіс.
Ниеті, пиғылы теріс болады екен болашақтың адамы.

Сонда Жақсы Жәкең тұрып:
– «Ал» десең, топтың алдын бермейтін,
«Бер» десең, бетіңді көрмейтін,
Өткенінен керектісін ұға алмайтын,
Ақылы аз, тойғанға мәз болады екен болашақтың адамы, – депті.

Осы нақыл сөз ел ішінде ауыздан-ауызға өтіп, кеңінен тарап кеткен екен.

Сонымен жақсылар сөз айтқан жаңағы жер «Құнанбай еспесі» деп аталып кетеді.

Құттыбай

Ертеде бұл өңірді Үсен деген адам қоныс еткен екен. Одан кейін әрбір ру басына жер бөлінгенде бұл жер Құттыбай деген кісіге бөлініпті. Ол өзі бала жастан өткір тілді, батыр адам екен. Жерді өз меншігіне алысымен Үсен деген кісіні «өз бөлісіңе жер ал да, кет!» деп көшіріп жіберіпті. Ең алғашында ауыл «Бес ағаш» деп аталған екен. Өйткені бұлақ басында бес ағаш қана өсіп тұрыпты (қазір ол жерде екі ағаш қана өсіп тұр). Құттыбай осы бұлақ басына шымнан үй салып, кейіннен кірпіштен салған, қазір үй орнында ештеңе жоқ.

Содан өзіне қараған туыс, жекжат, руластарын жинап, үй салып, мал өсіріп, егін салып, өз алдарына бірталай адам болып өмір сүріпті. Ол кезде жер таласы, ру таласы жиі-жиі ауыл арасында болып тұрыпты. Міне, осындай жағдайларда араға Құттыбай батыр жүреді екен. Сөзге де шешен, тапқыр кісі болыпты. Бұл кісінің руы – қояныштағай. Бұл кісіден екі бала туған: бірі – Лақ, бірі – Сарт. Бұл кісі туралы әңгімелеуші адам Сарт деген баласының баласы (Құттыбайдың немересі).

Құттыбай батыр қазақ пен қалмақ ұрысында ел ішіне жау келгенде қолына ту ұстап, ат үстінде жүрген кісі екен. Қалмақ

шабуылында аяғына садақтың оғы тиіп, тізеден төмен аяғы салбырап қалғанда, аяғына қараса, тудан айырылып калады екен, аяқ бірдеме болар жігіттеріне мына құрғырды салбыратпай аттың ер тоқымына байлап тастандар деп бұйырып, өзі тудан айырылмай ақыры қалмақты жеңіп, туды аман алып қалыпты. Содан «Құттыбай батыр» атаныпты, жер аты да осы кісінің атымен аталыпты.

Қызылтас
(I нұсқа)

Ертеде қазақ, қалмақ арасындағы шиеленіс кезінде қазақ жауынгерлері қалмақтарды шығыстан батысқа қарай қуып тастайды. Кешкілік мезгіл еді. Шаршап-шалдыққан жауынгерлері елге қайтып келе жатады. Олар күн сәулесіне шағылысқан тау етегіне келіп аялдайды. Күн сәулесіне шағылысқан таудың әсемдігіне, әдемілігіне жауынгерлер сүйсіне қарайды. Содан халық арасында қызара батқан, күнмен шағылысқан тауды «Қызыл тас» деп атап кеткен деген аңыз бар.

Қызылтас
(II нұсқа)

Осыдан алпыс жылдай бұрын екі ғашық осы жартаста кездеседі. Оларды халық Назды қыз бен ақын жігіт дейді. Екеуі де бір-біріне ертеден ғашық екен. Бірақ ғашық жігіт сүйгеніне көпке дейін жақындай алмапты. Оған қыз да қатты налиды екен. Бірде назды қыз жартасқа келіп, тасқа қарап, тілдесіп отырады: «Қандай керемет тас, табиғаттың сұлулығы, табиғаттың даналығы, әсемдігі тек бір өзіңе ғана аян». Бұл уақытта: «Кіммен сырласып тұрсың, Назды қыз?» – деген дауыс шығады. Артына жалт қараған қыз:

– А, ақын жігіт сен бе едің, өзің мына қызыл тастың жанында не істеп жүрсің?

Сонда ақын жігіт:

– Тілін тапсаң, жақсылап мұңдассаң, тас та саған сырын айтар, – деген екен.

Сонда қыз:

– Иә, Қызыл тас қандай сыр, қандай мұң айтты өзіңе, – дейді. Жігіт тұрып:

– Сен ғашығыңды, сыңарыңды тек осы тастың маңайынан табасың, –дейді.

Міне, осылай екеуі бір-бірін түсініседі. Иә, көп күтіп, армандаған сәттің туғанын екеуі де білді. Жігіттің қолын созып, жақындай бергені сол еді, ауыл жақтан «аттан» салған аттылы адам шауып шығады. Аттылы екі ғашыққа жақындай келіп: «Ай, қарақтарым-ай, кешіріңдер мені, ақын жігіт, менімен жүр. Бір жауыз отаныңа соғыс ашты» деген екен. Жігіттің созған қолы сұлқ түсті. Сөйткен ғашықта бір-біріне жақындай алмай, басын иіп қана қоштасты. Көзі жасқа толы қыз бұрыла беріп, жүгіре жөнелді. Қатты налыған жігіт тасқа бір ауыз өлең жазған екен:

Мінекей, дәл он сегіз келдім жасқа,
Аттандым қанды майдан арпалысқа.
Махаббат дәмін татпай кетсем өшіп,
Шапағат қалсын іні-қарындасқа.
Міне, сөйткен жігіт соғыстан оралмапты деседі.

Мыржық

Шаншардың Нұрбике деген әйелі болған. Бертіс би қарадан шыққан хан аталған.

Мыржық деген жоңғардың батыры болған. Жоңғар шапқыншылығы кезінде Мыржық он мың әскерімен Бертіс би әскерлерімен соғысады. Бертіс өзінің ұлдары Еспембет, Әуез, Өмірзақ, Қоқандарға жер алып беремін деп көп жылдар бойы жоңғарлармен соғысады. Екі жақтан да көп шығын болады. Содан бір күні жоңғардың батыры Мыржық қолға түседі. Сонда Мыржық Бертіс биге былай депті: «Мына үш қызымды (Күнсұлу, Нұрсұлу, Айсұлу деген қыздарын) сен бірдей ал. Мені

өлтіретініңді білемін, сізден сұрайтын аманатым, тек осы жерге менің атымды қалдыр».

Содан Мыржықты қалмақтың ханы, батыры Шәйірғалды тауының басына жерлеген.

Мыржық тауы

Бұл тау Мыржық деген қалмақ батырының есімі екен. Мыржық деген қалмақ батыры бастаған жау елге маза бермеген кез болса керек. Қазақтан Алшағыр батыр қол бастап жауды жеңіпті. Жеңілген қалмақ батыры Мыржық жараланып өлер алдында: «Мына тауға менің атымды қой», – деп ақырғы тілегін білдіріпті.

Бүгінде ақ қайың, шынар терек өскен, сылқылдап сексен бұлақ ағатын «Мыржық» тауының етегінде «Мыржық» ауылы бар.

Мырзакелді

Ақ патша заманында сол таудың баурайында бір ауыл қоныстаныпты. Ауылдың болысы жақсы адам болса керек. Малы көп, үйір-үйір жылқы, қойы, түйесі болыпты. Халыққа да жайлы «қонақжай» болыпты. Бір күні сол кісіге қонаққа Ақ патшаның өзі келіпті дейді. Болыс той жасап балуан күрес, бәйге, жаяу жарыс, көкпар тартқызыпты. Аста-төк ет, саба-саба қымыз, халық ығы-жығы, той қырық күнге созылыпты. Патшаны аң аулатып, құс салғызып, ауылдың табиғатын аралатыпты. Қазақтың қонақжайлығына, мейірбандығына тәнті болған патша еліне кетіп бара жатып артына қарағанда, ауылдың іргесіндегі тауға көзі түседі. «Мына таудың аты не?» – деп сұрайды. Жұрт білмейді. Патша: «Ол тауды «Мырзакелді» деп атандар», – дейді. Содан бері тау «Мырзакелді» аталып келеді.

Найза кескен

Ертеде бір тайпа елдің жылқысын жау алып, мінуге ат болмай, Ес батыр (шын аты Есей) мен Дос батыр (шын аты Досберген) екеуі жылқыны жаяу қуыпты. Сонда қолдарындағы найзаның сабы ұзын болған соң сабын кесіп қысқартып алған дейді. Сол жер «Найза кескен» деп аталса керек. Жау жеткізбей қашып отырған, сонда Дос батыр жауырыншы екен. Содан олар қуғыншы кері қайтты деп ойлап, сол жерде тоқтап жылқы сойып, тамақ істеп жатқанда үстерінен түскен Дос батыр мен Ес батыр Қайықбанның қақторысы деген керемет жүйрік атты қолға түсіріп, жауды ойсырата жеңіп, жылқыны аман-есен алған деседі.

Найзатас

Байдың баласы он жасқа толғанда әкесі қылышын туған күніне сыйға тартады. Бала ойнап қылышымен тауға шығып кетеді. Сол кезде найзағай жарқырап, жаңбыр жауып, қатты дауыл соғады. Баланы найзағай ұрыпты деп әке-шешесіне хабар жеткізеді, бірақ бала бір үңгірге тығылып қалып, екі күннен кейін табылады да, сол үңгірге «Найзатас» деген атау береді екен.

Нарөлген

Ертеде Балқаш көлінің маңында, бетпақ далада бір кемпір болыпты. Оның біраз малы болады. Ол малының арқасында күн көріп, жан сақтаған екен. Бірде кемпірдің барлық малы келіп, жалғыз нары келмей қалады. Кемпірдің баспаған тауы, бармаған жері жоқ, барлық жерді іздейді. Бірақ нарын таба алмайды. Содан нардың жоғалғанына екі күн өтеді. Өзі келер деп тосқан кемпір тосудан жалығып, өзі іздемек болады. Ол таңертен тамағын дайындап, жолға шығады. Сол күні аспанды қара бұлт торлап, дала күңгірттеніп тұрады. Кемпір жан-жағын бір шолып мал жайылатын жайылымға қарай бет алады. Ойы қайтсе де нарын табу болады.

Аспанды қара бұлт торлап, қатты жаңбыр жауған күні нар түйесін іздеп шығып, кемпір қатты қорыққан екен. Найзағай шатыр-шұтыр ойнап, күн күркіреп, кемпірдің зәресін алады. Жаңбыр басылған соң, кемпір жайылымға қарай беттейді. Жайылымнан күнделікті жайылып жүрген малдарын көреді. Барлығы түгел, нары да малдарының қасында жайылып жүреді. Нары кемпірдің көзіне оттай басылды. Кемпір нарының табылғанына қатты қуанып, үйіне қайтпақшы болады. Бірақ қайтадан жаңбыр жауып, сол жерде жаңбырдың басылғанын күтіп, біраз кідіреді. Ол нарының басын ұстап біраз тұрады. Сол кезде найзағай жарқылдап, күн күркіреп, одансайын күшейеді. Кемпір қорқып, нарын босатып, артқа қарай тартына береді. Нарының табылғанына қуанған кемпір үйіне тез жетіп алайын деп, аяғын жылдам басып ұзап кетеді. Күннің күркіреген дауысынан қорыққан кемпір екі құлағын басып алып, артына қарамай кетіп бара жатқанда, нарының боздаған аянышты дауысын естиді. Артына шошына қараса, нарына найзағай түскен екен. Осы жерде нар өлгендіктен «Нарөлген» деп атапты.

Терісаққан

Қазақ даласын хандар әулеті билеп тұрған заман. Сол заманда халыққа жауыздығымен белгілі Айтық деген хан өмір сүріпті. Ханның төрт ұлы болыпты дейді аңыз. Хан бір күні ұлдарын жинап алып:

– Мен асарымды асырып, жасарымды жасап болдым, дәм-тұзым таусылар уақытым да жетті. Мен өлгеннен кейін осы билеп отырған жұртымды қанап, ауыз болып, елдің малын жесеңдер де байлығым мен атағымды сақтап қалуға уәде беріңдер, – дейді. Үлкен ұлдары әкесінің сөзін құп етіп, уәдесін береді. Сонда кенже ұлы тұрып:

– Мен халқымның малын жеп байығанша, өмір бойы тақыр кедей болып өткенім артық. Маған арам байлықтың керегі жоқ, – деп әкесі мен ағаларына қарсы шығады. Оған ашуланған әкесі үлкен ұлдарына кенже ұлын өлтіруді бұйырады. Ағалары інісінің

кол-аяғын байлап, ел ішіндегі өзеннің біріне лақтырып жібереді. Інісі сол өзеннің тұңғиығына батып көз жұмады. Сол кезден бастап, төртінші өзен үш өзеннің ағып жатқан бағытына теріс ағатын болды. Сол себепті қаланы «Терісаққан» деп атап кеткен дейді аңыз.

Тоқтамыс

Тоқтамыс қырық шақты адамымен аталмыш бұлақтың жағасында дем алады. Іштерінде екі-үш сарбазы жансыз боп шығып, Тоқтамыс пен ұйқыда жатқан жолдастарын шетінен бауыздап қырып салады. Ертеңіне азанда сол елдің дихандары осы жағдайдың үстінен түсіп, ішіндегі шала жансар бірінен «Тоқтамыстың қолы едік» дегенді ғана ұғып, бәрін жерлепті. Содан бастап ол жер «Тоқтамыс» атаныпты.

Топар

Ертеде Топар, Жандар деген екі ағайынды жігіттер болған екен. Екеуі де әрі өжет, әрі батыр екен. Ол кезде қалмақтар жаулай бастаған екен. Қалмақтар мынадай шарт қойыпты: «Бұқа мен бұқаны сүзістірейік, айғыр мен айғырды төбелестірейік, балуан мен балуанды күрестірейік, егер де осы үшеуі де жеңіске жеткен болса, жерді бейбітшілік жолымен тастап кетеміз» деген. Сонда қазақтардың бұқасы да, айғыры да, балуаны да жеңіске жеткен екен. Содан осы сайыс болған жер Топар деген кісінің құрметіне қойылған екен.

Тораңғыл әулие

Ертеде ғайыптан ба, әлде көктен бе бір бала пайда болады. Бұны біреулер қыз екен дейді, біреулер ер бала екен дейді. Бірақ негізінен ер бала көрінеді. Сол бала жас кезінде қайтыс болып, сол жерге жерленеді. Кейін баланың бейіт басына Тораңғылы ағашы пайда болып, дарақ болып өсіп шығады. Бала бейітінен

қасиетті жағдайлар көрініп, халық баланы әулие бала деп жориды. Сонымен сол бейітті «Тораңғылы әулие» деп атайды. Тораңғылы ағашының бір бұтағын кесіп, не шауып алған адамдар көрер көзге зардап шегіп ауырғандары байқалады. Содан кейін бір де бір адам бұтақ алмайтын болған.

Төлей тоғайы

Осы жерлерде бір уақыттарда, шынында да, биік қараған ормандары өсіпті. Бүкіл айналаны байлығына сараңдығы сәйкес келген бай иемденіпті. Оның мыңдаған бас қой, түйелері мен қонды үйір-үйір жылқылары болыпты. Оның үлкен қазандарында күні-түні хош иісті ет қайнап жататын. Бұл астан байдың әйелдері, бала-шағасы мен малайлары ғана дәм тата алады екен. Байдың дүние-мүлкі жеткілікті еді. Тек ол жомарт жүрек пен қайырымдылықтан жұрдай, қызғаныштан үнемі жүрегі сыздап жүретін жан еді. Бірде қыстың орта кезінде сұрапыл боран соғып тұрғанда адасқан үш адам шаршап шалдығып жүріп байдың үйіне тап болады. Жаурап, қатты жел өтіп тотыққан олар байдан көмек және пана сұрайды. Бірақ сараң бай малайларына қонақтарды аулақ қуып жіберуді тапсырады.

Әлсіреген, үміті үзілген жолаушылар бай ауылынан көп ұзамай, қинала-қинала көз жұмған. Оларға соңғы баспана болған шоқ қарағай еді. Қар тоқтап, долы жел бәсеңдегенде қоныстағы адамдарды үрей билейді. Шоқ қарағай өскен жер қатқақ жалаң құмға айналады. Үш биік құм төбе үш молаға ұқсайды. Шоқ қарағай тып-типыл болып, бұлақтар кеуіп қалады, бос қалған құдықтардың қабырғалары опырыла құлап, қарғыс атқан жерден тіршілік те жойылады.

Төресай жері

Ертеде өл ауыл арасындағы жер дауы, жесір дауы, мал дауына билер төрелік жасап, дұрыс-бұрыстығын солар шешіп айтып отырған. Әрине, олар осындай кесім жасап төрелігін

айтатын жерді де өздері таңдап, белгілейтін болған. Осындай орынға кез көлген жерді белгілей бермейтіндігі тағы белгілі. Сондай төрөлік айтатын жер «Төресай» аталып кеткен дейді. Осы «Төресай» атауы жайында да әрқилы аңыз-әңгіме бар. Бұл шындыққа саяды. Айтушылар бұл атаудың екінші бір шығу тегін сайдың бай табиғат көркімен байланыстырады. Едірей тауының ішіндегі сайдың ең көріктісі, әсем жер болғандықтан, сайдың төресі екен деп риза болысқан. «Төресай» атауы содан шыққан дейді.

Тұмсық

Осы жерде жеті қат жерді тесіп шыққан мөлдір бұлақ болыпты. Бірақ бұл бұлақтың айналасы жан маңайлатпас саз батпақ екен. Бір күні бір үйір бұқа келіп су ішпек болса керек. Бір бұқа ең жақын келіп, балшыққа түсіп кетеді. Батып бара жатқан бұқаның денесі көрінбей кетіп, тек тұмсығы батпай қалып қояды. Содан бір адамның маы жоғалып, іздей келгенде осы бұлақ маңайынан табылады. Сұраған адамдарға тұмсықты бұлақтың қасынан таптым деп жауап беріпті. Тұмсықты бұлақтың келекеле балшығы азайып, елге қоныс болыпты. Содан бері бұл жер Тұмсық деген атауға ие болған екен.

Тұрсынбике тауы, Жақсықылшы тауы,
Жаманқылыш төбесі

Жақсықылыш, Жаманқылыш Шора ханның баласы деседі. Тұрсынбике Асан қайғының қызы, Абаттың қарындасы деседі. Ағайынды екі жігіт Шора ханның баласы Жақсықылыш пен Жаманқылыш Тұрсынбикеге ғашық болыпты. Екі орта телегей теңіз су болғандықтан ғашықтар бір-біріне қауыша алмапты. Екі жігіт атпен жағалап, күндіз-түн жүріпті. Тұрсынбике бау қамыстан шом байлап, салы ағызып, ортаға шам жағып, белгі беріп суға түскен көрінеді. Салыны арман-бермен жел айдап ағыза беріпті. Жаманқылыш Жақсықылыштың аттары терең суға

түспей, салыдағы Тұрсынбикеге қауыша алмапты. Салыны жел айдап, таудың етегіне келіп қайырлап тоқтап қалыпты. Қасында жолдасы жоқ Тұрсынбике күзгі қара суықта жаурап, салы үстінде өліпті. Жаманқылыш Тұрсынбикеге қауышуға ант етіп, атты кештіріп жақындай түсіп келгенімен бір жетідей су үстінде арман-бермен өте алмай ылдиға түсіп кетіп, су жұтып өледі. Жақсықылыш та атты дүздіріп кештіріп кейін қайтпайды. Бұл батыс бетті жағалап жолды ұзартып алып, бұл да су жұтып өледі.

Абат батыр қарындасы Тұрсынбикенің осындай халге душар болғанын сезіп, атын мініп, найзасын суға бойлатып биік-биікті жағалап, өткелден-өткелге атты дүздіріп өтіп келсе, таудың етегінде салы қайырлап, үстінде қарындасы Тұрсынбике өліп жатқан үстінен шығады. Өз басы шаққа келген Абат батыр Тұрсынбикені ауылға алып қайтуға мүмкіндік таба алмайды. Сол тауға апарып қарындасын жерлейді. Сол тау Тұрсынбике тауы аталып қалады.

Енді Тұрсынбикенің батыс бетін жағалап, атты судан кештіріп дүздіріп келе жатып, таудың етегінде жас жігіт өліп жатқанын көреді. Абат батыр өлікті жерлеп, Жаманқылыш төбесі атандырып кетеді.

Абат батыр шаршап, су үстінде күндіз-түн жүріп, елге қайтуға кіріседі. Найзасын суға бойлатып, тайыз жерді кешіп, терең жерден дүзіп отырады. Тауға жақындап, енді құрғақшылыққа шығам дей бергенде, таудың етегінде сұлу жас жігіт өліп жатқан үстінен түседі. Бұны да Абат батыр қолтықтап әкеліп, тау басына жерлейді деседі. Бұл тауды «Жақсықылыш тауы» атандырып кетеді. Бұл үш ғашықтар бір-біріне қауыша алмай телегей теңіз судан жол тауып жүре алмай, күзгі қара суықта су ортасына түнеп өліпті.

Ұйқыдағы батыр

Бұрынғы өткен заманда адал тірлігімен тіршілік еткен бір қауым жұрттың шайқасына келіп, бір жеті басты айдаһар орын тебеді. Елге қаһарын төгіп, күн сайын жеті басына жеті жылқы,

жеті сиыр, жеті қой және жеті адам алып отырыпты. Бұл жаңағы айдаһардың күнделікті тамағы екен. Осындай қахатшілік заманнан ел әбден ығыр болады. Күндердің бір күнінде құрмалдыққа белгіленген мал-жанды апара жатқан топқа бір жолаушы қарсы кезігеді. Бойы ересен биік, алып мүсінді тұлғалы адамның келбетіне сүйсінген жігіттер уақиғаны бастан-аяқ баян етеді. Сонда жаңағы батыр ел үшін айдаһарды өлтірмекке бел буып, қолына алмас қылышын алып жалғыз өзі кетеді. Ашуланғанда айдаһардың аузынан от-жалын шығады екен. Айқасқа түскен батыр жеті баспен жеті күн арпалысады. Жетеуін де жеңген ақ алмасымен ажал қаптырған батыр қатты қалжырап ұйқыға кетеді. Шала-жансар жаны қалған айдаһардың бір басы соңғы күшін жинап, ұйықтап жатқан батырға от сеуіпті. Соның салдарынан жаңағы батыр тасқа айналып кеткен екен. Сол кезден бастап халық сол тасты «Ұйқыдағы батыр» деп атап кетеді.

Ұмсын түскен

Жаздың бір жайдары кезі еді. Шағын ауыл үлкен бір қарбалас үстінде. Әр тұстан әзіл-оспақ, күлкі, балалардың көңілді шуы естіледі. Дөңгелете тігілген жеті-сегіз киіз үйдің ортасындағы шағын қотанда орнатылған тайқазанда буы бұрқырап ет пісіріліп жатыр. Қазандық басында екі-үш жас келіншек еттің дұрыс пісілуін бақылап жүр. Бір кезде балалардың: «Келді, келіп қалды», – деген қуанышқа толы дауыстары естілді. Киіз үйлерден жүгіре-жүгіре шыққан адамдар қара жолдың үстімен шаңдата жарысқа түскендей жүйткіп келе жатқан төрт арбаны көреді. Қос ат жегілген сәнді арба ауылдан бір шақырымдай жердегі бұлақтың басына тоқтайды. Бұл келе жатқандар ауылға келін әкеле жатқандар еді. Бұлақ басына түскен келін қасындағы серік қыздарын ертіп ауылға беттейді. Ауылдан домбыра тартып, ән айтқан бір топ қыз-келіншек жастарға қарсы жүрді. Орта жолда бәрі қосылып әзілдесе күлісіп ауылға келеді. Сегіз қанатты ақ үйдің тұсына жас келінді қоршай жақындап келген жастарға ақ жаулықты аналар

шашу шашады. Жас келінге қарт ана отқа май құйғызды да, оң аяғымен аттатып, ақ ордаға кіргізеді. Кейіннен осы жас келін түскен бұлақ басы «Үмсын түскен» аталыпты.

Шом қалған

Қалмақтар қалың қолмен жорыққа шығып, соғыс салуға келгенде кеш батып, қас қарайып кетеді де, сол маңайға түнеп, ертесіне шабуыл жасамақ болады. Қалмақ қолының көп екендігін білген қазақ әскерінің қолбасшылары ақылдасып, айла жасауға кіріседі. Сөйтіп, кең жазық даланың әр жерінде түнде от жағады. Жау жатқан жерінің қарсы жағында лаулап жаққан от көбейеді. Қалмақтар оны көріп, қатты үрейленеді. Қазақ қолы тым көп боп көрінеді. Осы әдісті қолданған қазақ қолы таң қараңғысымен тұс-тұстан атойлап шабуылға шығады. Жау алды-артына қарамай зытады. Олардың қосында қалған шом мен қомға байланысты сол жерді қазақтар «Шомқалған» атап кетіпті.

Шідерлі, Өлеңті, Ақ көл

Бұрынғы ескі уақытта Асан қайғы деген адам болғаны бәрімізге мәлім. Асан қайғы еліне жақсы жер іздеп елінен кеткен екен.

Жер-жерді аралап келе жатып, бір кең жайылып жатқан өзенге келді. Өзен айналасына қарап тұрып: «Пай шіркін-ай, бұл жерде шідерленген ат семіретін жер екен, бірақ адамдары арамзалы ел болады екен»,– деп ары жүріп кетеді. Қайғы бұл өзенге Шідерлі деп ат қояды. Қазір Шідерлі поселкісі құрылды.

Ары келе жатып тағы да бір өзенге жетеді. «Суы мен шөбінің шулап, өлеңдетіп тұрғанын қарашы, бірақ елі босқа сөз сөйлеп, өсекшіл, бұзық ел болады екен,– дейді де,– шөп-суы өлеңдетіп тұр ғой, бұл өзеннің аты «Өлеңті» болсын»,– деп ары карай кете беріпті. Қазір ол жерде «Өлеңті» совхозы құрылды. «Өлеңті» – қазір үлкен совхоз. Мал және егін шаруашылығымен айналысады.

Асан қайғы осымен тоқтамай ары қарай кетіпті. Осы Өлеңті мен Шідерлінің суларының аяғы үшінші бір көлге құйылады екен.

Асан жүре-жүре сол көлге де жетіпті. Көлге қарап тұрып: «Суының қардай аппақ, тап-тазасын-ай, бірақ та айналасында шөбі аздау екен», – депті. Сөйтіп, бұл көлге «Ақ көл» деп ат қойыпты. Бұл үш көл бар аймаққа Исабек, Исақ дегеннің тұқымы тоқтап, орын алыпты.

ҰЛЫТАУ ӨҢІРІНІҢ ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАРЫ

Ақмешіт әулие

Асанқайғының әкесі Тәліп шешен деген кісі еді дейді. Тәліптен Мақсұт, Асан, Қазтуған, Шерқатты деген төрт ұл туады. Бұл әулеттің кіндік қаны тамған ата жұтты әу баста Еділ бойы екен. Содан, күндердің бір күнінде Орманбет хан өліп, он сан ноғай бөлініп, қазақ, қазақ ноғай айырылысқан аласапыран заман болды. Сол аласапыранда Асанқайғы бүкіл әулетімен түріле көшіп Ұлытауға келді. Жолай Қызылжар маңында ағасы Мақсұт дүние салды. Бұл кезде әкесі

Тәліп тірі еді дейді.

Ұлытауға келген соң кешікпей Тәліп қайтыс болады. Тәліптің сүйегі Ұлытаудың шың басына қойылған. Кейін, Мақсұттың жесірі, Асанқайғының ел-жұртқа қадірлі Ақмешіт атты жеңгесі дүние салғанда, Ұлытау басында жатқан атасы Тәліптің қасына жерленеді. Бұл орын күні бүгінге дейін «Ақмешіт әулие» деп аталады.

Асан Желмаясына мініп, қара қобызын бөктеріп, дүниенің жүзін шарлап кетеді. Шұбырған халыққа жайлы қоныс, жақсы тұрақ іздейді. Болған жерлерінің бәріне баға беріп, болжау айтады. Елдің мұң-шерін қыл қобызына, күй шалады. Асан содан бастап Асанқайғы атанады.

Сөйтіп жүріп, бірде Тана, Танай деген бойжеткен егіз қызға кездесіп, оның Танасына үйленеді. Қазіргі Қостанай деген жер осы Тана мен Танайға Асанның алғаш ұшырасқан жері еді дейді. Танадан Асанқайғы Абат деген ұл көреді. Абат елге қадірлі болып ержеткен шағында, жау қолынан қаза табады. Осыдан кейін кешікпей-ақ Асанқайғы да дүние салса керек. Асанқайғының да сүйегі Ұлытаудың шың басына қойылған әкесі Тәліп шешен мен жеңгесі

Ақмешіттің жанына жерленеді. Қазір Ұлытау басында, Торғай жеріне сұғына ағатын қос өзеннің бірі-Үлкен Қайғы, екіншісі Кіші Қайғы деп аталады. Үлкен Қайғы деп Асанның

құрметіне бола, кіші Қайғы деп Абаттың құрметіне бола аталып еді дейді.

Ұлытау

Сонау бір заманда Тұран ойпатындағы осы бір тауда Зәрдеш (Зоратуштура) есімді ұлы өмір сүріпті. Кейінде бүкіл әлем азаматын ұлы ұстазы деп таныған сол Зәрдеш тау басына шығыпты. Тас үңгірде тұрыпты. Таң атқаннан кеш батқанша таудың ішін аралап, көкке шаншылған ғажап шындардың сұлулығына таңданып, манайына хош иісті жұпар шашқан көгілдір көркем аршасына, ақ балтыр ару қайыны мен хас батырдай қасқайып өскен жас теректеріне сүйсіне қарайды. Тауда туып, таста өсіп, дала сырына қанығып жүрген бала жігіт бала жігіт бірде таудағы үңгірде ұйықтап қалады. Түннің бір уағында Зәрдешті ғажайып бір күш орнынан тұрғызып, таудың сонау ең биік ұшар басына аяғының ұшын жерге тигізбей алып ұшып, көтеріп шығарады.

Тау басына шыққан Зәрдеш өң бойындағы бір оң өзгерісті байқайды. Есін жиып, жан-жағына қарағанша болмайды, аспан әлемінен маңайын алтын сәуле, нұрға бөлеген ғажайып шуақ төгіле береді. Нұр сәуле қапелімде не болғанын аңғармай қалған Зердештің жүрегін жырға толтырып, көңілін қуанышқа бөлейді. Шуақты нұр тұтас тауды бұрын – сонды жер беті көрмеген ғажайып алтын шұғылалы сәулеге шомылдырады. Мол шуаққа бөленге Зәрдеш сол сәтте жаратушы Алланың нұр сипатын көреді. Алланың нұрына бөленге Зәрдеш өзіне жаратушының аян беріп тұрғанын біледі. Адамзат баласына тура жол нұсқауды, жақсылыққа бастауды Алла тағала Зәрдешке жүктейді. Сөйтіп, ұлы ғұлама осы шап-шағын кішкентай таудың үстінде Алланың шуақ нұрына бөленеді.

Ертеңіне Зәрдеш етектегі елге елдіктің жайын, адамгершіліктің мәнін уағыздайды. Сол заманда біреу қайтыс болса, сол үйдің ет жақындарының бірін-бірге көметін бір тұрпайлық бар екен. Зәрдеш алдымен осыған тоқтау айтады.

Бұрыннын қалыптасып қалған дәстүрсалты бар ел Зәрдеш айтты деп тоқтай қалсын ба?

– Осының өзін өлтірейік.

– Бізге жөн-жоба айтатын бұл кім? – деп Зәрдешке қалың топтың ішінен он шақты адам тұра ұмтылады. Олар жақындап, Зәрдешке қол сала бергенде, көктен жасын ойнап, ызалы топты түгелімен ұйпап жібереді. Оны көріп тұрған қалың топтын ішінен Зәрдешке батып енді ешкім қайта ұмтыла алмайды. Көп ішіндегілер арасынан:

– Оу, халайық, мына балада қасиет тұр ғой.

– Осының айтқанына көнейік, – деп Зәрдештің сөзін құп алады. Сол жерде Зәрдеш халыққа Алладан аян алғанын, жаратушының осы тауға нұры тигенің, осы өңірдің қасиет шупғын юөленгенің айтып:

– Бұл тау бұдан былай барлық таудың ұлығы – Ұлытау болып аталады, – деген екен. Содан бері бұл тау жәй тау емес, Алланың аян нұрына Шомылған қасиетті Ұлытау болып аталыпты. Алланың нұры тиген тау содан кейін жер бетіндегі барлық таудан өзгеше ұлық атанып, ұлы болған. Адырлар мен жазықтардың арасы жайқалған жасыл шалғын. Бұл жөнінде ел ішіндегі бір әңгімеде сонау жаугершілік заманында Ұлытауды жайлаған елдің бір батыры қапылыста жау қолына түсіп қалыпты делінетін аңыз айтылады. Сонда батырдың түрі мен түсіне, күш мен сымбатына әбден сүйсінге қалмақ ханы өлтіруге көз қимай өзіне алдырып, оның елі, жері жайлы сөз қозғапты.

– Ау, батыр, елің, жерің қандай? Жерім таулы, елім тоқсан екі баулы, – депті.

Есіл өзені туралы аңыз

Есілбай өзені Жезқазған облысындағы Ұлытау ауданында орналасқан. Оның атауы Есілбай деген адамның есімінен шыққан. Есіл өзені Ақмола, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан облысынан ағып өтеді. Есіл солтүстік облыстардан өтіп, Ертіске құяды, ол Сібірдегі Обь өзеніне құяды. Ең басында, Есіл адамның

есімін иеленген. Бұл ежелгі дәстүр, Ырғызбай, Ертісбай және т.б. өзендер болған.

Есіл өзенінің дәл атауы нені білдіреді? Топонимист Ғ. Қоңқашбаев «Есіл – «ширатылған-толқынды ағыс» деп жазады. Яғни, өзен ағысы мынадай, ол арқанға ұқсайды, қозғалыстан айналады.

Ежелдегі түркі аңыздарында Күлтегін батыр туралы «Жасыл оғыз» өзенінің атауы кездеседі. Мәтіні мынадай: «Біз үлкен ағамыз Күлтегінмен Жасыл өзеніне, Шантунг жазығына, Темір қақпаға дейін (Кавказға дейін) жеттік. «Жасыл оғызды – жасыл өзен» деп түсіну керек.

Халықта Есіл өзенінің атауы «Есір» – «бұзық, қиқар, пысық» сөздерінен шыққан деген аңыз бар. Ілияс Есенберлиннің «Алтын Орда» тарихи романында мынадай эпизод бар.

«Асан Қайғы өз тостағанынан қымызды сіміріп алып, сөйледі:

«Солтүстікте Есір өзені алты күн жол қашықтығында ағады, онда жылқылар жақсы семіреді, сансыз қой отарлары жайылады, оған баяу ағатын Нұра өзені құяды, оның жағасында мыңдаған жылқылар жайылады, өзенде су мен қуат жеткілікті, ал айналасында көз жеткісіз жазық дала, тоқшылықта өмір сүріп жатқан адамдар өзенге разы.

Бірақ ол да бізге тұрақтайтын орын бола алмайды. Ол жерге қазақтар өз Ордасын орната алмайды, онда тұратын халық бола алмайды. Өзен айналасында орман, таулар жоқ, есесіне, айналасында күншіл жаулар көп. Мен осылардың бәрін ойлай келе, күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айрылдым. Мен бөгде ойлар шырмауынан шыға алмадым, сонда осы өзенге сен Есір емессің, сенің атауың бұдан былай «Есіл» болсын дедім. Менің өкінішім – сенің «Есіл» деген атауыңда болады».

Танымал жазушы бұл өзенге ат қою құқығын аты аңызға айналған кемеңгер әрі ежелгі заман жыршысы Асан қайғыға береді. Есіл атауы тереңге кетеді. «Ес» форманты урал-алтай тілдерінде «сана, ақыл-ой» дегенді білдіреді. Бұл формант Есіл,

Есік, Еспе өзен, Ертіс секілді көптеген өзен мен көлдерде кездеседі.

Біз қазір Есіл, Есір, Ертіс ежелгі гидронимдерінің арасында едәуір терең байланыстар бар екенін білеміз. Мүмкін, бұлар бір ғана сол сөз шығар.

Алашахан, Жошыхан туралы аңыз

Ертеде Сарыарқада Ұлытау тегіресінде Алаша деген хан болыпты. Оның Жошы деген баласы, Домбауыл деген батыры болыпты. Ханның ордасы Ұлытаудың күншығыс жағындағы оңтүстікке қарай ағатын Кеңгір өзенінде болыпты. Сол хан ордасы тігілген жер бүгінге дейін «Қанды арал» деп аталады. Мұнысы хан отырған арал дегені.

Бір күні хан баласы Жошы қасына нөкерлерін ертіп, аңға шығып құлан қуыпты. Басқалары жете алмай, тұлпар мінген Жошы ұзап барып жалғыз жетіп, құландарға араласқанда, қарусыз Жошыны құланның әңгілері (тентек айғырлары) ортаға алып, талап өлтіреді. Біреулер: «талап өлтіргеннің барлық етін жеп қойыпты, жалғыз-ақ шынтағы қалыпты» десе, енді біреулер: «жоқ, басқа етіне тиген жоқ, тек шынтағын ғана жоқ қылыпты» дейді. Тегінде соңғы сөз дұрыс болар. Өйткені құлан ет жемейтін аң ғой.

Жошының нөкерлері артынан келіп өліп жатқан Жошыны тауып алып, елді хабарлайды. «Сақтай алмай, өлтірдіңдер!» деп хан қаһар қыла ма деп қорқып, ел ханға айта алмайды. Күн ұзаған сайын қаупі қайғыға ауысқан хан енді қайғысына қаһар қосып, «Жошының хабарын айтыңдар» деп халықты қысады. Бірақ, біріншіден, айтуға қорқып, екіншіден, қалай естіртерін білмей сасып отырғанда хан мынадай жарлық таратады: «Жошы қалай да аман емес, бір пәлеге кезікті. Оны айтпай отырсыңдар. Сұрағанда айтпағандықтан, мұнан былай Жошының жаман хабарын айтушының кім де болса аузына қорғасын құямын», – дейді.

Халық бұрынғыдан да сасады. Жошының нөкерлері қорқып, басқа мемлекетке – Қытайға кетеді. Ақырында, халықтың ойлы адамдары: «атақты бір домбырашы бар екен. Ол домбыраны кәдімгі адамша сөйлетеді екен», – деп, соны алып келіп, «Жошының өлгенін сен ханға домбырамен естірт»,– деп жалынады. Домбырашы мақұл деп хан ордасына келеді. Қайғыменен зеріккен хан домбырашыны ордаға алғызып, неше түрлі зарлы күйлер тартқызып көңілін көтереді.

Мәжіліс әбден қызған кезде домбырашы домбырасына:

Алаша хан, Жошы хан,
Таудан құлан жосыған.
Жошы ханның өлгенін
Біле ме екен осы хан?
Құлан жеді Жошыны,
Нанбаймысың осыған, – деген сөзді домбыраға сөйлеттіреді. Сонда хан:

– Япырмау, мына домбыра Жошыны құлан өлтірді деп отыр ғой, – дейді.

Халық:

– Тақсыр, Жошының жаманатын аузыңыздан естідік қой, – дегенде хан домбыраның бетін тесіп, сол тесіктен қорғасын құйғызыпты.

Ашуын кімнен қалай аларын білмеген хан ойланып-ойланып, сол маңдағы құланды құртпақ болып, барлық жанды құлан қууға шығарады. Жошының Қабанқұлақ, Еңкей деген екі тұлпарының бірін мініп, бірін қосарлап Домбауыл да шығады. Аңшылар құланды оңтүстікке қарай үркіте қуып жеткенін қыра береді. Домбауыл бір бөлек құланның соңына түсіп, жеткенін қыра-қыра Ұлытаудан үш жүз шақырымдай жердегі Шу өзеніне жақындағанда тұлпардың біреуі тұрып қалады. Жетегіндегіні мініп тағы қуады. Көп ұзамай өзеннің аңғарына таянғанда ол тұлпар да тұрып қалады. Халық екі тұлпардың тұрып қалған жерлеріндегі төбенің аттарын екі тұлпардың аттарымен бірін «Қабанқұлақ» деп, бірін «Еңкей» деп атап кетіпті.

Домбауыл қуған бір топ құланнан сол жерге келгенде бес-ақ құлан қалған екен. Сол бес құлан о да шаршап, екеуі жүруге шамасы болмай Шу өзенінен өтеді де, арғы беттегі бір төбенің бетіне барып жаланып жатады. Қазір сол бес құланның өткен жерін «Бес құланның өткелі» деп атайды.

Құланды жайғастырған соң Алаша хан Жошыға көрнекті там салғызады. Кейін Алаша ханның өзінің де, Домбауылдың да сүйектері сол маңға қойылып, оларға да там салынады. Осы тамның үшеуі біріне-бірі қоралас Кеңгір өзенінің бойында.

Асан қайғы аңыздары

Асан қайғы желмаясына мініп, «Жерұйықты» іздейді. Жолда көрген жерлеріне ат қойып отырған. Жаңаарқа ауданына қарасты көп елді мекендердің атын қойған. Асан қайғы Ұлытауда қайтыс болғанымен, оның желмаясының шөккен жері – Қарауылтөбе, қазіргі Жаңаарқа ауданы Жаңаарқа ауданы ертеректе Асан қайғы ауданы аталған. Асанның желмаясы шөккен және жерленген жері – Қарауылтөбе. Бірақ төбенің жартысы қазылып кеткен. Қазір орны бар ма, жоқ па, белгісіз. Қарауылтөбе кейіннен ат жарыстыратын ипподромға айналды.

Асан қайғы Сарыарқаның Мыңадыр деген жеріне жеткенде, алдына қарап, көп адырларды көріп «Мыңадыр» атапты. Сондай-ақ алдында қарсы тұрған адырға қарап, көзін тігіп: «Мынау бір «Қарсыадыр» екен», оның жазығында тұрған үш тауды көріп: «Ойпыр-ай! Мынау бір құрты мен майы шашылған жайлы жер екен-ау», – деп таңырқап, оған ат қойыпты. Ол үш тауды «Қотыр», «Құртмай», «Шашты» деп атап кеткен. Осы таудың бөктерінде тоғыз ауыл Тама Нұрша болыстың, Әйменнің ұрпақтары қоныстанады. Нұрша – Қылыш әулиенің ұрпағы, Әймен – Нұршаның баласы.

Бүгінгі «Жеңіс» елді мекені ертеде «Түгі өскен» аталған. Бұл атауды да Асан қайғы қойған деген аңыз бар.

«Түгіскен» деп аталатын жер, су аты Сыр бойында, Жиделі-Байсын жерінде де бар екен. Бірақ «Түгіскен» деген жер оба,

төбешік деген мағынаны береді. Түгіскен елді мекенінің іргесінде Құлмырза төбешігі бар. Сол төбешікте Арап батырдың денесі жатыр. Тама Арап батыр деп жазып жүрген осы Арап болады.

Саймақтың сарыөзені

Қобыланды батырдың Дайырқожаны осы Ұлытау маңында өлтіргенің Кодан жыраудың ұлын жоқтап:

Қара Қыпшақ Қобыланды да,
Нең бар еді, құлыным!
Сексен асып, таяғанда тоқсанға,
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным!
Адасқанын жолға салдын,
Бұл ноғайлы ұлының!
Аққан бұлақ, жанған шырақ,
Жалғыз күнде құрыдың,
Қара Қыпшақ Қобыланды да,
Нең бар еді, құлыным! -деп зарлаған қайғылы жырын бұл өңірдің көне көз қарттары қазірге дейін айтып отырады.

Сол Қобыланды батырдың бейті Ұлытаудың солтүстікшығысында, Жаңаарқа ауданның қапталдап ағып жатқан Сарыөзеннің жағасында тұр. Бұл бейтті кезінде Ш.Уәлиханов көріп суреттеп эжазып кеткен. Ал, Сарыөзенге қатысы «Саймақтың Сарыөзені» деген күй ел ішінде күні бүгінге дейін тартылады.

Әшекей қыз

Әшекей сұлу ертеде қазіргі Ақмола облысы, Қорғалжын өңіріндегі Құланөтпес өзенінің бойында өмір сүрген байдың жалғыз қызы болған екен. Сөйтіп, жоңғар шапқыншылығы кезінде жоңғарлар Ұлытауға дейін, нақтырақ айтсақ, Қарасиыр Бұланты өзенінің бойына дейін барған кезде Әшекей сұлудың ауылын шабады. Сөйтіп, Әшекей қыздың жұртына, әкесіне айтады: «Қызыңды маған бересің, егер бұл бұйрығымды

орындамасаң, бүкіл еліңді қырып-жоямын», – деп сұс көрсетіпті. Содан қыздың әкесі және халқы соған көніп, жоңғардың әскерін бастап келген қолбасшыға қызын бермекші болады. Әшекей қыз бұған келісімін береді: «Мені отыз ойын, күн тойын беріп ұзатыңдар», – дейді. Үй тігіп, кірген кезде Әшекей сұлу беліне қанжар байлап, соңынан кіреді. Оны күзетшілер тексермей, отауға кіргізеді. Жоңғардың батыры шешініп жатқан Әшекей қыз қанжарымен жаудың жүрегіне сұғады. Сол уақытта жоңғардың әскері сезіп, сол арада Әшекей қыздың басын шауып алады. Батыры өлген жоңғардың әскері еліне қарай қашады. Әшекей сұлудың еліне деген ерлігі халқының арасында өшпестей із қалдырды. Қазір сол жер «Әшекей жазығы» аталып кетті.

Едіге тауы

Бұл Едігенің қартайып, сырқаты меңдеген кезі екен. Сырқаты меңдеп көз жұмар шағы жақындағанын сезген ол үлкен ұлын шақырып, қол астындағы елін жинауды бұйырыпты.

Ел тегіс жиналғанда Едіге басын көтеріп:

– Уа, халқым, қалың жұртым! Ажал менің иығымды басты. Ендігі өмірім де санаулы. Әттең, жаумен жағаласып жүріп, қан майданда өлсем, арманым жоқ еді. Жасымаңдар, жұртым! Менің бұл халімді естіген жау да кешікпес. Тұлпарым белдеуде тұрсын, сауыт-сайманымды оң жақ керегеге іліңдер, – депті. Арада аз күн өткенде ауылға «Аттан, аттан жау келді!» – деген дауыс естілді. Дауысты естіген Едіге қолына қара сүңгісі мен алдаспанын ала тұлпарына мініп, тауға қарай тұра шабады. Ол кезде батырлар жаудың бағытын, қолын білу үшін ең биік жерге шығып қарауыл қарайды екен. Шапқан бетте таудың ұшар басына жеткенде Едіге атымен қоса мұрттай ұшады. Ел жиылып сүйегін сол жерге жинапты. Міне, содан бері аты жоқ тау «Едіге тауы» деп аталыпты. Денесін таудың басына алып шығады. Бозғыл тасты тау жықпылынан қашап, қуыс жасап Едігені соған қояды. Үстін таспен бекітті. Соңынан жүрт үстіне төбедей етіп тас үйді. Арқаның ең биік тауы – Ұлытаумен үшар басын таластырғысы

келгендей қостар тұрған Едіге жатқан кіші тауды жұрт енді көбіне «Едіге тауы» деп атайтын болды.

Ой түндік пен белеңде

«Ойтүндік пен Белең» дегендегі «белең» қай жер? Бұрынғы заманда Түркістанда Талмас ата деген әулие болған. Үш қатыны болған. Бәйбішесінің аты – Болған , тоқалының аты – Белең . Ана кенже тоқалының аты – Ақбикеш. Болған ана Сарысудың бер жағында, Белең ана Сарысудың аяқ жағында, Ақбикеш Қаратауда, Сауысқандық асуына маңайлас. Үш қатынды үш жерге қондырып, өзі құс салады екен. Ертең ертеменен Қаратаудағы Ақбикештікінен шығып, Сарысуды жағалап, Белең анаға түстеніп, күн бата Болған анаға қонады екен. Ертең ерте аттанып, жолда Белең анаға түстеніп, күн бата барып, Ақбикешке қонады екен.

Өмірін құс салумен өткізіпті. Құсқа құмарлығы сондай – «Қаршығам –ұлым, ителгі – қызым» дейді екен. Бәйбіше, тоқалға кезек аудармай қонып, өмірінде Белең анаға қонбаған екен. Бір күн Болған анаға қонуға келе алмай, Белең анаға қонып қалыпты. Болған ана Белең анаға қонып қалғанына долданып, ессіз болып, суға с…п жіберіпті: «Шомылатұғын суын арамдайын» деп. Су түсі сарғылтым болып, «Сарысу» атанғаны сондықтан деседі. Болған ана, Талмас ата молалары Сарысу бойында, екеуі бір жерде болған дейді. Көмілген жері «Болған ана» аталып қалған. Белең ана өзі мекен қылған жайында, Сарысу бойында қалған да, «Белең» атанып, бұрынғылар «Сарысу» демейді екен, «Белең» деп айтады екен.

Ұлытау, Кішітаудың о жақ, бұ жағынан жеті өзен Сарысуға құяды: «Жеті Кеңгір» дейді. Сол өзендер құйған жерді «Қаражар» дейді. Сонан төменгі жерді «Белеңнің бойы» дейді. Ақбикеш Қаратауда өліпті. «Басымды Темірқазыққа қаратпа, аяғым Әзірет Сұлтанға қарай созылады. Күнбатысқа да қаратпа, аяғым Талмас атаға қарай созылады!» деп өзінен тікесінен-тік тұратұғын қылып көмдірген. Моласын да шошақ қылдырған.

Айкүміс

Айкүмісті бірі бай қызы, бірі кедей қызы деп айтады. Айкүміс атының бұлай аталуының өзіндік себептері бар.

Айкүміс дүниеге келер алдында мал бағып жүрген әкесі далада от жағып отырады. Сол кезде айдың сәулесімен бір нәрсе жарқ ете түседі. Бұны көрген малшы «алтын тапқан екенмін-ау, а» – деп қуанышқа бөленеді. Бірақ жаңағы нәрсе сол мезетте ғайып болады. Сонда малшы «е, әйелім босанып, қыз бала тапқан екен» деген шешімге келеді. «Ендеше, оның атын Айкүміс қоямын», дейді. Ондағы ойы «қыз болса да, ел-жұртты таңқалдырған толған айдай сұлу, қараңғы түнде жол көрсеткен айдай жолбасшы, ақылды болсын және менің қызым күмістей сыңғырлаған күлкіден айрылмасын» дегені екен.

Бірақ жазмыш жолы қатал. Айкүміс сұлу әке-шешеден ерте айрылады. Жетім қызды бай тоқалдыққа алмақшы болады. Қыз болса: «Бұл қорлықтан тек қана анам құтқарады», деп, далада қалған анасының мәйітіне жол шегеді. Шаршап-шалдығып жеткенде жетім қыздың әл-дәрмені бір-екі ауыз сөз айтуға жетіпті. Сондағы айтқаны:

Алуан да алуан жүйрік бар,

Тұлпардан туған шұбар бар. Тыңдасаңыз айтайын Бір-екі ауыз сөзім бар. Шешекеме шығарған Базардан алған жез оймақ Шешекем еді гүлжайнақ (ақкөңіл).

Қасына келіп зарлаған,

Өзіңнен туған Бозтайлақ.

Міне, осыны ғана айтып, қыздың демі үзіліпті. Бұл жер сол қыздың айтпақ жұмбақ ойымен жұмбақ күйінде «Айкүміс» аталып қала беріпті.

Әулиетау

Атқан оғы жерге түспейтін, көздегені мүлт кетпейтін дала кезген бір аңшы өтіпті. Оның кезбе атану себебі-сыры былайғы жұртқа беймәлім екен. Әйтеуір елден жырақтап, тау-тасты

паналап, аң-құстың етін азық етіп күн көрген. Аңшыға Қызыларайдың кез келген жыра жықпылы, тау-тасы, өрген аңы, ұшқан құсы алақанындағы жазудай әбден таныс болыпты. Күндердің күнінде жолы мекені болған қуысындағы үңгірдің біріне түнейді. Мылтығын жастанып, бешпентін жамылып, қатты ұйқыға қойса керек. Түсіне көптен көріспеген ел-жұрты кіріп, елегізіп ояна беріпті. Аңшы еркін даланың ерке елігін, бейкүнә жануарларын жөн-жосықсыз қырып, тамағын тауып келген аңшылық кәсібін Алланың бұйрығы деп қабылдайды екен. Табиғат аясында еш қамсыз-мұңсыз тірлігіне еті үйреніп, келе-келе жүрегінен мейірім аты өше бастаған соң ол тірлікті әбден мойындап кеткенді. Таң қылаң бере жанын жегідей жеген туған елге сағынышын оятқан үңгірден кетіп бара жатады. Кенеттен тау биігіндегі қарауытқан әлденеге көзі түсіп, қырағы көзі киіктің сұлбасын қапысыз таниды. Көзі қарауыта жіті аңдып, мылтығын сайлайды. Кәнігі мүлт кетсін жаңғырып мылтық даусы тиыштықты бұза, алыс-алыс белдерге кетіп жатты. Артынша оққа ұшқан киіктің қып-қызыл қаны жаңа атып жатқан күннің жапқандай, тас сорғалап мөлт-мөлт тамып жатты. Бойынан әл кете бастаған киік ақырғы күшін жинап, ышқына кері жалт бұрылды. Сол кезде киіктің қос өкпесін тесіп өткен қорғасын оқ қайыра кері серпіліп, зуылдаған бетте өз олжасына масаттанып тұрған аңшының жүрегін тесіп өткен екен. Киіктің де, аңшының да көздерінде таудың үшкірлене біткен шыңдарының суреті көл бетіндегі нұры секілденіп дірілдей тұнып қалыпты деседі. Аңшыны ұрған киіктің киесі дейді аңыз. Содан бері тау киелі саналып «Әулиетау» аталып кетіпті.

Қалмаққырылған

Жаугершілік заманда қазақ пен қалмақ жиі соғысқан екен. Содан Ақшимен тауларында қалмақтар мен қазақтар бергі жағында, екі жұмадай ма, одан да көп уақыт па соғысады. Бір күні қалмақтар тау үстіне шығып, ағашты айналдырып белгі береді. Онысы екі жақ та демаламыз дегені. Содан бір күні таудың

үстінен қара құс ұшады. Оны қалмақтар бүгін қазақ соғысады дегенге болжайды. Түні бойы ұйықтамай, соғысқа дайындалады. Ертеңгісінде соғыс басталып кетеді. Қазақ пен калмақ бір-біріне тойтарыс бере алмайды, Ақшимен таулары дөңгелене орналасқан. Ортасында 500 әскер сыярлықтай орын бар екен. Күн батыс жағынан ғана кіретін жол бар. Сол орында қалмақтың бес жүз қолы орналасыпты. Сол тауларды Малайсары батыр басқарған қазақтың қолы қоршап алып, қалмақтарды ешқайда қатынастырмай қояды. Қалмақтар таудың ішінде аштан қырылып өледі. «Қалмаққырылған» деп аталуы осыдан екен.

Қыземшек

Ертеде бір жолаушы жолаушылап келе жатып, бір таудың тұсындағы құдық басына келіп демалады. Құдықтан су ішіп демалып алып, жан-жағына көз салады. Қасында жаңағы тауға ұқсас екінші тауды көреді. Екі таудың бір-біріне ұқсастығын қыз баланың қос анарына теңейді. Әлгі жолаушы демалып тыныққаннан кейін жолай көрші ауылға соғады. Ауылға кіре берісте бір қарт кісі жолаушыдан жөн сұрайды:

– Ей, жолаушы, қайдан келесің? Сонда жолаушы өзінің қайдан шығып, қайда барғанын, қайда демалғанын, қандай тау кездестіргенін, оны неге теңегенін әңгімелеп береді. Міне, содан ел арасында осы екі таудың жаратылысының ұқсастығына байланысты қыз баланың анарына теңеп, «Қыз емшек» деп атап кеткен екен дейді.

Қыземшек жайлы аңыз

Ерте өткен заманда Созақ өңірінің Бетпақ деген шөл даласын мекендеген Уанас деген бай болыпты. Уанастың негізгі байлығы түйе түлігі екен. Уанас түйесін суатқа келгенде және тақырда жусап жатқанда түгендейді екен. Түйелері суатқа келіп ішкенде судың деңгейінің қаншалықты төмендігіне және жатқан кезде тақырдың ашық қалған орнына қарап пәлен кем түйе жоқ

деп анықтайтын болған. Уанастың әйелі Түлкібайдың қызы Әйгелек сұлу екен. Әйгелек сұлу ұзақ мерзім бойында перзент көтермей, ерлі-зайыпты екеуі бір перзентке зар болып, әулиеге ат атап, қорасанға қой атап, ас береді. Астан кейін екеуі әулие аралап, ел кезіп кетеді. Етектерін шеңгел жыртып, табандарына тікен кіріп, өкшелері тілім-тілім болған ерлі-зайыптылар күндердің күнінде азып-тозып Баба Түкті Шашты Әзіз әулиеге келіп түнейді.

Жол азабынан шаршаған, әрі әулиеге жалынып жалбарынған екеуі түннің бір мезгілінде ұйықтап кетеді. Әйгелек сұлу түс көріп, түсінде қолына екі алтын сақина салып, оның бірінде асыл тастан орнатылған көз ерекше жарқырап тұр екен. Осы кезде Уанас та түс көріп, қуанып оянады. Әйгелекке түсін айтып: «Уа, сүйікті жарым, түс көрдім, бір ерді жабдығымен тауып алдым. Ердің үстінде келісті қызыл қоржын бар екен. Осыларды жинастырып, қапқа салып алыппын. Осы мезгілде даусынды естіп оянып кеттім», – дейді. Ерлі-зайыптылар бір-біріне көрген түстерін айтып, қуанғаннан таңды атыра алмайды. Енді, қуаныштары қойнына сыймай еліне қайтады.

Уанас пен Әйгелектің келгенін біліп, ел-жұрты жиналады. Келгендерге шындарын айтпай, қайын атасы Түлепен ауылында болып қайттық дейді. Болған сырды ешкімге айтпай, Аллаға жалбарынумен күндерін өткізеді. Күндердің күнінде Әйгелек жүкті болып, ай-күні жетіп толғатады. Уанас ат шаптырып, атақты Апакай тәуіпті алдырыпты. Жетіқоңырдың бір құмын халық Апақайдың құмы дейді екен. Апақай тәуіптің қамқорлығында болған Әйгелек ай-күні жетіп, арыстай ұл, күндей нұрлы қыз туады. Ұлына Кескентерек, қызына Күлжамал деген ат қояды. Кескентерек пен Күлжамалдың дүниеге келгеніне арнап Уанас ел-жұртына ұлан-асыр той жасайды. Ұлы ер жетіп, қызы бойжетіп көрікті болып өседі. Кескентеректің кеудесі алпамсадай болып, мінезі батыр шалыс, жау десе тықыршып, ұрысқа шыққанша делебесі құрысып отырады екен. Ол катыгез, мейірімсіз болып өседі екен.

Күлжамал болса 15-ке келгенде толықсып, аузы оймақтай, пісте мұрын көрікті аспандағы аймен тең дегендей нағыз сұлудың өзі болған. Көркіне ақылы сай ару болып өседі. Күлжамал жаймашуақ мінезімен, сұлу көркімен асқақтаған ақылымен ауылының мақтанышына айналады.

Уанастың қозы-лағын бағатын Еркін деген баланы он жасар кезінде Ташкенттің саудагері сатып кетеді. Еркін жиырма жасқа жеткенде «аттың құлағында ойнайтын» әбжіл әрі батыр жігіт болып өседі. Ол небір асау жылқыға шалма тастап тартқанда орнынан қозғала алмай тұрып қалады екен. Еркіннің қажырлығына риза болған Уанас оны жылқышыларға басшы етеді.

Күлжамалды елінің атақты байы баласына атастырады. Коныбайдың баласы Мондының мұрны пұшық, көріксіз екен. Халық оны «Мондыпұшық» деп келекелейді. Күлжамал мен Еркін алғашқы кезде ойларында сүйіспеншілік пікірі болмағанымен бірін-бірі іштей жақсы көреді. Күлжамалды Мондыға атастырған күннен бастап, Еркін мен Күлжамал бірін-бірі қимайтындығын, ғашық болып қалғандығын сезеді. Бірақ Еркін өзін Күлжамалдың теңі емеспін деп қорлайды. Күлжамалға ғашық болу Уанас сияқты қожасына сатқындық, қиянат жасағандық болып көрінеді. Еркіннің осы жайын сезген Күлжамал өзінің жақсы көретіндігін, сәті келген күні онымен қалуға ықтияр екендігін айтады. Еркін алғашқыда қорыққанмен ғашығынан айрылғысы келмейтіндігін айтып қалуға келісім береді.

Уанас пен Әйгелек қызы Күлжамалды атастырғаннан кейін баласы Кескентерекке қалыңдық іздей бастайды. Елімен көршілес отырған найман руының Әлмембет деген байының Айғаным деген сұлу қызын айттырып құда түседі. Күлжамал мен Еркін әкесі мен шешесінің ағасы Кескентеректің құдалығына баратын күнін асыға күтеді. Өйткені осы күні қыз бен жігіт қашпаққа уәделескен еді. Құдалыққа баратын күн де жетеді. Уанас ауылының сыйлы адамдарынертіп, бәйбішесі мен Кескентеректі қасына алып құдасының ауылына аттанады.

Күлжамал Еркінді шақыртып алып:

– Мен сені сүйемін, Монды пұшыққа қор етпе, бүкіл ғұмырым өтсе ризамын, қашатын күн келді, әзірлен, – дейді. Еркін өзі бағатын жылқыдан таңдап, екі арғымақты әкеледі. Күлжамалдың жолға алған ас-тамағын қоржынға салып, жолға шығады. Олар үш күн, үш түн суыт жол жүріп, Қаратаудың Созаққа жақын тұсындағы Балықшы әулие маңына келіп, бір үңгірге аялдап демалады. Екі жас үңгірдің ішінде тынығып, ғашықтық ләззатының рахатына бөленеді. Екеуі де осы бақытты сәттер таусылмаса екен деп тілейді. Ұзақ жол жүріп шаршаған екі ғашық әлден уақытта ұйқының құшағында жатады. Қатты ұйықтап жатқан Күлжамал түс көріп, шошып оянады.

Түсінен қорыққан ол Еркінді тұрғызып,

– Жолға шығайық, кетейік, – деп жалбарынады, – түсімде бір қора бұлт келіп, екеуміздің басымызға төніп, алдымен сенің, кейін менің басымды жерге кіргізіп жіберді. Ағам Кескентерек мейірімсіз, қатыгез еді. Сол келіпекеуміздің ажалымызға жетіп жүрмесе екен, – дейді. Күлжамалдың зарына басу айтқан Еркін:

– Осында біраз күн демалайық. Кескентерек қаншама қатыгез болғанымен туған бауырын ажалға қимас, – дейді. Амалы таусылған Күлжамал жауыз ағасынан қорыққанынан есі шығып, етегімен тас теріп, тау қойнауының екі бетінің аралығына төге береді.

Уанас құдалықтан ауылына келгенде қызы Күлжамалдың жылқышымен қашып кеткенін біліп ашу шақырады. Баласы Кескентерекке: «Жарау аттан таңдап мініп қуыңдар. Тірі болса, өздерін, айтқандарыңа көнбесе, өлтіріп, бір белгісін алып келіңдер!» – деп әмір етеді. Әрқайсысы қос ат мінген Кескентерек бастаған қуғыншылар Қаратаудың Суындық асуындағы Балықшы әулие қойнауында тығылып жатқан Күлжамал мен Еркінді қолға түсіреді.

Күлжамал мен жылқышы жігіттің жылап тұрғанын көрген Кескентерек ашуға булығып, есі шығып: «Тірі болса, тірідей» деген әкесінің айтқан сөзін естен шығарып: «Екеуін де бауыздаңдар!» – деп ақырады. Жендеттеріне: «Алдымен

жылқышыны, кейін қызды бауыздаңдар!» – деп бұйырады. Күлжамал ағасына жалынғанның пайдасыз екендігін сезіп:

– Бауырым едің, алдымен мені бауызда, Еркіннің қиналғанын көрмейін, – деді. Еркін болса:

– Алдымен мені бауыздаңдар, Күлжамалдың жан ашуын көрмейін, – деп жалыныпты. Бірақ Кескентерек айтқанынан қайтпайды. Әмірін орындатады. Жендеттер тау қойнауының батыс бетіндегі жартастың үстіне апарып, алдымен Еркінді, кейін Күлжамалды бауыздаған екен. Жартастың бетінде аққан қанның ізіндей екі жолақ белгі бар. Оның қара қошқыл қызылы жігіттің қаны екен десе, ақшыл қызыл жолақты қыздың қаны екен дейді.

Әкесінің талабына сай қыз бен жігіттің өлгендігін анықтайтын белгі ретінде қыздың емшегін, жігіттің «еркектігін» кесіп, қоржынға салып алады. Елге қайтқан сапарынан бірер күн өткенде қуғыншылардың қоржынынан сасыған иіс шығып, жүруге мүмкін болмаған соң Кескентеректің әмірімен жігіттің «еркектігін» қоржыннан алып лақтырып жібереді. Жігіттің «еркектігін» лақтырған жердегі тасты халық сыпайылап «Қотантас» десе, қыздың емшегін лақтырған жердегі қос төбешікті «Қыземшек» деп атапты.

Баласы Кескентеректің мінезінің қатыгездігін білетін шешесі жанындай жақсы көретін қызын жазым етер деп шыдай алмай ауыл арасында қызы міниіп жүретін атқа міниіп, ешкімге білдірместен баласының артынан қуып кеткен екен. Халық «Қыземшектің» теріскей батыстағы тақырды «Қатынның моласы» немесе «Қатынның ұңғысы» дейді. Шешесі осы жерге келгенде аты жүруге жарамай қалып, өзі шөлден өлген екен дейді халық аңызы.

Кескентеректің атасы Әлмембет құсбегі екен. Бүркіт салып, аң аулайды. Күйек баласы Кескентеректің (атасы Әлмембет) аңшылыққа құмар екенін сезген Әлмембет тұғырда тұрған бүркіттің біреуін таңдап ал дейді күйеу баласына. Кескентеректің қалындығы Айғаным да бүркіттің сырын жақсы біледі екен. Кескентерек бүркіт тандауды қалыңдығымен ақылдасады. Түнде келіншегі орнынан тұрып бүркіттер тұрған орынға барады.

Тұғырда тұрған үш бүркіт келіншекке жалт қарағанда, ортадағы бүркіт мойнынан үш рет айналдыра бұрып қарағанда көзінен от шашып тұрады. Келіншегі Кескентерекке: «Ортадағы қоңыр балақ бүркітті тандап ал», – деп кеңес береді.

Кескентерек келіншегі айткан бүркітті алып, елге келеді. Қыранын сол кездегі саятшылармен ақылдасып баптаған. Кескентерек алғашқы сонарды сағына, асыға күтеді. Күткен күн де келіп жетеді. Алғашқы ақша қар даланың бетін тегіс көмкереді. Таңертең сонарға жүрмекші болып дайындалып жүрген сүйікті жубайына келіншегі келіп, бүгін сонарға шықпауын өтінеді. Олай дейтін себебі – қыран ашулы, ұяласын сағынғандықтан түнде бірнеше рет қатты-қатты шаңқылдаған болатын. Ақылды ару әбден бабына келген қыранның осы қылығынан қауіптенеді. Бірақ Кескентеректі көндіре алмаған соң, жаны жамандықты сезген аруоны қалай да тоқтатумақсатында көршілес ауылдағы жақын аталарының өлгелі жатқанын, қорада бура шайнаған атанның жағдайының нашар екенін көлденең тартады.

Бірақ Кескентерек алған бетінен қайтпайды.

Ата өлсе, қойылар,

Атан өлсе,сойылар,

Мұндай қансонар қайдан табылар, – деп сонарға шығып кетеді. Амалы таусылған ару сүйікті жарына соңғы ескерту айтады: «Киікке салсаң, егіз ордалыға сал (екі мың шамасында). Құланға салсаң, қалың үйірге сал», – деп кеңес береді.

Сонарда жүрген Кескентерекке бір топ ақбөкен кездеседі. Қолындағы қыранның томағасын алып, топқа жібереді. Киіктердің ісін тез бітіргеннен кейін құмары қанбаған әрі ашуы тарқамаған қыран көкке самғап көтеріледі. Бүркіттің пейілінің бұзылғанын байқап, әрі асыл арудың айтқаны есіне түскен Кескентерек сақтық жасап, аттың бауырына тығылып отырады. Бүркіт сорғып келіп, атты урып үшырып жібереді, қайталап келіп егесін соққанда, Кескентеректің мойын омыртқасы үзіліп кетеді.

Баласының келетін мерзімінен көп уақыт өтіп кеткенін сезген ата Уанастың қораның жанында шыдамсызданып жүргенін көрген келіні: «Ата, бір қиын жағдай болды ма, балаңыздан хабар алмасаңыз болмас», дейді.

Уанас атына мініп, баласының ізімен шаба жөнеледі. Уанасқа алдымен әр жерде домалап жатқан киіктердің жансыз денелері ұшырайды. Біраз жүргеннен кейін өлген атына таяу жерде баласының өлігін көреді. Бүркіті баласының жүрек бауырын алып жеп отыр екен. Бұл көріністен қатты тебіренген әке бүркіттің топшасын қырқып қоя береді. Ондағы ойы аштан қиналып өлсін дегені еді. Ауылдан келген ағайын-туыстарымен ақылдасып, алып жүруге болмайтындықтан, Кескентеректің денесін өлген жеріне, төбенің үстіне жерлейді. Бұл төбе бұдан былай «Кескентеректің төбесі» депаталыпты. Уанас баласының қазаға ұшырағанын естірпекші болып келіннің отауына келгенде қаралы киім киіп отырған келінін көріп, оның білгірлігі мен сезімтал қылығына риза болады.

Арадан бір жылөткен соң Уанас баласының қабірінің басына барып ас береді. Кескентеректің қабірінің үстінде отырған табан аяқ бүркітті көріп Уанас: «Әттең, ашу үстінде сені қатал жазаладым. Егеңді әлі ұмыта алмай жүр екенсің ғой, сорлы», – деп қамығып көзіне жас алады.

Ақылды ару Уанас пен Кескентеректен ұрпақ қалмайтындығын ойлап күйінеді. Бір күні атасының кіші дәретке барғанын байқап қараса, дәреті Уанастан аулақтау түсіп, әрі көпіршіктеніп қалғандығын байқап «Атамда әлі қуат бар екен» деп жас қызды айттырып, алып береді. Уанас жас тоқалынан ұл көреді. Уанас баласына «әмеңгерлік» жолмен Кескентеректің жесірін некелестіріп қояды. Зарығып көрген ұлынан бала-шағасы болып, Уанастың ұрпағы жалғасын табады.

Уанастың тақыры мен Кескентерек қыратының үстінде қалықтап ұшып жүрген қоңыр балақ бүркіт сол Кескентеректің бүркітінің ұрпағы екен дейді аңыз.

Темірхан әулие және қоғам

Бұрын ағалы-қарындасты екі әулие болыпты. Ағасының аты Темірхан, қарындасының аты Айшамхан екен.

Күндердің бірінде екі әулиенің қастас дұшпандары оларды өлтірмекші болады. Темірхан әулие қара нарға азық-түлігін артып, қарындасын мінгізіп, өзі тұлпарына мініп алыс жолға сапар шегеді. Бірақ оның жаулары да өкше ізіне түсіп қуады.

Темірхан әулие қуғыншы жауларымен соғыса қашып, кеш бата Бостан сайына ілініпті. Күн батып кеткендіктен Бостан сайын өрлеп қалың мәуелі терек өскен бір жасаңды жерге келіп түнепті. Қазір бұл жерді әулие түнеп аттанған жер «Жай Қожам» дейді.

Жай Қожамға түнеп аттанған екі әулие Бостан сайын өрлеп, Дүңгенжайлақ арқылы Ақтас сайының басынан түсіпті. Ақтас суының басына келіп демалып, ағасы шөмшек теріп, қарындасы нан илеп, түстік тамақтың қамына кіріседі. Тұлпарын арқандап қояды, қара нары алысырақ барып жайылып тұрады.

Дәл осы мезетте қуғыншылар келіп басып қалады. Қара нар жау қолында қалады. Сонда Темірхан әулие қолын жайып тұрып «тасқа айнал» дегенде қара нар тасқа, илеп отырған нан ақ тасқа айналыпты.

Қазір Ақтас сайының су басында қара нар сияқты жалғыз өркешті қара тас, судың шығыс жақ беткейінде шашылып жатқан ақтас бар болып, ел оны әулиенің тасқа айналған илеген наны мен қара нары дейді. Сондықтан бұл жер «Ақтас Қожам» деп аталыпты. Ақтас сайының аты да осыған негізделіп қойылған екен.

Темірхан әулие сол кезде қарындасын мінгесіте қашып жаудан құтылып шығыпты. Қызыл қораны өрлеп, мұздық тақтайының батыс қыратын қыраттай қашып, бір жерге келгенде жан-жағы түгел қамау-қамау жартас болып жол таба алмай қалады. Қуғыншы жауда жетіп оларды қоршап алады. Сол кезде қара жер қақ айрылып әулиелер жер астына түсіп кетіпті.

Кейін бір моллаға түсінде Алла аян беріп: «Сен Темірхан әулиенің жатқан жеріне басына күмбез орнат» депті. Әулиенің жатқан жерін нұсқапты. Әлгі молла күмбез орнатып, өлгенше сол күмбезге қарапты. Қазір де Қожамда екі күмбез бар, біреуі ағасы Темірханның, енді бірі қарындасы Айшамханның қабірі дейді. Және бір тас үйілген шоқы бар, оны «Тұлпаршоқы» дейді. Ол жерге әулиенің тұлпары өлген екен. Күмбез орнағаннан кейін бұлжердің аты «Қожам» (әуелде әулиенің бейіті, күмбезі делінеді екен) қойылып ел сиынатын болған.

Ислам дініндегі ұлттардың бәрі де Қожамды құрметтейді. Жайшылықта Қожамға келгендер Құран оқымай өтпейді. Әсіресе қазақ халқы Қожамның тұсынан өткенде әйелдер аттан түсіп жаяулап өтеді. Ерлер ат үстінде үзеңгіден оң жақ аяғын шығарып, дұға оқып, иман айтып өтеді.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ӨҢІРІНЕ ҚАТЫСТЫ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕР

Алтай

Бұрынғы өткен заманда бір шал мен кемпір өмір сүріпті. Олардың дәулеті шағын болғанымен ақылға парасатты, ойға бай адамдар екен. Солардың жан дегенде жалғыз бір баласы бар екен. Уақыт өз дегенін алмай қоя ма. Жасы жетіп қартайған шал мен кемпір күндердің бір күнінде ауруға шалдығыпты. Бірте-бірте аурулары меңдеп, асқынып екеуі де төсек тартып жатып қалады. Жанталасқан жалғыз баласы көрші ауылда тұратын кәрі тісті, мүкіс құлақты бір емші ақсақалға барып аурудың дәру болар емін сұрайды. Сырқаттардың жай-күйімен сырттай танысқан емші өзінің өмір-тәжірибесіне сүйене отырып, аурудың өзін ашыпты. Сонан ұзақ ойланып барып жаңағы жігітке былай дейді:

– Шырағым, балам. Бұл анау-мынау жазылатын жеңіл-желпі сырқат емес, егер шынымен ата-анаңа жаның ашыса, күннің шығысына сапарға аттан. жүрерсің, түн жүрерсің, ай жүрерсің, сөйтіп биік таулы бір өлкеге жетерсің. Сол жерлерге барғанда бір үңгірді мекендеген, қабақтарын ағаштың бұтасымен көтеріп қойып қарайтын, бурыл сақалы беліне түскен бір қарияға тап боларсың. Ол менің ұстазым. Мың жыл ғұмыр кешіп келе жатқан адам. Аурудың емін сол кісі ғана айта алады, – дейді.

Осы әңгімеден кейін жас жігіт ата-анасына ем іздеп жолға шығады. Қария айтқандай араға көптеген ойлар салып сол жерге жетеді. Қартқа жолығып, емшінің сәлемін айтады. Сонда оң жақ қабағын ағаштың бұтасымен көтеріп, жаңағы жігітке былай дейді:

– Қарағым, қадамың құтты болсын. Келгенің дұрыс болыпты. Ол ауру «безгек» деп аталады. Оны емдейтін шөп осы өлкеде ғана өседі. Дертіне дәру болсын, – түйнек шөпті жаңағы жігіттің қолына ұстатыпты. Қуанышы қойнына симаған жігіт еліне қайтып оралады. Әлгі шөпті қайнатып ішкізіп әкесі мен шешесін емдепті. Аз ғана уақыттың ішінде сырқат кісілер ау

руынан айығыпты. Осыны естіген маңайындағы дертті болған адамдар әлгі жерге барып ем шөпті алып келу үшін жаңағы жігіттен жолды, жөн-жобаны сұрапты. Сондағы жігіттің айтқаны:

– Күннің шығысына қарай алты ай жүріп жетесің, қайтарда алты ай жүріп келесің, – дейді.

Сонан жаңағы таулы өлке «Алтай» деп аталып кетеді. ауылға келіпті.

Алтай тауы туралы аңыз

Ерте заманда шағын дәулеті бар, ақыл- парасаты мол шал мен кемпір өмір сүріпті. Олардың жар дегенде жалғыз ұлы болыпты. Күйбең тіршілік қамында жүрген кемпір мен шал бір күні ауыр дертке ұшырапты. Ата-анасының қиналғанын көрген жалғыз ұл олардың дертіне шипа іздеп, емшілерге барыпты. Құлағы нашар еститін бір қарт емші оларды емдей алмайтынын бірақ, емін білетін адам барын айтып жөн сілтепті: «Шығысқа қарай жүре бер, ұзақ жүрген соң алдыңнан үлкен тау шығады, сол жерден үлкен үңгір кездесер. Сол үңгірде сақалы беліне түскен емші тұрады. Ол менің ұстазым. Мың жылдан бері түрлі сырқат адамдарды емдеп келеді. Бір шипа болса, содан болар» - дейді. Бірнеше ай жол жүрген бала ақыры үлкен тауға да жетіп, сақалы беліне түскен емшіні де жолықтырыпты. Емші баладан жөн сұрайды. Бала сөзінен кейін емші оның ата-анасы безгек деген аурумен ауырып жатқанын түсінеді. Емге дәру сол маңда өсетін шөптен көп қылып жинап, ауру ата –анасына қайнатып ішкізеді. Шөп ішкен соң қариялардың жағдайы жақсарып, оңала бастайды.

Безгек халық арасында жиілеп, дертті болған адамдар баладан емді қайдан табуға болатынын сұрапты. Сонда бала Шығысқа қарай алты ай жүріп үлкен тауға жеткенін, сол жерден дертке дауа тапқанын жыр ғып айтып береді. Содан бері алыс Шығыстағы үлкен тау - Алтай таулары деп аталып кеткен екен. Осы аңыз шығыс өңірінде емдік шөптердің көп кездесетінінің тағы бір дәлелі болса керек.

Алсай қашқан

Алтай руының үлкен тобы Алсай көршілес отырған айдалы, түнғатар руларына маза бермей жылқыларын барымтамен ала берген. Осы зорлығына шыдамаған екі ру бірігіп, бір жылы соғым уақытында барымташылар келген уақта жаңағы Алсай руының барымташыларына қатты соққы берген. Алсайлықтар аттарын тастап қашқан екен. Содан бастап «Алсай қашқан» деп аталып кеткен екен.

Ертіс өзенінің пайда болуы туралы аңыз

Қыпшақтардың пайда болуы туралы мынадай аңыз бар. Ертеде ноғай халқының билеушісі қайтыс болып, екі ұлы мұрагер болып қалады. Үлкен ұлы ақылды, мықты болыпты да, елдің тізгінін өз қолына алады. Ал кіші ұлы ханзада - шад болып тағайындалады. Алайда кіші ұлы ағасының билікті қолға алғанын қызғанып, оның өміріне қастандық жасайды.

Қастандығы жүзеге аспай, күң әйелдердің біреуін алып, қашып кетеді. Жазиралы даланы ұзақ кезеді. Бір күні суы мол өзенге жетеді. Өзеннің балығы көп, орманы да құстарға толы екен. Олар осында аң аулап, тамағын тауып күнелтеді. Біраз уақыт өткен соң, жолы болғыш аңшы туралы қауесеттер ноғайлардың да алыс туыстарына жетеді. Содан олардың қатары Ими, Имек, Татар, Баяндер, Қыпшақ, Ланиказ и Аджлад деп аталатын жеті адамға толығады.

Шад еркіндікті сүйген, ал бұл жеті адам өз қожайындары - ғұндарға қызмет еткен, мал баққан. Малдың көптігі сондай, бүкіл шөпті оттап тауысады, ал табыншылар Шад отбасымен тұратын өзеннің арғы жағына өтеді. Ер адамдар Шадтың үйіне келгенде, әйелі есік алдынан шығып: «Ер, түс!» «Тоқтаңдар. адамдар, егер жақсы ниетпен келіп тұрсаңдар!» дейді. Осылайша, өзен «Ертіс» деп аталады.

Аягөз

Ерте замандардың бірінде ел болып әлпештеген ауылына көркі сай, сұлулығын суреттеуге тіл жетпейтін бір қыз өмір сүріпті. Ол қыздың аты – Аяу екен. Бой жетіп, толған айдай толықсыған шағында сол елдің жігіті Жайсаңмен тіл табысып, көңіл қосады. Екеуі бірге өмір сүруге сөз байласады. Күндердің бір күнінде ниеті қара Нойыс деген бір жігіт Аяуды айттырып алмаққа құдалық кәдесімен келіп, ауылына түседі. Бұған Жайсаңның туған-туысқандары араласып, іс насырға шабады. Әбден шиеленіскен кезде бір қапысын тауып, Нойыс Жайсаңды мерт қылады.

Осындай қайғылы оқиғаның куәсі болған Аяу нәр сызбайды, ботадай боздаған күйінде жатып алыпты. Үлкеннің сөзіне құлақ аспайды, кішіні тыңдамайды. Құрбы-құрдастарымен де қатыспайды. Сөйтіп, қайғының салдарынан Аяу қаза тауыпты. Көзінен аққан жас сарқыраған өзенге айналыпты. Сонан ел жаңағы өзенді Аяудың көзінен аққан жас, Аяудың көзі деп атап, кейін келе «Аягөз» болып кетіпті.

Абыралы

Белдеуден ат кетпеген, аттан тоқым түспеген жаугершілік заманда елі мен жерін қаһарлы дұшпаннан қорғай білген Әлі деген қазақ батыры өмір сүріпті. Батырдың атағының халыққа тарағандығы сонша оның атын естігенде жаулары қылышын қынынан суыра алмай, безгек ұстаған адамдай қалт-құлт етеді екен.

Күндердің күнінде жоңғарлар қазақ еліне басып кіреді. Жау шапқанда батыр қалай жайланып жата алады, қол жинап Әлі атқа мінеді. Екі жақтың өскерлері бір биік таудың етегінде кезігеді. Үш күн, үш түнге созылған қырғын шайқас болады. Әбден қалжыраған жасақшылар төртінші күн дегенде жекпе-жек сайысқа кіріседі. Жоңғар әскерлерін бастап келген Әбір деген батырға Әлі қарсы шығады. Күн арқан бойы көтерілгенде

басталған жекпе-жек, ұясына қонғанша созылады. Жекпе-жектің жалғасын ертеңге қалдырып, қостарына қайтып бара жатқан кезде қалмақтың батыры Әбір, Әліні сұр жебе мен атып өлтіреді. Өзегін намыс өртеген батырдың қарындасы Гауһар ерттеулі тұрған атқа міне салып, қалмақ батырын соңынан қуып жетіп, басын қылышпен шауып түсірген. Басшылары қазақ тапқан екі жақтың өскерлері шайқасты кейінге қалдырып қайтады. Екі батырдың сүйегін биік таудың баурайына жерлейді. Сөйтіп, сол таудың аты қос батырдың атымен Әбіралі, кейінірек «Абыралы» болып аталып кетеді.

Ағыбай кескен Құмбел

Кенесары, Наурызбай, қолбасшы Ағыбай батыр қырғыздармен болған соғыстың бір кезеңінде Алатаудан ағып ыстықкөлге құятын Құмбел өзенінде кездесіпті. Өзеннің ағысының қаттылығы тастарды домалатып ағызады екен, ешқандай өткел бермепті. Сонда Ағыбай батыр: «Ой, арғындар! Сендер әуп десендер Алатауды да құлатасыңдар, аттарыңнан түсіп, қару-жарақтарынды бір жерге үйіп, өзенді ағысынан тас тастап, бөгендер», депті. Содан бастап сол жер «Ағыбай кескен Құмбел» деп аталыпты.

«Алтын тау» туралы аңыз

Орыс ауыз әдебиетінде «Алтын тау» туралы аңыз бар. Бұл аңыз бойынша, Шығыста таза алтыннан тұратын үлкен тау бар, оның етегінде тұратын сарқылмас байлығы бар адамдар бақытты, бай өмір сүреді екен. Алтын тау туралы осы бір қиял-ғажайып әлем тіпті орыс халқының сүйіп тыңдайтын лирикалық әндерінде де көрініс тапқан. Сондай әндердің бірін бас хатшы Л.И. Брежнев те жиі айтады екен.

– Қолымда алтын таулармен,
Шарап толы өзен болса,
Ойланбастан берер ем,

Мені өзің билеп алсаң…

«Шығыста алтын тау бар» деген ой күншығысқа бет алғандардың бәрін баурап алса керек. Орыстар алтын тау іздеп жүріп, алдымен Оралдан Магнитканы тапты, кейін Алтын хан билеген Алтын тауды, яғни Алатауды, сосын Алтаймен ұшырасты.

І Петр қазақ жеріне жіберілетін тұңғыш экспедицияны даярлаған

кезде ішінде «... құм тәріздес алтыны бар жерлерді жаулап алу үшін» деген жолдары бар «И.Д. Бухгольц экспедициясын жабдықтау туралы» бұйрық шығарады. Алтын тау туралы ертегіге патшаның маңайындағылар ғана емес, Еуропадағы соғыс үшін алтынға мұқтаж болған императордың өзі де сенгенге ұқсайды.

Оған қоса, Қазан және Астрахань хандықтарын жаулап алып, күшейіп келе жатқан Ресей үшін қазақ даласы Үндістан мен Қытайға апаратын жолдың үстінде жатыр еді. Бұл жолмен көне тарихы бар Ұлы Жібек жолынан басталған Шығыстан Батысқа бағытталған сауда қатынастары жүретін (Махаева 2009:117). Шығыстанушы Алексей Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» деп аталатын кітабының жаңа басылымына жасалған түсініктерде І Петрдің А. Бекович-Черкасскийдің Хиуаға (1715-1716) және И.Д. Бухгольцтің Ертіс бойына (1715-1717) жасаған сәтсіз экспедицияларынан кейін айтқан сөздері келтірілген. «І Петр қазақ даласын патша өкіметінің экономикалық және сыртқы саяси мүдделері бойынша тарихи маңызды орын алған Үндістан, Қытай, Персия және Түркия секілді Азия елдеріне тікелей апаратын қақпа ретінде қарастырды. Осыған байланысты 1722 жылы Парсы жорығынан қайтып келе жатып, Астраханьда тоқтаған І Петр «ертеден бері бар және ұшы-қиыры жоқ қырғыз-қайсақ ордаларын» Ресейдің бодандығына енгізу туралы ниетін жариялаған болатын. Осы жорықта аудармашы болған А. И. Тевкелевтің мәліметтеріне сүйенсек , Ресейдің сыртқы саяси мақсаты бойынша, Қазақстан, яғни қазақ даласы «барлық Азия

аумағына» апаратын «қақпа мен кілт» деп білді, сол себепті «Азия елдерінің бәрімен қарым-қатынас жасау үшін және Ресей тарапынан пайдалы және қажетті шараларды алу үшін Орда Ресейдің қорғауында болуы тиіс» еді. Осының бәріне себепкер болған «Алтын тау туралы аңыз» еді.

Ертіс өзені атауының пайда болуы туралы аңыз

Қыпшақтардың пайда болуы туралы мынадай аңыз бар. Ертеде ноғай халқының билеушісі қайтыс болып, екі ұлы мұрагер болып қалады. Үлкен ұлы ақылды, мықты болыпты да, елдің тізгінін өз қолына алады. Ал кіші ұлы ханзада – шах болып тағайындалады. Алайда кіші ұлы ағасының билікті қолға алғанын қызғанып, оның өміріне қастандық жасайды. Қастандығы жүзеге аспай, күң әйелдердің біреуін алып, қашып кетеді. Жазиралы даланы ұзақ кезеді. Бір күні суы мол өзенге жетеді. Өзеннің балығы көп, орманы да құстарға толы екен. Олар осында аң аулап, тамағын тауып күнелтеді. Біраз уақыт өткен соң, жолы болғыш аңшы туралы қауесеттер ноғайлардың да алыс туыстарына жетеді. Содан олардың қатары Ими, Имек, Татар, Баяндер, Қыпшақ, Ланиказ и Аджлад деп аталатын жеті адамға толығады.

Шад еркіндікті сүйген, ал бұл жеті адам өз қожайындары – ұндарға қызмет еткен, мал баққан. Малдың көптігі сондай, бүкіл шөпті оттап тауысады, ал табыншылар Шад отбасымен тұратын өзеннің арғы жағына өтеді. Ер адамдар Шадтың үйіне келгенде, әйелі есік алдынан шығып: «Ер, түс!» «Тоқтаңдар, адамдар, егер жақсы ниетпен келіп тұрсаңдар!» дейді. Осылайша, өзен «Ертіс» деп аталады.

Ертіс өзені Моңғолиядан бастау алып, Хаара-УлусНор көлінен ағып шығады. Көлден шығып, Қобда өзеніне құяды, одан әрі Қытай Халық Республикасының аумағымен ағып, Алтайға дейін жетеді, ол мұнда Қара Ертіс деп аталады, Зайсан көліне барып құяды. Зайсан көлінен шығып, Семей, Павлодар, Омбы қалаларынан өтіп, Тобылға қосылады, одан Ханты-Манси ұлттық

округіне дейін жетіп, үлкен Сібір өзені Обьқа құяды, соңында Солтүстік Мұзды мұхит суына қосылады.

Жеті жігіттің есімдері Ими, Имек, Татар, Баяндер, Қыпшақ, Ланиказ және Аджлад түркі руларының негізі болды, ежелгі заманда осы ұлы өзеннің жағасында өмір сүрген орал-алтай және түркі-моңғол тайпалары мен халқының атауына сәйкес келеді. Ертіс топонимі Орхон-Енисей сына жазбаларында VI-VII ғасырларда тіркелгендіктен, осы гидроним біздің дәуірімізге дейінгі IV-V ғасырларда қолданылған. «Ертіс» сөзінің шығуына кемінде екі жарым мың жыл болған. Бұл туралы М.Қашқари «Түркі тілінің сөздігі» еңбегінде (XI ғасыр), орыс ғалымдары П. П. Семенов, шығыстанушы академик В. В. Бартольд, араб тарихшысы Әль Гардизи, осы заманғы ғалымдар А. П. Дульзон, Э. М. Мурзаев және Р. Рамстедт жазған.

Әулие қыз

Ерте замандардың бірінде кең көсілген жазық далада шал мен кемпір өмір сүріпті. Олардың жалғыз қызы болыпты. Күндердің бір күнінде сол маңайды мекендеген ел-жұрт жазылмастай қатерлі ауруға шалдығыпты. Бірінен кейін бірі шетінеп, қарақұрым халықтан қонадай-ақ қалыпты. Кейбір отбасылар аурудан құтылудың амалын іздеп мекендерін ауыстырып бастайды. Солардың қатарында шал мен бар екен. Көшіп бара жатқан кезде депті:

– Ауылдан күншілік жер шыққанда мен қайтыс боламын. Сол қайтыс болған жерге мені жерлейсіңдер. Жерлеген күннің ертеңінде менің қабірімнің жанынан үш бұлақ басталады. Бір тал өсіп шығады. Сырқатты болған ел-жұртым бұлақтан сусындаса, ауруынан айығады, – деген екен.

– Айтса айтқандай, күншілік жерге жеткенде қыз ауырып өледі. Жерлеген күннің ертеңінде үш бұлақтың бастауы ашылып, су бастайды. Сол судан ауыз тиген сырқаттардың барлығы құлан таза айығыпты. Ал жаңағы бастауды халық «Әулие қыз» атап кетеді.

Базар бейіті

Базар – әйгілі Тана мырзаның ұлы атасы. Жылда осы жаққа жайлауға шығады. Бір жылы Базар байдың жылқысы бір шаруаның егініне түсіпті. Егіннің біраз жерін бүлдірсе керек. Ызаланған әлгі шаруа Базар байдың киіз үйіне кіріп, төрде қаннен-қаперсіз шай ішіп отырған байды мылтықпен атады да салады. Базар тіл тартпай өліп кетеді. Дес бергенде, мылтық даусын жылқыдағы азамат балалары естіп, атпен шауып келсе, әкелері ұзыннан түсіп өліп жатыр. Шешелері ес-түссіз талып қалыпты. Сонадай жерде атқан шаруа жаяу кетіп барады екен. Байдың төрт баласы қуып жетіп, әлгінің мойнына арқан тастап, сүйретіп жүріп өлтіреді. Сөйтіп, өздері Тарбағатай тауының қыстауына көшіп кетеді. Содан бастап бай жерленген жер «Базар бейіті» атаныпты.

Байеділ-Тоқабай

Сарысу өзенінің жағалауында екі жас жауынгер Байеділ мен Тоқабай кездесіпті. Олар екеуінің жоңғардың шабуылына қарсы тұруға бара жатқанын, екеуінің жолы бір екенін біліп, достасады. Олар «бір-бірін дүние мен о дүниеде тастамаймыз» деп анттасады.

Бірнеше жылдан кейін екі дос отандарына жеңіспен қайтып келеді. Екеуі Тоқабайдың ауылына жақындайды. Бір бептен іштей қуанып келе жатыр, бір қоштасу сәті жақындаған іштей жандары күйіп келеді. Жолда олар демалғанын дұрыс көріп, аттарынан түсіп, жайылуға жібереді. Ал өздері от тұтатып, киіктің етін пісіріп жеп демалады. Табиғаттың сұлулығын айтып, айдың жарығын әңгімелеп жатқанда ұйықтап қалыпты.

Таңертең бірінші Тоқабай оянады. Досының ұйқысын қимай, аттарды жетектеп ерттеп, досын оятады. Бірақ досы майды. Тоқабайдың жүрегі аузына келеді. Байеділді жұлмалап оятып көрсе, өліп қалыпты, оны улы кене шағып алған екен.

Енді Тоқабай досын қайтыс болған жеріне жерлейін жер екен, үсті құм болғанымен, астыңғы жақтары тас. Жалғыз қылышымен ұрғылап, соғып жатқанымен тасты жер берілмепті. Ал шілденің ыстығында мәйітті бір жерден басқа жерге ауыстыру – адамды сыйламағандығы. Жарты күн қазуға тырысады, ыстыққа мәйіт бүліне бастайды. Амал болмағандығынан, Тоқабай құммен жауып, белгі ретінде жерге қылышын шаншып кетіпті. Өзі ауылына көмек іздеуге кетеді.Қайтып келсе досының мәйіті жоқ екен. Ұзақ іздеулер ешқандай қорытынды бермепті. Өзінің досын ойлай Тоқабай Байеділ жатқан жерінде өзінің дәл сол жерде тұратынын шешіпті. Ал сол төбешік Байеділ деп атанды.

Уайым мен қайғы Тоқабайға тыныш өмір сүруіне мүмкіндік бермейді. Көп ұзамай бір жылдан кейін Тоқабай да қайтыс болды.

Өлім алдында өзінің туыстарына өсиет қылып айтып, осы жерге, досының қасына қарсы төбешікке жерлеуін сұрапты.Ол төбешікті Тоқабай деп атапты. Сол сәттен бастап ол жер «Байеділ-Тоқабай» деп атаныпты.

Байқал мен Аңғара

Ертеде барлық Сібірді билеп-төстеп жүретін бір бай адам болыпты. Оның байлығына қоса, ақ дегені – алғыс, қара – дегені қарғыс екен. Байлығына батырлығы сай болып, барлық Сібірді аузына қаратыпты. Сондықтан Байқалдың лақап аты «Сібір» атаныпты.

Байқалдың байлық, батырлық-ерлік, жақсылық қасиетіне қоса, қаһарлы, ашулы, ызғарлы сипаттары да болыпты. Байқалдың бір іске көңілі түспей, ашуы келсе, ол бетін түстікке бұрып қараса, барлық Сібірдің келбеті өзгере бастайды екен: күн өздігінен суытады, аспан түнеріп бұлттанып, бұлттар ерсілі-қарсылы көшіп, ызғарлы қар-жаңбыр жауып, жел соғып,теңіз тулап жағаны соғып, орман да бойын жазып тік тұра алмай еңкейіп басын иіп мөлиіпті. Жер бар сырын ішіне тартып,тоңып қатып қалыпты. Жануарлар батырдың бұл қаһарына шыдамай,

бойын көрсетпей, бас паналап көрінген ін-шұңқырға тығылыпты да, батырдың ашуының қайтуын күтіпті.Ал батырдың ашуы қайтса – бетін терістікке бұрғаны. Онда манағы құбылыстың бәрі өзгеріп, барлық Сібір жайбарақаттыққа айналып, барлық жаратылыс рақат табады екен. Байқалдың Зарлық деген жалғыз қызы бар екен. Ол қыз дүниеде теңдесі жоқ Аңғара деген батырға ғашық екен.Жастардың бұл сырын білсе, Байқал барлық Сібірді екінші түрге айналдырып жібереді, өйткені бір жорықта Аңғарамен кездесіп қалып, екеуі бірін-бірі көрместей болған екен. Екі ғашық Байқалдың бұл мінезін біліп, енді не істерін білмей дағдарысады, сөйтіп жүргенде бұлардың сырын Байқал сезіп қалып, алдымен қызы Зарлықты өлтірмекші болып ұмтылады. Зарлық қорқып тауға барып тығылады. Сол тау артынан «Мұңлық- Зарлық» атанады.

Ал Аңғара қорықпады, бірақ атасына қарсы келмей бетін солтүстікке қаратып, жан-жағына қарап тұрды да алға жүре берді. Бұл кезде Байқалға да ой түсті ме немене, ойланып артына қарай-қарай тартып отырды.

Ал Байқал осы қылған қаталдығына өкініп, жер бауырлап жата кеткен екен. Қайғысының күштілігінен жер ойылып, түпсіз терең көлге айналыпты. Одан шыққан су Аңғараның ізімен жүріп, ағып отырып үлкен өзенге айналыпты.

Барсакелмес

Менің естуім бойынша, мыңнан жүз елу жыл, яки екі жүз жыл бұрын аталған халықтың қойған аты екен. Өйткені оның себебі – сол кездегі қазақ халқының негізгі тәртібі мал бағу мен мал асырап көбейту екен. Жаз кезінде қыстаудан шығып мал үшін соны жерді іздеп Каспий теңізінің шығыс жағасы, Арал теңізінің батыс жағасын, Арқаны жайлаған қара қазақ халқы екі теңіздің бойына айырыла көшеді екен. Мал жайлауына жер сонысын іздеуші көшпелі халықтың басшы адамдары теңіз жағасына келіп, биік шыңдардың басына шығып, Арал теңізінің көз жеткісіз көлеміне таңғала қарайды екен. Бұл Арал теңізінің

ортасында үш жерде арал бар. Бұл үш аралдың арқа жақ шетіндегі аралдың атын Барсақ деп қойған, себебі шың басына шығып қараушы адамдардың бұлтсыз, ашық, тынық күндері көзіне мұнартып көрініп тұрады екен. Әр уақыт теңіз жағасына келіп теңізді таңырқап қараушылардың көзіне көрініп тұрады. Бірсыпыра көрген халықтар: «теңіз ортасындағы бұл үлкен арал ғой, іші малға өте шығар өзіне бір барсақ» дейді екен. Жыл сайын келіп көрушілер осы әңгімелерді айтып, өзіне бір барсақ дей береді екен. Ауылға келіп аралды көрмеген адамдарға аңыз қылып, басқа да көрмеген шаруа қазақтарға да айта отырып өзіне бір барсақ дейді. Соңғы жылдарда осындай аңыз, әңгімелермен Барсақ атауы атаныпты.

Сол кезгіден қалған біздің арамызда теңіз жағасындағы елдердің айтып жүрген нақыл сияқты бір әңгімелері бар. Сол заманда Боташ дейтін малға да бай, балаға да бай бір адам болыпты. Өзінен өрбіген балаларынан төрт шаңырақ құралған дейді. Байдың өзінің үлкен үйіменен бес үй болыпты, балаларынан өрбіген ұрпақтарымен отыздан астам жан болыпты. Қарауындағы малшы, көршілеріменен бір бөлек ауыл болып, мал жайына шығып көшіп қонып жүреді екен. Сол кездегі Барсақ атауының аңыз-әңгімелері Боташтың құлағына тиеді. Мұны есіткен Боташ өз көзіменен көруді құмар етіп, бір жылы жаз кезіндегі көктем уақытында Арал теңізінің батыс жағасын ала көшеді. Жақсы аттарменен бір қанша жолдас адамдарымен Арал теңізінің жағасына келіп биік таулардың басына шығып, теңіздің кең көлеміне салқын ауасына таңғала қарап жолдастарыменен Барсақ атауы қай тұсында екен деп әңгіме қылып кеңеседі. Осындай жағдайменен бірнеше рет теңіз жағасына келіп, Барсақ атауын көзбенен іздей береді екен, бір келген ретінде Барсақ атауының тұсына кездесіп, мұнарып тұрған теңіз қабатындағы аралды көреді. Мұны көрген Боташтың ойына: «Осы аралдың ішіне өзім өтіп көрсем, егер үлкен кең атау болып қысы-жазы менің мына көп малдарыма қолайлы болса, көшіп өтуім керек» деген кеуліне әсерлі қиял енді. Сол жылы күзінде қыстауына қайта көшпеді, теңіз бойында бекініп қыстап

қалды. Қыс айы басталып қата бастапты, мұз бекініп ат-көлікпенен жүруге қауіпсіз болды-ау деген шамада Барсақ атауына ашық болған Боташ өте алмай, бір күні бір-екі жолдастарыменен үстінен Барсақ атауына өтуге жолданыпты. Арадан бір қанша сағат өткеннен кейін ат оттатып, дем алып отырып шамалы кезден кейін атау ішін аралап көреді. Қалыңшылық тоғай екен, түрлі шөп мал оттарының түрі адам көрмеген жеміс, шөптерінің неше түрлісі қыс кезінде-ақ ілбіреп, құбылып тұрған. Мұны көрген Боташ: «Мынау Аралдың ішіндегі мына жеміс шөптерге малдарымды алып келіп бес жыл отырып бағып, жылына екі реттен балалатып, санын бұрынғыдан төрт есе, бес есе артылдырып төрт түлік малдарымды жабайы аң сияқты қылып қайтадан елге көшіп өтсем», деп арман қылып келген ізіне қайта аттанады. Сол күні іңірлетіп аулына келеді.

Көп кешікпей Боташ алды-артын жинап, сонша малды мұз үстінен айдап, өзінен өрбіген барлық ұрпақтарымен, малын бағатын малшы көршілеріменен ыңырсытып малды айдап, көшті тартып отырып Барсақ атауына өтіпті. Атаудың ішін аралап, бір қалыңшылық тоғай арасына бекініп қыстайды. Малға қора керегі жоқ – өзі ық, малға малшы керегі жоқ, өз бетінше жайылады, қасқыр сияқты жыртқыш аңдар жоқ. Боташтың малының қонысы табылды. Малды ұры алып кетеді деген қорқынышы жоқ. Қойға қасқыр шабады деген қауіп жоқ. Боташтың өзіне де қолайсыз болмады, соғымын сойып майлы ет жеп, сексеуілдің шоғына қызынып отырып, Орынбордың ақ құйрық қара шайын қою салдырып ішіп, ерте жатып, кеш тұрып қысты өткерді. Осы жағдайменен егіздетіп қойын туғызып, түйе боталап, жылқы құлындап өзінің ойлаған мақсатіне жеткен шамада арадан төрт жыл өтіпті.

Боташтың малы семіріп, малының саны көбейіп, адамнан шығын болмай, бесінші жылдың қысында қайтып көшіп өтуге ниеттенеді. Сол қыс айының мұз қатуын күтіп отырған Боташ төрт жыл отырған қонысын қимай, январь, февраль айларын өткізіп жіберіп, март айына кездесіп қалыпты. Март айы туғаннан кейін күн ұзап жылыта бастады. Көшетін мезгілді

өткеріп алған Боташ март айының ішінде асыға көшті. Өсіп өнген есепсіз көп мал бетінде қара қиюланып, көрінген көлденең шыңға қарай келе жатты. Бірнеше жылдан бері теңіз ортасындағы бөлек аралды жайлаған малменен адам көлденең шыңға қарай қайтқанын біліп, Барсақ атауыменен амандасқан төрізденіп, көлденең шыңға аман жетуіне көңіліне қуанышты әсер енгендей болып, жылқы кісінеп, құлындары айнала шауып, түйе боздап, маңырап, сиыр мөңіреп, бес жылдан бері ел көрмеген қыз-бозбала жастары, көш үстінде отырып, ән қосып, өлең айтып, жылқышылар қиқулап теңіздің бетін жаңғырта бастады. Боташ жылқыдан құла айғыр дейтін бір жақсы атын ұстатып мінген екен. «Көш алдынан озып, ертерек шың үстіне көшпенен малды шығарып, бекінетін жер қолайластыруым керек екен», деп ойлады да, құла айғырменен көштен оза жөнелді.

Күн мұнарлы шақшылап, жаз айының дымқылды самалы күн батыс арқадан теңіз ортасына қарай соғып тұрды. Боташ екпінді құла айғырменен көштен озып шоқытып отырып, теңіз жағасына таяу келіп қалды. Ат үстінен артына бұрыла қарағанда көш пенен малдың қарасы көз ұшында қара шоғырланып азар көрініп қалған екен. Боташ аттан түсіп дәрет ұстатып, насыбайын атып, тымағын ондаңқырап киіп, келе жатқан көштің бағытына қайтадан қарады. Күннің мұнарына тұман араласқандай ауа-райы қоюланып, көштің қарасы мұнарланып, әдепкіден гөрі жіңішкелеу көрінді. Ат ағынымен желге қарсы жүрген Боташ өзінің де көзі жасаурап, жасы алпысқа таяу келіп қалған жігіт көштің мұнарланып жіңішке көрінгені үшін кінәні өзіне де қойды. Осыны ойлады да, келе жатқан бағытына жүріп кетті. Теңіз қабатынан өтіп шыңға тіреле қатқан теңіз мұзының таусылған шетіне келді. Құла аттың алдыңғы екі аяғы Арал теңізінің Орынбор жақ жағасының қара жеріне тиді. Енді алды кесіп алғандай биік шың. Шың баурайына төскелеп шығатұғын мүмкіншілік таппай, шыңның жиегін жағалап құлау іздей бастады. Бұрынғы өзінің көшкендегі малын құлатқан кең жайпауыт алқап бар еді, Боташ соның бағытын іздеп сүт пісірім шамасында өзінің мыңнан бес жыл бұрын малын айдап, көшін

тіркестіре теңізге құлаған іздерін көріп, сол кездегі дәуірін көз алдына елестетті. Аман жолын тауып қиялап шың басына өрлеп шықты. Көшердегі шыңның басына еру болып, екі күн отырып садақа беріп, үшінші күні көшкен жұртына келіп көлденең шыңның кең жазық маңқиған даласына бойлапқарап, сағынған түрде көріскендей Боташтың бала жастан ойнап, өніп өскен Сарыарқаның қызықты дәуірлері есіне түсіп, мұз үстінде келе жатқан бір қанша қатын-бала, қара орман ойынан да шығып кетіпті. Боташтың бұл жағдайда жүргенде ауа-райы бұзылып, буалдыр қалыңдай бастап жел қатты соғып жіберді. Мал менен адамға өтетін жаздың ызғарлы желі Боташтың киген тымағының екі жақтауы құлағы бетіне соғып, мұз үстінде келе жатқан жамағаттарын Боташтың есіне салды.

Шыңның тіке басына барып, көштің келе жатқан бағытына қарады. Шыңның биіктігі шақырым жоғарылықта биіктен қараған Боташтың көзіне келе жатқан көш пенен малдың қарасы аяқ астындағыдай болып көрінді. Боташ шың басында тұрып өзінің тұрған құлауының бағытына қарай көшке атой беріп тұрды. Март айының ішіндегі күннің түстен кейінге қарай мұз бетіндегі қарлар еріп, мұздың беті көкшіл тарта бастады. Еріген қардың суын қыс аязыменен шынығып қатқан мұз бойын тартпай, соққан желдің екпініменен майда жыбырлақ иірімделіп жатты. Көкше мұздың үстінен жүріп келе жатқан керуеннің қарлы жерлермен орала жүріп көкше мұздан тайғанақтап, аткөліктер жығылыпжүрісөнбеугеқарады. Мұны көрген Боташ жағалай шауып, көштің жүрісін өнбегенін біліп, тынышсыздана бастады. Боташтың сансыз көп малының Барсақ атауынан шыққанда мұз үстінен айдалған тәртібі мынадай еді: алдыңғы сабы жылқы айдалу, ортаңғы сабы көш пенен түйе, қой менен сиыр кейіннен жүру еді. Боташ шың басынан қарап бұл тәртіптің бұзылғанын көріп, көңіліне уайым алды. Айдалған жылқының алдыңғы қатары шыңға таяу келіп қалды. Мал менен көштің арты недәуір жерде шалғайсыздау жерде тыр. Қатты соққан желдің екпіні көкше мұзбенен келе жатқан жәндік, сиыр құсаған малдарды тайғанақтатып көтеріп ұрады. Жығылған малдар

еріген қар суына былғанып жатқан орнынан тұрмай қалыпта жатыр. Көлік мініп мал айдаушы жігіттердің де аттары тайғанап жығылған малдарға жәрдем беруі де нашарлады. Малшылардың басынан ерік кетіп, Боташтың малдары шың жағасына жақындаған кезде артын желге беріп біріне-бірі ықтап қырықтап, елулеп әр жерден қала бастады. Көш үстіндегі әйел-қыздар, он жастан төменгі жас перзенттер көлік үстінде отыруына мүмкіншілік болмады. Жаяу жүру үшін он жастан төменгі ұрпақтарға мұз бетіндегі еріген қар суына бірін-бірі арқалап, үлкендеуі кішісін жетелеп жүруіне тағы болмады.

Осы жағдайменен көш жиек жағасына жақындап қалғанда Боташ құла айғырменен құйыла шауып, шың басынан түсіп теңіз жағасына келсе, қара жерден мұздың көбесі сөгіліп төрт құлаштай арасы қара жерден ашылып кеткен екен. Мұны көріп Боташ ауыр қайғыға еніп, тауға қайтадан шапты. Тау басына шығып, келе жатқан көшіне қарап бір тілек тіледі: «Ей, Алла, мұның ақыбетін бер», – деп ойына алыпты. Көшінің алдымен артын көзбенен шолып, өзінің шың басында тұрғанын келе жатқан жамағаттарына көрсетіп шыдамы кеткен Боташ қайтадан жағаға тағы шапты. Желдің соғуы күшейіп, ауа-райы сұрланып ұлы теңіздің тербелген күшіменен мұздың бір қанша жерінен жарық ашылып, мұз көбесі қара жерден алыстап кеткенін көрді. Үстінен мұз ашылған теңіз суының бір қанша уақыттан бері мұз астында қамалып жатқан газды буы көтеріле бастады. Судан жоғары көтерілген қара көк будың қабатынан мұз жиегі көрінбей қалды. Жел күшейіп, мұз ашылған жерлердің толқыны іріленіп, ұлы теңіздің тіреусіз ортасына қарай Боташтың сансыз малы менен өзінен өрбіген перзентімен малшылардың тұрған мұзын ығыза бастады. Дүние мүлік, мал, перзентін, барлық отанын мұз үстінен қарасын көре алмай, Боташ тауға үшінші рет тағы шауып шықты. Күн де еңкейіп батуға таянған кезі. Боташ шың басына шығып, теңіз бетіне тағы қарады. Қарақиюланып бөліне аққан мұздардың үстінде төрт-бес жерде бөлініп теңіз бетінде қалқып бара жатқанын көрді. Күн батып, қас қарая бастады, Боташтың мал-мүлік, туған-туысқан, өзінен өрбіген ұрпақ сән-салтанат

дәрежесі көз ұшынан үзілді. Енді Боташ аттан түсіп ауыр қайғыға кірді. Қарайған қара орман, сонша өзінен өрбіген ұрпақтар мұз үстінде теңіз бетінде қандай жағдайға кездесіп жатқанын көзімен көрмесе де, көңілімен шолып, бармағын шайнап, таңды атырды.

Таң атып, күн шығуға таянды. Аспан ашық, бұлтсыз, ауа-райы таза, жаздың өкпе қызыл желі кешегі бағытынан әрі соғып тұр. Боташ атын тұсап отқа жіберіп, өзі шың басына келіп теңіздің бетіне көзін сала бастады. Кешегі тұнжыраған көгал мұздың орны белестеніп, бірін-бірі қуып, ақбастанып бұрқыраған толқынды теңіздің бетін көрді. Сонша еңбек етіп мақсұдына жете алмаған Боташ мұнан бес жыл бұрын өзінің барлық отанымен үш қонып садақа беріп көшкен жұртын сонша ұрпақ, сонша мал-мүлік көз алдында елестеп ойынан шықпай, теңізге қарап жұрты айналып, сәске түс болғанша бет алыс ешқайда жүріп кете алмады.

Сол кезде Арал теңізінің батыс жағасын жайлаған қазақтың елінде Қошқыл дейтін бір қарақшы бар еді. Мұның бала жастан үйренген кәсібі біреудің малын ұрлау, ел тору, жол бағып жолаушы тонау, мұның еңбегі осы сияқты екен. Бұл Қошқыл қасына жолдас алмайды, өз күшіне сенген. Кісіге сырын айтпайды, өз ақылы өзіне жетеді. Ұзақ жорыққа жылына екі рет аттанады екен. Бірінші аттану мезгілі күзгі сентябрь, октябрь айларының қар суыменен жылда екі рет осы дәуірлерден пайдаланып тұрады екен. Осы биыл Қошқылдың жазғы жорығы еді, түн елдің қыстағы менен жайлауын аралай жүріп күндізелсіз далаға шығып кетеді екен. Түнде ішінде жортып күндіз елсіз майданда биік төбелердің басына шығып, ұзын керуен жолдардың бойына келіп із кесіп, жүргіншілердің бақытын аңдып теңіз жағасына келіп, саяхатшы есебінде кеуілін көтереді екен. Осы бүгін Қошқылдың теңіз жағасына келіп сәуірдің жазғы мұнарлы самалы менен теңіздің сағымды таза ауасынан пайдаланып күн батқанша алып жатайын деп келген күні Қошқыл шың жағалап келе жатып үш айға дейін күн көзін көрсетпей бетін жауып жатқан мұздан кеше ғана құтылып жаздың маужырай соққан қызыл желі бетін сипап, теңіздің

қуанышты әсерленген бетін көріп, Қошқылдың тұла бойы босап, шаттық көңілменен маужырап, теңіздің тұңғиықты екі құлағын сыртына қайыр байлап, қамшыны бүктеп ұстап, кер аттың тізгінін ер басына ілдіріп, өз ауанымен келе жатқанда оттап жүрген тұсаулы құла айғырды көріп, өзінің істеп жүрген кәсібі ойына сап ете түсті. Қошқыл қамданып аузына орамалын тартып, тымақты көзіне түсіре киіп, соққыны тақымынан шығарып құла айғырдың қасына жетіп барды. Жүгенсіз шылбыры көтеріліп ер басына ілінген алдыңғы екі аяғы тарт тұсалған қарғып оттап жүр екен. Қасына келген Қошқыл аттан түсіп құла аттың тұсауын шешіп, ер қасынан шылбырын алып, өз атына қайтадан мінді. Қолға түскен олжамен кете беруді ойланып тұрды да, жан-жағына қарап бұл аттың қайдан келген ізін шолды. Қарғып жайылған аттың ізі шың жағасынан шықты. Құла айғырды жетелеп Қошқыл тұсаулы аттың ізіне қарсы жүріп, осы аттың иесін көруге талап етті. Сол уақытта Боташ шыңның таусылған кемерінде беті теңізге қарап, кешегі өткен дәуірлері көз алдында елестеп ойынан шықпай, екі көзінің жасы сақалын жуып, оқтын-оқтын бетін сипап, маяжон шапанын желбегей жамылып, ішкі киімдерінің сыртынан жалпақ қайыстан істелінген кіселі қара белбеуін қатты буып, екі бүйірін қолымен сығып, малдасын құрып күңіреніп отыр еді. Сыртынан келген Қошқыл батыр Боташтың ауыр қайғыда отырғанын біліп, баяу дауыспенен хабарласты.

Боташтың екі көзі жаспенен қамасып, құлағы бітіп, теңіз бетінде кеткен жас перзенттерінің шуылдаған дауысын тек қана жүрегіне түсіріп отырған Боташ Қошқылдың бұл хабарласқанын білмей қалды. Боташтың сезбегенін біліп, ат үстінен қисайыңқырап соқаның басыменен түртіп, зәрлі дауыспенен:

– Неғып отырған жансың? – деді Қошқыл. Қошқылдың жекіріне сөйлеген зәрлі дауысы Боташтың құлағына емескі естіліп, қос атпен тұрған Қошқыл батырға мойнын бұрып қарады.

– Елсіз далада неғып отырған жансың? – деді Қошқыл.

Мен теңізден шығып отырмын, – деп жауап беріп Боташтың көзі құла айғырға түсті.

– Недегі қайғыда отырған адамсың, жолдасың бар ма, ауылың қайда, теңізден шықтым деуің не, жөніңді қайдан келе жатқан адамсың? – деді Қошқыл.

– Менің жөнім сол ғой, теңізден шықтым, маған жөніңді өзің айт. Теңізден шығып жатқан адам көрген жоқсың ба? – деді Боташ.

– Ай, сен өзің есі ауғаннан аман адамбысың? Осы көз жеткісіз шалқыған теңізде адам бола ма, жөніңді айтсайшы. Теңізден шықтым деуің қалай, ат көлігің бар ма, атың кім? – деді Қошқыл. Боташ Қошқылды көріп жөн сұрасып сөйлескен кезде етіңе сінбеген жас уайым есінен шығып кетті. Боташ есін жиып, еңсесін көтеріп Қошқылға:

– Менің атым Боташ, жасым алпысқа келді, – деп сөзін бастады. Бастан–аяқ бастан өткізген дәуірін болған уақиғаның бәрін айта келіп, – мұның ақыбеті болғай, халық аман болғай деп Алладан тілек тілеп отырмын, – деді Боташ. Боташтың ұзақ тарихын тыңдаған Қошқыл қарақшы ат үстінде үзеңгіге шірене бүктелген дізесін сіресті́ре жазып, ондалып отырып Боташқа ызғарлана сөйледі:

– Өзің Боташ бай болсаң, отыздан аса қырыққа жақын жан болсаң, жасың алпысқа таяу келгенде қалың елдегі қара жердің дәулеті аз көрініп, теңіз қабатындағы Барса келмес атауды төрт-бес жыл жайлап бекінген, қыс айында көшпенен ілбіреген жаз айында көшіп, қатын-бала қара орманды теңізге беріп, басың қуарып, жалғыз өзің қалсаң енді несінің ақыбетіне несінің тілегін тілеп отырғаның, – деп Қошқыл қарақшы құла айғырды жетелеп жөніне жүріп кетті. Боташ атынан айрылып тағы жаяу қалды, бұл істің ізгілігіменен халықтың амандығын тілеп, өзіне қайрат беріп белін бекітіп, қамшысын бүктеп артына қайырып ұстап, өзінің жазғы мал жайлау мекеніне қарай Боташ бет алып жүріп кетті. Боташ құла айғырды жоны қашып жортып жүрген Қошқылға беріп, қатын-бала, қара орманды теңізге тапсырып, өзі

отырған теңіз жағасындағы шың кемеріменен қоштасып жүріп кеткенде күн төбеден ауған кезі еді.

Жаздың басталған айының орта кезі, бұлтсыз аспан ашық, мөлдірдей ауа-райы таза болмашы құбыладан сәуірдің сағымды самалы есіп тұр. Құбыладан арқаға жүргінші жыл құстардың түрлі әдемі үндері әуені жаңғыртады, қар еріп, жер қарайып, қураған мал оты шөптердің басы бөрітіп төбелердің күнгей бетінен тоң жібіп, қылтиып шыққан түрлі дәрі шөптердің исі жер үстінен кісі бойы көтеріліп, ауыр қайғылы келе жатқан Боташтың жүрегін тербетіп, бұрынғы ел жайлауы мен мал өрісі сай-саладан аң қағып, тазы жүгіртіп, ат шапқан дәуірлерін еске түсіріп сағымменен шапқан отаулана көрінген биік шоқылардың басына көз жібере қарап Боташ мамырлай басып жүріп келе берді. Кешегі өткен күннің ауыр қайғысын кеуілге бекіткенмен енді пайдасыз екенін біліп, жүрегін тұрғызып белін қатайтып алды. Төбе-төбенің басына шығып, айнала қарап, осы жағдайменен Боташ намаздыгерден ертелеу кезінде бір үлкен керуен жолға кездесті. Жол бойына келіп, жақын кезде жүргіншінің жасаң топыраққа түскен жаңа іздерін көріп, өз тобының сүрлеуін көргендей-ақ бұрынғыдан да гөрі бойына жігер құйыла бастады. Боташ енді жолдан шықпады, жолдың батыс арқаға қарай кеткен бағытына қарай жүре беріп, күн батып ымырт үйірілгенше ешбір жандыкездестіре алмай, көсілген ұзын жолдың бойында Боташ бір өзі қонақ болды. Бойынан қайғының зәрін кетіріп, орнына қайратты жігер сақтаған Боташ маяжон шапанын бүркене қисая кетті. Боташтың жастық дәуіріндегі пердесі ашылып, түсіне кірді. Асыл тастардан орнатылған патшалық сарайындай ақ ордаларда неше түрлі сән-салтанат бау-бақша, қазине мүлік, көз жеткісіз көкорай көк шалғынды жайлаған есепсіз малдарға болып жүр екен. Осындай сән-салтанат дәрежеге өзі ие болып жүріп, жалаңаш етіне киген алпыс ілгекті тозығы жақындаған көйлегі бар екен. Соны шешіп тастай алмады. Осындай қызықты түстерді ұзағынан көріп, Боташтың еті мұздап ояна келсе, таң атып қалыпты. Орнынан тұрып шапанын қағып сілкіп, үстіне киіп алып, кіселі қайыс белбеуін

қаусырына орап, қамшысын екі бүктеп артына ұстап, Боташ кешегі бағытына жүріп кетті.

Күн қыза сәске кезінде батыстан шығысқа қарай қаптай жайылған көп малға кездесті. Жол қапталындағы биік төбенің басына шығып қаптаған қалың жылқының кейінін күтіп тұрса, құрығын сүйреткен екі жылқышы төбенің басында отырған Боташқа келіп сәлем беріп:

– Ақсақал, жолыңыз болсын, қайдан келесіз, ат-көлігіңіз қайда? Елсіз далада неғып жүрген адамсыз? деп Боташтан жөн сұрады. Бұл екі жылқышыға Боташ бастан өткен оқиғаның бәрін айтып берді де:

– Менің жөнім осы, отар ауылдарың қайда?– деді. Жылқышылар Боташтың сөзін таңғала тыңдап, жүректері мұздап, бойлары қалтырап, көздері аларып, тереңнен күрсініп, есінен танып, Боташтың сұрағына жауап беруді де ұмытып кетіпті. Жылқышылар әлден кейін орындарынан тұрып, рына мініп, қаптай жайылған жылқының ішіне қиялай шауып кіріп кетті. Жылқышыдан жөн-жосық біле алмай қалған Боташ тағы қандай күйге кездестім деп құмалақпенен бал ашып отырып қалды. Бұл екі жылқышы жылқының алдын орала шауып, жылқының назарын батыс бетке бұрып аударып, екеуі екі жағынан тықсыра айдап, Боташ отырған төбенің тұсынан өткере салып, жылқының ішінен семіз алаяқ бір торы жорға атты ұстап алып, бал ашып отырған Боташқа тағы келді. Екі жігіттің бірі аттан түсіп, өз атының ер тоқым құралын алаяқ торыға салып даярлады. Өз атын жалаң тоқымменен жайдақ қалдырды. Екінші жігіт ат үстінде тұрып Боташтың манағы сұрағына жауап берді. «Ей, аға, орныңыздан тұрыңыз деп қамшысын екі бүктеп ұстап батыс жаққа қарай қамшысын қайта көтеріп сонау төбенің арғы астында біздің отар ауыл бар. Соған барамыз»,– деді. Боташ зіл басқан кеудесін азар көтеріп, орнынан шаққа тұрып тор аттың қасына барды. Аттың шылбырын ұстап тұрған жігіт Боташты тор жорға атқа аттандырып жіберді. Бұл екі жылқышы жігіттің басқын табуы алдыңғы күнгі көрген Боташтың тау қанатынан кем болып жүрген жоқ. Боташты ертіп ауылға алып келді. Үйге

кіргізіп ас, су беріп отырып әңгімеге кірісті. Боташтың жай-жапсарына түсінген жылқышылар былай деп әңгіме бастады.

– Біз бұнан бес жыл бұрын сізді теңіз ортасындағы Барса келмес атауға қыс кезінде барлық отанымен, есепсіз көп мал, малшы адамдарыменен бір ауыл болып өттi деп есітіп едік. Бірақ қайтып дегенді есіткеніміз жоқ. Кеше соңғы кездерде шаруалар арасында әңгіме болып жүрді, Барсақ атауға барған Боташ қайтып келмеді деп. Бес жылдан бері сізден күдер үзген адамдар айтып жүр еді, аралда пері бар дейді, оған барған адам Барса келмес деп аңыз қыла сөйлейді, – деп жылқышы жігіттердің бірі сөзін тоқтатты. Ауыр күрсініп Боташ:

– Иә, оған барған адам барса келмес, барса келмес, барса келмес, – деп үш рет айтып, көзін тас қылып жұмып қойғанда екі бетінің алмасынан тарыдай домаланған жас сақалының орта жеріне іркіліп тұрды. Боташ көзінің жасын бармағымен іліп тастап, бетін алақаныменен қос қолдап сыпырып, отырған ішіндегі жамағаттарға қарап мұңая сөйледі.

– Иә, шырақтарым, өткен дәуірімде перзент малға бай болдым, ойлаған мақсұдыма жеттім, сонда да басыма мүйіз бітпеді. Сонша өзімнен өрбіген перзентімнің байлығы мен есепсіз көп малға қанағат етпедім. Қазақтың аяқ жеткісіз Сарыарқасына симаған мал теңіз ортасындағы алақандай Барса келмес аралға сиды. Осынша қалың дәулет, есепсіз байлық таңның атуынан күннің батуына жетпеді. Осы дәуірдің бәрін бастан өткізіп, қара көңілім қарар тауып отыр. Енді мені өз еліме жеткізіп тастаңыз, – деп Боташ әңгімесін тоқтатты. Жылқы отарындағы ауылдың адамдары Боташты бір күн қондырып, қонақ асы сыйлығын беріп, ертеңіне ат көлік мінгізіп, адам ертіп сәске кезінде Боташты еліне аттандырды. Елін сағынған қам кеуілді Боташ жедел жүріспенен күн жарымда еліне жетті. Ағайын-тума, жақын жекжаттары Боташтың бұл халде болғанын есітіп, Боташ түскен ауылға жинала келіп көңіл айтып, Боташтың қайғылы кеуілін жұбатып, бірнеше күн ағайын-тумасы бір ауылдан екінші ауылға қонаққа шақырып, сый дастархан түрлі құрметпенен Боташты бір ай шамасына дейін ел үстінде жүргізді. Ағайын-

тума ел халқы құралып кеңесе отырып, Боташтың үстіне үй тігіп, алдына мал салып, әйел алып берді. Боташ өз алдына тағы құрала бастады. Жыл тәулігі біткенде Боташ бір ер балалы болды, мал өсе бастады, екінші жылға қарағанда тағы да әйел алды. Екі әйелдің үстіне екі үй тігіп, қайта өрлеген бақыт, қаптап өскен мал Боташтың тозған кеуілін жаңарта бастады. Өскен мал, өңген перзент жиырма жыл ішінде Боташтың бұрынғы құрбысына келді. Боташ алдыңғы туған екі баласын үйлендіріп, екі отау тігіп төрт шаңырақ болып құралды. Бұл балаларынан да немересін көрді. Осы дәуірменен Боташтың жасы сексеннен өтіп қартайып отырды.

Баршатас

Өткен дәуірлердің бірінде жаз жайлауы бар, қыс қыстауы бар бай адам өмір сүріпті. Ол өзі сондай аңқау екен. Бай болғаннан кейін дәулетке қызықпай тұра ма, қай тұстан қандай пайда түсірем деп жанталасумен жүреді екен. Күндердің бір күнінде аңқау байдың дүниеқоңыз екендігін сезген бір жігіт үйіне келіп түседі. Үстінде оқалы шапан, астында әсем сәйгүлік кербез көңілді келісті жігітті бай жалпақтап қарсы алады. Ет желінеді, қымыз ішіледі. Көңілі орнына түскеннен кейін үй иесі қонағынан жөн сұрапты. Сонда әлгі жігіт:

– Бәле, байеке, сіз мені қалайша танымай отырсыз, мені бүкіл иісі қазақ таниды. Өрісім толған мал, жерім толған алтын-күміс байлық. Көңілім түссе, сізге де қарасамын, – депті.

Оның сөзіне иланған аңқау бай:

– Сен шамалы тұра тұр, мал-жан өзімде де жеткілікті. Сен маған анау алтын тастарыңнан қарайласаң. Мен де қарап қалмаспын.

Жігіт келісім бере қояды. Сөйтіп, байды қасына ертіп, жігіт өзі алдында көріп кеткен бір кең өлкеге келіпті. Өлкеде жерде жатқан жылтыр тастар, жаңағы жарқырауық тастарды көрген бай алтын екен деп ойлап осы жерді маған бер деп жата кеп жабысады. Басында көніңкіремеген жаңағы жігіт артынан келісім беріп, ақысына байдан екі мың жылқы алып, алдына салып, көз

көрмес, құлақ естімес жаққа кете барады. Бай болса мақтанышпен ауыл адамдарын ертіп, сол жерге алып келіп көрсетеді. Сөйтсе, алтын деп жүргені жай жылтыр тастар болып шығады. Жылтыр тасты жерді көпшілік Баршатас деп атап кетеді.

Баршынгүл

Бірәлі байдың жеті баласының ішінде ай десе аузы, күн десе көзі бар жалғыз Баршынгүл атты қызы бар екен. Бірәлі бай Бөрші-Темештен шыққан болса, осы руға жақын көршілес ру Алтай-Қарпық еді. Алтайлардың кәсібі теңізден құс аулап,саятшылық құру еді. Сол саятшылықтың қыр-сырын меңгерген Айбол мерген деген өмір сүріпті. Ол көреген, ақылды, білімді, білгір адам деседі. Оның өзінің ізін жалғастырушы Жарбол атты ұлы бар еді. Жарбол түр десе түрі бар, келбетті жігіт болатын. Ол өз кезінде сері, домбыраның құлағында ойнайтын күйші, күміс көмей әнші болған. Баршыгүлге осы сал-сері жігітіміз Жарбол ғашық еді.

Бір жылы жайлауға жиналған ел мал қамымен орналасады. Кеш түссе «Үшсарттың» жазығында жігіт-желең, қыз-келіншек айлы түнде алтыбақан құрып, ойын-сауық жасайтын. Сол кештердің бірінде Жарбол Баршынгүл аруға сезімін білдіреді:

Баршынгүл, әңгімеге кен емеспін,
Әзілкеш байдың ұлы мен емеспін.
Айтар ем ғашықпын деп өзіңізге,
Кедеймін, әттең, сізге тең емеспін, –

дейді. Баршынгүл де бұл жігітке ғашық екен. Махаббаттарын осылайша білдірген қос аққу бұл түнде сырласады. Содан талай күндер өтеді. Елге білдірмей екі жас дәурен сүріп жүре береді. Жаз кетіп, күз түседі. Қыстың қамы басталып кетіп, Жарбол әкесімен құс аулауға теңіз жаққа аттанбақшы болады. Сол күні Жарбол Баршынгүлге тағы келіп, өзінің кетіп бара жатқанын айтады:

– Осы жұмыс біткеннен кейін екеуміз жазық Қорғалжынның даласына қашып кетеміз, – дейді. Бірақ Баршынгүл:

– Оған тым кеш болады. Әкем мені қырықта, әйелі өлген шалға бермекші. Сондықтан тез кел, – дейді. Жігіт тез келуге уәде беріп, теңіз жаққа бет алады. Сол кезде Баршынгүлдің атастырған болашақ күйеуі Бозтай болыс ерте ұрын келемін деп хабар жібереді. Мұны естіген Баршынгүл қиналады, бірақ ешкімге бұл кейпін көрсетпейді. Тек ана жүрегі ғана сезіп тұрады. Қызының мұндай халге түскенін көргенде ана жүрегі қарс айрылады. Амал қанша, әйел билігі ешқайда жарамай, қызын қорғай алмайды. Ол уақытта ел той тойлап, күйеу баланы қарсы алады. Келген күйеудің түрін көрген Баршынның құрбылары, ағайындары шошып кетеді. Сол күні отауда отырған Баршынгүл ару қыздармен демалып келейін дегенді сылтау қылдырып, сыртқа шығып кетеді. Қараңғыда бір топ қыздың ішінен бөлектеніп, айдалаға қашып кетеді. Құрбылары Баршынды таба алмай, елге айтады. Сол күннен бастап Баршынгүл ұшты-күйлі жоғалып кетеді. Күйеу жақ бұндай қорлықты көрген соң бет қызарып, елдеріне кетеді. Баршынның жоғалғанын теңіз жақта жүрген ғашығы Жарбол да естиді. Ол осы жаман хабарды ести сала, өздері келісіп баратын болған жер Жақсықөң Жаманкөңнің арасын бойлай жүріп, ақыры Құланөтпес жазығына келеді. Құланөтпес өзенінің жағасынан іздеп жүріп, көз алдында серейіп сұлап жатқан Баршынгүлдің жансыз денесін көреді. Бүгінде өмірмен ерте қоштасқан Баршынгүлдің қыз моласы әлі тұр.

Баспан тауы

Жаугершілік заманда қалмақтар Қабанбаймен қаша соғысып, үлкен үңгірді қамал жасап, оңайлықпен алғызбайды.Қабанбай батыр өзі бастап жүздеген сақшылар үңгірдің аузынтоқтаусыз атқылап күшпен басып кіріп, қалмақты бекінгенжерінен айдап шығады. Ойсырай жеңілген жау: «Енді

бұл жерді екіншілей баспан, баспан» деп қашып бара жатып айқайлаған екен. Содан бұл тау «Баспан» атанған.

Баянқұмар, Қашқанақ, Сарымбұлақ

Бөке заманынан бір ғасыр бұрын қазақтың Құмар атты жігітімен моңғолдың атақты байының Баян атты қызы бір-біріне ғашық болыпты. Бірақ азулы бай қызын қазақ жігіт Құмарға беруден бас тартыпты. Ақыры Баян мен Құмар қастарына Құмардың досы Қанақ батыр мен тағы бір жігітті (Құмардың немересі) ертіп Зайсан жерінен қашып шығып Морей жеріндегі жайлау таудағы бір жотаға келіп бекінеді. Сол тұста бұл жерде Сарым деген адам бар екен. Қазір «Сарымбұлақ» сол адамның атында қойылыпты.

Ал Баян-Құмар мекендеген осы тауда да солардың атымен «Баян-Құмар» жотасы деп атапты.

Бір күні бұлар бұлақтың басына келіп тамақ істеп ішіп отырғанда Зайсан жерінен шыққан қуғыншылар келіп қалады. Осы кезде Құмардың немере інісі қарауылда тұрған екен. Ол қуғыншыларды көріп, «Қаш, Қанақ, қаш, жау келді!» деп айғай салыпты. Қуғыншының күші басым болғандықтан Құмар бастаған төрт адам сол арада қаза тауыпты. Кариялардың айтуынша осы жердегі ескі қабырларды солардыкі дейді. Әлгі бастау кейін Қанақтың атында, яғни «Қаш, Қанақ! Қаш!» деген қапылыстағы айғайлаған сөзбен «Қашқанақ» аталыпты.

Бәйтік, Қаптық

XII ғасырдың соңында Шыңғыс ханның тегеурінді шапқыншылығынан Тұғырыл ханның жасақтары тоз-тоз болып негізгі жақтан жойылып, аз қолмен төтеп бере алмаған Тұғырыл хан, не де болса найман елін пайдалану үшін мың миханат жапаларды кешіп, ұры жылға, тау шатқалдарын пайдаланып қаша соғысып, Шыңғыс ханның өкшелей қуған және торуыл жасақтарымен қанды шайқастар жасап, ақыры Алтай тауының

шығысындағы бір қатпары қалың көлбеп жатқан ұлы тауға ілінеді. Бұл тұста алпысты алқымдап, бойынан қажыры кетсе де, көзінен нұр, көңілден ел қамы кетпеген Тұғырыл жаза басты. «Қаным бір, жаным ортақ» туысы найман Шәрі батырмен қолбасы Бекіштің шекара күзетінде жүрген жасақтарына қолды болды. Тұғырыл хан екенін білген Шәрі батыр әй-шәйға қарамай оның басын кесіп алып, өз ханы Таянға жіберіп береді. Кесіліп алдына келген Тұғырылдың басын көрген Таян хан ой бауырымдап қатты өкінеді: «Қап, мынадай ұлы ханды қайтып қана қолдарың батып өлтірдіңдер» деп басты апарғандарды жазалап, өз еліндегі шебер ұсталарды шақырып, басты күміспен қаптап, тағының үстіне қойып үш күн аза тұтады. Ақыры, басты денесіне қосып сол қара тауға апарып жерлейді, әрі бұл тауды «Қап» деп атайды. Содан барып «Қаптық» дейтін жер аты пайда болады. Тұғырыл ханның басы алынарда арт жақта шолғыншы болып қалған інісі Сенкүн шығыс әскерлерімен мықтап тіресіп, сол Қаптықтың батысындағы бір тауға шығып шешуші шайқас жасайды. Соңында жанын бәйгіге қатты қырғыншлықпен жаудың бетін қайтарып қалған елін бастап Бесбалыққа кетеді. Бұл таусодан барып «Бәйтік» аталады.

Бесбойдақ

Теміршінің шығысында «Бесбойдақ» атты қуыс бар. Онда үңгір бар. Сол үңгірде ертеде бір қыз, төрт жігіт мекендеген екен. Елдің айтуы бойынша, бұлар керей-төлеңгіт руынан болыпты. Қыздың аты – Жібек. Жаңағы жолдас болған төрт жігіттің біреуі Алдаберген байдың қызы Жібекке ғашық болады, бірақ бай кедей жігітке қызын бермейді. Жігіттерде туған-туыс жоқ, әке-шешесі өліп, жетім қалған төртеуі байда жалшылықпен күн кешкен. Сөйтіп жүріп байдың жылқысынан ат мініп, қызбен келісіп, қоңыр күзде алып кетеді. Қар түспей, осы Теміршіге келіп, үңгірді мекен етеді. Тепсе темір үзетін төрт жігіт, бір қыз қыста аң аулап күн көреді. Келер жылы жаз шығып, жер аяғы кеңіген кезде із-түссіз жоғалып кеткен байдың қызын іздеп қуғыншылар

да шығады. Ақыры сұрау салып іздеп табады да, қалың қуғыншы қызды өлтіреді, төрт жігіт амалдап қашып кетеді. Жігіттерді таудың тасын сүзіп, іздеп таба алмай қуғыншылар үйіне қайтады. Жібектен айрылған төртеу Теміршінің шығысындағы қуалай ағатын Шақабай өзені бойында мекендеп, кейін Жібекке күмбездеп бейіт салады. Мұны кейбір үлкендер кезінде ешқандай қабірі жоқ қыздың жалғыз саусағына салынған деп келген-ді. Ал біреулер сол Жібекті жігіттер өлген соң тастап кете барады да, сол түні сүйегін қасқыр жейді. Жігіттер іздеп тапқанда оның жалғыз саусағы қалады. Шақабай өзенінің бойындағы осы бейіт жалғыз мола аталынады. Осы өзенді қуалай салынған төрт бейіт бар. Бұлар Айуан, Лайқан, Нұрақ, Таймас бейіттері. Қызды сүйген жігіттің аты – Таймас. Жібектің сүйегін жалғыз тастмау үшін осы өлкеде мекендеп, кейін барлығы да осы өлкеде қалған деген аңыздың ұзын-ырғасы осындай.

Ертіс
(І нұсқа)

Алтай қарттың қоймасындағы байлық бүкіл төңіректі таң қалдыратын. Оның алтыны мен күмісін, мысы мен темірін сұсты құз жартастар күндіз-түні кірпік какпай күзететін. Осындай күндердің бірінде Алтай қарт өз көршісі Тянь-Шаньға:

– Әттең, ұлым болса, өзіме көмекші болып, осы байлықтың барлығын суық көздерден қорғар еді ғой, – деп өкінішін білдіреді. Сол Алтай қарттың арманы орындалып, тау құздарының терең шатқалының саңылауынан тамшылаған судан пайда болған мұздай суық ұл дүниеге келеді. Ол күн сайын емес, сағат сайын өсіп, қайратты алып батыр болады. Ол осы Ертіс өзені. Күші бойына сыймай тұрған Ертіс, тау аңғарларын бұзып-жарып, тесіп тастайды. Сондықтан оған Жертесер – Ертіс деген ат беріпті. Бұған қатты ренжіген жартастар Ертістің әкесіне шағым айтқан екен. Ұлына көңілі толмаған Алтай қарт,баласының күш-қайратын әке байлығын қорғауға жұмсау керек екенін айтып ақыл береді. Сонда ұлы:

– Әке, маған мына таулардың арасы өте тар, қысып барады. Байлығыңыз да маған қажет емес. Одан да мені өз еркіммен жіберіңіз,– дейді. Осы кезде аспанда қалықтай ұшқан бүркіт төмендеп, су бетіне жақындап:

– Жарайсың, батырым! Өзіңнің күш-қайратыңды сынайтын кезің келді. Сені алыста сұлу қыз Обь тосуда!

Қараңғы түнде Ертіс тау құздардан қашып шығып, тар шатқалдан өтіп, жолында кездескен жартастарды жан-жаққа домалата ағыза отырып, алға екпіндей жылжиды. Таң сәріде ұйқысынан оянған Алтай, ұлын таба алмай, таң-тамаша калады.Қашып кеткенін білгеннен кейін ашуға булығып, борандатып, қашқынның соңынан үлкен-үлкен жартастарды жан-жаққа лақтырады. Бірақ ұлына жете алмайды. Алды-артына қарамай, буырқана аққан Ертіс кең далаға тап болады. Сұлу Обьті қайдан іздерін білмей, көз жасы көл болған Ертіске үш шағала кездесіп, Обь сұлудың мұзды теңіз мұхитқа бет алғанын хабарлайды. Қуанған Ертіс кең даланы өзінің суымен нәрлендіріп,көңілі жадырап, жайлы болады. Көптен іздеген Обьті алыстан көріп, оның өзіне қарай иілгенін байқайды. Осы кезде Ертіс алып судың өзіне тең екеніне көзі жетеді. Сөйтіп, екі өзен қосылып, бір арнаға түсіп, мұзды теңіз мұхитқа жол тартады.

Ертіс
(II нұсқа)

Қазақ пен қалмақтың арасындағы жаугершілік заманда жорыққа аттанған калмақ әскері ұзақ жүріп, бір өзеннің жағасына келіпті. Жол соғып қажыған болу керек, қалмақ қолбасшысы әскерін тоқтатып, «Ертіс» деп қолын көтеріпті, яғни «аялда» дегені еді. Сол кезден бастап бұл өзен «Ертіс» деп аталып кетіпті-міс.

Қашқантас

Ертеректе бір қаракесек жігіті ел аралап Алтай жеріне барса керек. Сауықшыл жігіт найманның ірі байының қызына ғашық болып, қыз келіскен соң, алып қашады. Бірақ қыз әкесі қарсы болса керек, көп ұзамай арттарынан қуғыншы да шығады. Қуғыншылардан қара үзіп кеткен жігіт пен қыз осы бір ну тоғайлы, жақпар тасты жеке, оқшау орналасқан тауға келіп паналайды. Қуғыншылар итаршы болып іздегенмен, таба алмай еліне қайтыпты. Сөйтіп, қуғыннан құтылған екі жас сол жерді мекендеп, бақытты өмір сүреді. Қыз бен жігіттің жанына арашашы болған жер «Қашқантас» атаныпты.

Қыз асуы

Көп биіктің ішінен тек үстіндегі кішкентай бейітімен ерекшеленетін бұл асу «Қыз асуы» деп аталады. Тас қорымның астында жатқан қыздың кім екені белгісіз. Тек бұл туралы әдемі аңыз-әңгіме ғана ұрпақтан-ұрпаққа ауысумен келеді.

Ертеде Ертіс бойындағы елдің сұлу қызы мен Аягөз елінің бір жігіті көңіл қосады. Қыз ата-анасынан рұқсат алмай, жасырын түрде ауылдан қашып шығады. Дәл осы тауға жеткенде қыздың артынан батыр ағасы қуып жетіп, әуелі қарындасын садақ тартып өлтірген. Ал жігіт атының жүйріктілігімен қашып құтылған. Осы оқиғадан кейін бұл «Қыз асуы» деп аталыпты.

Қызылжыланның үңгірі

Ертеде бір аңшы тау арасымен келе жатып бір үңгірді көреді. Аңшының аты – аңшы, үңгірге үңіліп қараса, сұлулығын сипаттауға тіл жетпейтін бір қыз үңгір ішінде тырдай жалаңаш боп отыр екен. Таң қалған аңшы қызға сырт киімін шешіп беріп, киіндіріп атының артына өңгере отырғызып ауылына алып келеді. Қызбен көңіл қоспақ боп ниетін білдіреді. Қыз келісімін беріп көне кетеді.

– Бірақ, – дейді қыз, – менің бір ғана шартым бар. Көнсең, сендікпін, көнбесең, мені қоя бер, – дейді.

– Шартың не? – дейді аңшы. Сонда қыз:

– Мен барлық жұмысты жасаймын, бірақ тандырға нан жаппаймын, – дейді. Аңшы бұл шартына көніп, қыз екеуі үйленеді. Бір күні аңшы түн ортасында оянып кетсе қасындағы әйелі жоқ, азанда тұрып қараса, шелектердегі судан түк қалмаған. Келесі түні бұл оқиға қайтадан қайталанады. Дәті таусылған аңшы үшінші түні қызды аңдымақ болып көз ілмейді. Түн ортасы болды-ау дегенде қыз жыланға айналып барып, судың барлығын ішіп қояды. Ертеңінде аңшы не істерін білмей, бір палшыға барыпты. Палшы қыздың жылан екенін, сиқырмен қызға айналғанын айтады.

Сөйтіп, аңшы бұл пәледен қалай құтыларын білмей, басы әбден қатады. Бір күні әйеліне:

– Маған нан жауып берші, әлі сенің қолыңнан нан жемедім, – дейді аңшы. Қыз:

– Келіспеп пе едік, мен нан жаппаймын, – деп қарсылық білдіреді. Аңшы қояр да қоймай қызға нан жаптырады. Нанды тандырға қоя алмай қиналған қызды аңшы итеріп тандырға салып, бетін қатты етіп жауып тастайды. Сөйтіп, қыз жылан тандырға жанып өледі. Аңшы қыз жыланнан осылайша құтылған екен. Ал қызды тауып алған үңгірді ел «Қызжыланның үңгірі» деп атап кетеді.

Қызқұлаған шыңы

Ерте кезде ауқатты бай адамның сұлу қызы болады. Бай қызы кедей жігітпен көңіл қосады. Қызды жас кезінде бай жігітке аттастырған екен. Қыздың ұсынысына әкесі қарсы болады да, ертеңіне ұзатпақшы болады.

Сұлу қыз ауыл жанындағы терең шыңырауға құлайды. Сол шың «Қызқұлаған» деп аталған екен.

Қырық шілтер қорымы

Баяғы өткен заманда Шілтер деген бір әулие кісі болыпты. Құдайға құлшылықтан жазбаған, істеген ісі ақ, көңілі судай пәк, ниеті адал, сөзі түзу адам екен. Бір күні жолаушылап келе жатып қасындағы қырық кісісімен бірге Қазығұрт тауының етегіне келіп түседі. Дәм ішіп, дамылдағаннан кейін бесін намаз оқуға кіріседі. Намаз оқылып жатқан кезде таудан түскен қарақшы дұшпандар әулиені серіктерімен қоса өлтірмекке бекініп тап береді. Шілтер мен қасындағы қырық жолдасы намаздарын бұзбай оқи береді. Намаз үстінде әулие Алладан былай деп тілепті:

– Иә, Құдайым, бізді жауқолына түсіре көрме, жауқолына түскенше тас мүсінге айналдырып қатыра гөр, – деп тілейді.

Жарықтық қасиетті Шілтердің тілегі қабыл болып, серіктерімен бірге тасқа айналып, қатып қалады.

Сонан көпшілік бұл жерді Қырық Шілтер әулиенің жері деп атап кетеді. Осы жерде біріне-бірі қарама-қарсы үш бұлақ ағып жатыр. Үшеуінің дәмі де үш түрлі, емі де үш түрлі. Біреуі іш ауруларына, екіншісі көз ауруларына, үшіншісі құлақ ауруларына дәру.

Қырыққұдық

Төрт би төренің тұсында алман-салыққа шыдамаған бір бөлім ел Алтайдан Боғдаға көшіпті. Бәйтіктен өтіп қалың қамысты сортаң жерге келген ел судан қатты қысылыпты. Сол кезде бір ақсақал ауыл басы бірден құдық қазуды айтыпты. Сондағы қырық ауыл қазған қырық құдықтың бәрінен су шығып мал мен адам суға жырғапты. Кейін бұл жер «Қырыққұдық» атаныпты.

Қырыққұдық, Ала айғыр

Қарабайдың жылқысы жоңғарды кесіп өтер кезде Айғай құмда біразы қырылғаннан кейін жалғасты қақ даладан өту мүмкін болмайды. Осы кезде Қарабай Қодарға: «Егер сен осы қақ даладан жылқымды шөлден қырмай аман өткізсең, қызым

Баянды саған беремін», – деп уәде бергеннен кейін Қодар қуанышы қойнына симай күні-түні өліп-талып қимылдап қырық жерден құдық қазады. Қарабайдың жылқысы осы қырық құдықтан су ішіп шөл даладан аман өтеді, кейін Қодар қырық құдық қазған осы жер «Қырыққұдық» аталып кетеді.

Қарабайдың уәдесін алғанымен Қозы Көрпештің күймеде Баян сұлумен көңіл қосып ойнап-күліп жүргеннен хабар тапқан Қодар Қозыға өзінің шақ келе алмайтынын біліп, оны араққа улатып, өле мас болғанда оны жекпе-жекке шақырып, өлтірмек болады. Сөйтіп, ол Баянға өзінің ерлігін көрсетіп, оны өзіне қаратуды ойлайды. Осы жоспарының ретін әдейі келтірген Қодар Қозыны айрықша сыйлайды да, араққа тартынбай бас қойған Қозыға бір кезде: «Сен нағыз жігіт болсаң, мен қазған қырық құдықтан қырық аяқ су іш» деп өзі дайындап қойған қырық қатынның қолымен Қозыға қырық аяқ арақ бергізеді. Арақты Қозы ішкен болып Баян сұлу ішінен байлап берген жіңішке шанаққа құя береді. Аздан соң ол мас болған бейнеге еніп, сенделектеп шығады да, өзіне сайланған қатерлі бөгеттен аман құтылып алыстап кееді. Мұнын қашқанын білген Қодар оның артынан алты құлаш ала айғырмен қуалайды. Қозы Қодардың өзіне жау болып келе жатқанын білсе де, оның өзіне тиіспей, мініп келе жатқан айғырын атып қалғанда, оғы айғырдың аузынан кіріп, артынан бір-ақ шығады, ала айғыр сол арада қалады. Міне, осы ара кейін «Ала айғыр» аталып кетеді.

Қырықтас тауы

Баяғыда, яғни жаугершілік заманда, қалмақтар қазақ жеріне көз тігіп, шабуыл жасаған кезде елдің бәрі қырылған. Соңда хан өзінің қырық қызын қаштырып жіберген. Қазір сол бекіністің орны әлі күнге дейін бар деп айтады. Сол қамалдың қазіргі орнының жан-жағында қырық тас бар көрінеді. Сол қырық тас ханның қырық қызы екен. Олар ел-жұртын, әке-шешесін жоқтап, жылай-жылай қырық тасқа айналған.

Майқұлаған тауы

Ертеде бір Қытай елінен бір тыңшы, қашқын қашып, осы қазіргі екеуміз отырған тауда қонып, осы тауда өмір сүріп жүріпті. Оны ешкім білмейді екен. Сосын бір күні жайлауда отырған бір үйге келіп, түнде бір қарын майын ұрлап қашып бара жатқанда, аяғы тастан тайып кетіп, майы құлап жарылып тастарға жағылып қалыпты. Содан кейін қашқын ұсталыпты да, жаңағы болған жағдайды халық біліп қойып, осы таудың атын «Майқұлаған» тауы деп атапты.

Мамабай тоғаны

Ертеректе, қолхоз құрылысы әлі берік беки қоймаған жағдайда, шағын ауылдың күнбатыс жақ қырқасында егін егу, халық ризығын молайтуға деген жұрттың ынта-жігері өте қызу болатын. Егін алқаптары бірнеше сай-өзек айғыздап бөліп жатады. Бұл өзек жыра, терең сайларға қыста қар мол түсіп, көктем суы жаз ортасына дейін жайылып жататыныегінге де, малға да қолайлы еді. Ауылдан бес-алты шақырым жердегі терең бір сай бойынан тоған тарту, топырақ үйіп, қар суын бөгеу ниеті қолхоз басқармасында күн тәртібіне төтенше қойылса керек.

Осы жұмысты кім бастайды дегенде ауыл белсенділерінің бірі Мамабай отағасы игі істі қолға алуға әзір екендігін білдіреді. Содан ауылдың ер азаматтары тайлы-таяғы қалмай қолына күрек алып, әлгі сай бойынан тоған бекітуге жаппай шықса керек. Көлденеңі екі-үш жүз метрлік тоған да жұрттың қауырт еңбегі нәтижесінде биіктетіліп, жан-жағы сида тал, таспен көмкеріліпті. Сөйтіп, көктем суын ұстайтын тоған-бөгет пайда болды. Осы тоғанды ауыл адамдары Мамабай тоғаны деп атағаны бұл өңірдегі жұрттың әлі есінде.

Марқакөл
(I нұсқа)

Ерте кезде көлдің орнында кең жазық дала болыпты. Бұл жерде алуан түрлі әсем жасыл шөптер өскен екен.

Оны жайлаған бір байдың жүйрік аты бір орнында тұра алмай, қатты мазасызданыпты. Бір кезде су атқылап шығады. Атқылаған су шөптерді, ағаштарды басып, жоғары көтеріліп, тау баурайына дейін жетеді. Ауыл көшіп үлгере алмай, байдың бір көген қозы-марқалары суастында қалып қойыпты. Осыдан барып пайда болған көл «Марқакөл» деп аталыпты.

Марқакөл
(II нұсқа)

Бұл оқиға ертеде болған. Таулардың арасындағы жазықта кішкентай ғана таза булақ сылдырап ағып жататын. Әкесі мен ұлы бағатын қойлар осында су ішуге келетін. Олардың отарында бір кішкентай марқа қозы болушы еді. Бір күні сол қозы бұлақтан суішуді ойлайды. Кенет оны су тарта бастайды. Мұны көрген бала марқаны құтқаруға жүгіреді. Бірақ қанша тырысқанымен шамасы келмейді. Содан соң көмекке әкесін шақырады. Олар екеулеп тартып жүріп, ақыры қозыны құтқарады. Сол кезде бұлақтан су атқылап кетеді де, бүкіл жайылымды басады. Сөйтіп, көл пайда болды. Содан бері бұл көл «Марқакөл» аталып кетті.

Мұңлық

Сарыбайдың жетімегі Қозыға қызы Баян сұлуды бермеймін деген Қарабай Балталы-Бағаналыдан көшіп, Ертісті өрлеп өр Алтайға келеді. Одан жоңғардың шығысын кесіп өтіп, Ерентауын асып оңтүстікке өтеді. Қозы Көрпеш Қарабайдың елін осы жоңғарды кесіп өтер кезде қуып жетеді. Ол Қарабайдың Тазша қойшысына кезігіп, онымен сырласып оның таз кебі мен киім-кешегін киіп алып, қойын бағуға қалады, қойшыны елін тауып

жанын бағуға құтылдырып жібереді. Ол Баян сұлуға өз жайын ұқтырып сырласа алмай, көп тарығады. Өзінің ит қорлықпен өтіп бара жатқан өміріне налиды. Ас ішпей азаптанады. Күндіз қойды қоя беріп, бір биік шоқыға шығып алып, қобыз тартып, Баян сұлуға арнап өлең айтады да, Тәңірге жалбарып, мұң-шерін төгіп жылайды екен. Баян сұлу мұның кәдігін сезіп, өзінің екі сенімді қыз досын соңынан түсіріп күнде бақылатады. Оның Тәңірге төккен мұң-шері мен Көрпеш екеніне көздері әбден жетеді. Сонымен Қозы көрпеш пен Баян сұлу екеуі ақыры бір-бірін анық танып, осы биік төбеде алғаш қауышады. Олар болашақтарының не боларын айтып, осы биікте көп мұңдасыпты. Әрі өздері көп мұңдасқан осы бір тауды олар махаббат мұңдарына куә ғып «Мұңлық» деп ат қойған екен.

Мұрынтолағай

Морейдың шығысындағы Шоқпартас ауылының солтүстігінде салмаланған қара адыр бар. Осы адырдың солтүстік мұрыншағындағы піл жон доңғылдың үстінде алыстан қарағанда тақия іспеттес болып көрінетін бір биік төбе бар. Бұл төбені «Мұрынтолағай» деп атайды.

Атам заманда осы өңір қойны құт, елі лықсыған киелі жаннат мекен болған екен, сол тұста бұл елдің Көкше батыр атты атақты ханы болыпты. Оның Алай және Толай деген екі ұлы болыпты. Күндерде бір күн Көкше хан жан үзгелі жатып екі ұлы мен уәзірлерін шақырып алып, ақтық арызын айтады:

– Мен өлген соң кіші ұлым Толағай менің орнына хан болады, ал Алай сен жасақ иесі бол, өйткені сенің ақылың шолақ, ашуың қатты, інің Толағайдан жөн сұра, ақылына ақыл қос…– дейді де көз жұмады. Сөйтіп, ұлы Толағай хан болады. Бірақ көп өтпей ағасы Алайдың ішіне арамдық ұялап, ниетіне жамандық кіреді. Ол әкесінің хандықты өзіне бермеуін әділдік емес деп, інісі Толағайдан хандықты тартып алмақ болады.

Бір күні Толағай аңнан енді келгенде Алай орданы қоршап алады да, «хандықты тапсыр» депінісіне күш көрсетеді. Ағасының

мына ақымақтығына шыдай алмаған Толағай оған қарсы шығып, ағайынды екеуі орда ішінде үш күн, үш түн соғысады. Ең соңында, Толағай ауыр жараланып, аз ғана жасақпен қоршауды бұзып шығады да, алыс тауға келіп мекендейді. Ол жарасы жазылған соң жетесіз ағасына кек алмақ болады. Сөйтіп, ол сайланған қолын бастап, ордаға жақындағанда орда маңының өлікке толып, қансасып жатқанын көреді. Ұғыса келе сырттан келген күшті жаудың бейуаз елді қырып, орданы ойрандап, Алайдың басын кескенін біледі. Толағай бұған қатты кектенеді, тозғыны шыққан елдің басын құрап айналасы құлама бір дараға келіп бекінеді. Сонымен олар шашау шыққан жауды жойып, олардың қару-жарағын қолға түсіре береді. Сөйтіп, жауойсырай береді. Бірақ жау Толағайдың бекінісін біле алмай сандалады. Бір күні Толағайдың бір шарлаушысы жау қолына түседі, қинауға шыдамай сатқындық істеп, жауды бекініске бастап келеді. Сонымен жеті сөтке соғысқанда Толағайдың жасақтары қырылып бітеді. Ең соңында, Толағайдың қасында Үшқат батыр атты жалғыз серігі ғана қалады. Қарсы жақ та қырылып бітеді. Бір кезде қарсы жақтың бекінісінен еңгезердей біреуекі қолын желкесіне қойып, бұларға қарай жанушыра жүгіреді. Ол жүгірген беті анадайға келіп жерге мандайын үш рет тигізіп тізерлеп отырған беті белінен сапысын суырып ап, екі құлағын кесіп-кесіп алады да, бұларға қарай лақтырып жібереді. Пышағын тамағына көлденең ұстаған беті моңғол тілінде: «Толағай батыр бар болсаң, бері шық, айтайын арызым бар» деп бір тоқтайды. Одан: «Мен саған бағындым, енді сенің құлақ кесті құлың болуға көндім, антым әне алдыңа тастаған екі құлағым, құп көрсең, өзің кеп қолымнан сапымды алып, мені орнымнан тұрғызып ал. Егер құп көрмесең, мен өзімді бауыздап тастаймын» дегенде сеніп кеткен Толағай оған бармақ болады. Сол кезде Үшқат батыр орнынан ұшып тұрып: «Міне, іздеген Толағайын мен боламын, шын пейіліңмен бағынсаң, құп алдым» деп алдына жетіп барып қолынан сапысын ала бергенде қапысыз тұрған қайран ерді әлгі жау қақ жүректен бір- ақ салады. «Толағай, сенің қаныңды іштім. Енді мына кең әлем менікі» деп

орнынан тұра бергенде алдына арыстандай атылып барған Толағайды көрген жау қатты сасыш қалады. Осы кезде Толағай оған: «Өз етіңді өзің кесіп ант беріп, сұрқиялық істеген сендей жауызды көрмедім. Енді сенің басында артық тұрған мына нәрсе екен» деп мұрнын шауып түсіреді. Кеңсірігімен түскен теректің тошыныңдай мұрынды қазандай қара тасқа шаптай салады. Жаны мұрнының ұшында тұрған әлгі жау жалманынан түседі.

Кейінгі ұрпақ дәл осы төбені «Бұрын шабылған Толағай төбесі» деп атайды. Уақыттың өтуімен «Мұрынтолағай» деп аталып кетеді.

Ұранқай тауы

1928 жылдардағы ұжымдастыру кезінде Кеңес үкіметі байларды қонфискациялап, жасырғаны бар ма деген күдікпен бұл төңіректе де қатты тексеру жүргізіпті. Тексеруге келген екі шолақ белсенді тау басында көне моланың барын біле тұрса да, оны байлардың қоймасы, олардың жасырған дүниесі осында деп, моланы қаздыртыпты. Бір-екі метр тереңдіктен кейін үлкен тасқа кезігіп, оны жылжыта алмапты. Тексерушілер: «Ертең түйемен тартамыз», – деп қайтып кетеді. Сол түні екі жігіт бірдей түс көреді. Түстерінде қыз бен жігіт: «бізді мазаламаңдар» деген екен. Ертеңінде екі жігіт қорқып, мола жаққа аяқ баспапты. Сөйтсе, бұл жерге жаугершілік тұста қалмақтың Үран есімді қызы мен Қай есімді ұлы қатар жерленіпті. Содан тау «Ұранқай» деп аталып кетіпті.

ЖЕТІСУ ЖЕРІНІҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕРІ

Ақсу

Баяғыда бір батыр алыс жолдан үйіне келсе, әлдекімдер малын түп-тұяғымен шауып әкеткен екен дейді бұл аңыз. Батыр Балқаш жерінен осы жаққа, яғни Аксуға дейін келіп, малын іздеп тауып, үйіне қайтып бара жатқан екен. Малын анық қай жерден тапқанын өзі де айта алмайды. Содан батыр Ақсудың тау етегіндегі ақ бұлаққа тоқтап, малы да, өзі де суға қанып, тынығады. Ақ бұлақтың жағасы да, суы да оған қатты ұнап, жайлап қоныс етуді ұйғарады. Бұл бұлақ оған құт болып дариды, қасиеттілігіне қызығып, бұлақты қастерлеп «Ақсу» деп ат қояды. Бұлақ болуы себепті жер «Ақсу» атанып кеткен.

Ақсу-жабағылы жері

Баяғы өткен заманда Аксу өзенінің жағасын үш басты айдаһар мекен етіпті. Ол маңайындағы ел-жұртқа тыныштық бермей талабы бойынша күніне үш қой, екі қыз, екі жігітті жеп отырыпты. Сол елде бір жалғызбасты кемпір жалғыз қызымен өмір сүріп жатқан екен.

Қыздардың бәрі таусылып, кезек жаңағы кемпірдің қызына келіпті. Жұрт жиналып үш қойды, қызды айдаһарға апара жатады. Енді бір жігітті қайдан табамыз деп келе жатқанда жабағыға мінген бір жас бозбала қарсы жолығады. Мән-жайды түсінген жаңағы жігіт қызға:

– Үш қойды сойып, сен айдаһарға бара бер, мен де көп ұзамай артыннан жетермін,– дейді.

Айдаһар үш қойды жеп болып, енді қызды жұтуға оқтала бергенде жүгіре басып жеткен жігіт қолындағы қылышымен айдаһардың ішіне еніп кетеді. Сөйтіп, жүрегін жарып, айдаһарды да өлтіреді, өзі де өледі. Жиналған жұрт қараса жанағы өлген жігіттің жабағысы өзеннің жиегінде жайылып жүр

екен. Ерлік көрсеткен жігітті еске сақтау үшін, көпшілік сол жерді «Аксу-Жабағылы» деп атаған екен.

Райымбек батыр бұлағы

Райымбек бастаған қазақ қолы қалмақтармен болған кезекті шайқаста Бұғыты тауы мен Торайғыр таулары арасындағы Көкпекті жазығынан өтіп, Торайғыр тауының етегіне қостарын тігеді. Қаншама күнгі ұрыстан әбден қажыған әскер су іздеп, әлекке түседі. Шөл қысқан сарбаздар бір тамшы суды аңсайды. Бірақ еш жерден су табылмайды, төңірек толған түксиген қарасұр жартастар. Сонда Райымбек батыр Аллаға сиынып, іштей тілеу тілейді. Қолындағы ұшы өткір найзасын жерге сіңіре қадайды да, суырып алады. Міне, керемет! Найза сұғылған тұстан атқылап, бұлақ суы шығады! Содан қазақ қолы әлгі мөлдіреген салқын суды ішіп, құтты бұлақтың жағасында екі күн жатып, тынығады да, бар күш-жігерін бойына жинап, жауға қарсы шабады. Көкпекті жазығындағы шайқаста Райымбек батыр он сегіз рет жекпе-жекке шығып, жоңғар батырларын шетінен қырғынға ұшыратады. Қазақ жауынгерлері осы шайқаста үлкен жеңіске жетеді. Әлгі бұлақ Райымбек бастауы деп аталып кетеді. Ол бұлақ қазір де бар.

Қыз өлген көл аңызы
(Қыз батқан көл)

Бұл оқиға жау әскерлері қазақ жерін құйындай басып алған жылдары болған деседі. Батырлар мен алыптар соғыста мерт болып, өз қорғаушыларынан айрылған халыққа уақытша бас июге тура келеді. Басқыншылар жеңіп алған халыққа шамадан тыс салық салады. Бір күні басқыншылар отряды Ақсу-Жабағылы тауын паналағандарға жетіп, салық төлеуді талап етеді.

– Анау алаңқайға қанша жылқы сыятын болса, салық төлеушілер соншама жылқыны, ал келесі алаңқайға түйелерді айдап келсін, – деп бұйырады жасақ басшысы.

Далалықтар талапты орындап, барлық малын береді. Алайда, жау көсемі тойымсыз пәле екен, ру арасындағы сұлу қызды әйелдікке беруді талап етеді.

Аналар жылап, қыз-келіншектер күңіреніп, әдемі қыздарын жасырып, олардың беттеріне қара күйе мен саз жағып, сұлулығын көрсетпеуге тырысады. Тек бір әдемі қыз ғана жауларынан қашпапты. Ол қолбасшының алдына шығып:

– Мен лажсыздан емес, өз еркіммен саған әйел болуға барамын. Бірақ менің саған қоятын үш шартым бар: біріншісі – үйлену тойы менің руымның салтымен жасалатын болсын. Екіншісі – сен жорыққа шыққанда сенімен бірге жүремін. Соңғысы – сенің жауынгерлерің қашан да сенің артыңнан еріп жүруге ант берсін, – дейді.

Жау қолбасшысы қыздың әдемілігіне қызығып, оның қарапайым шарттарымен келіседі. Той болады, ал жауынгерлер адал болуға, қашан да оның соңынан еріп жүруге ант береді.

Тойдың соңғы күні – некелесу түні жақындайды. Сонда ару күйеуіне:

– Ей, әміршім, сен менің күйеуім болмастан бұрын, беташар салтын жасауға тиіссің. Ол үшін менің бетімдегі орамалды ашасың, ал ол біздің руымыздың салтында тау көлінің ортасында жасалады.

Қолбасшы қайық жеткізуге бұйырады. Некеленушілер қайыққа отырады, сонда олар тау көлінің ортасына жеткенде су кенеттен қозғалысқа келіп, шұңқыр пайда болып, қайық аударылады. Қыз бен қолбасшы суға батып кетеді. Көсемінің соңынан еріп жүруге ант берген жауынгерлер де суға бірге түсуі тиіс болатын. Бірақ оолардың ешқайсысы да түспейді. Сонда Аспан ант берушілерді жазалап, оларды кішкентай шымшыққа айналдырып жібереді. Шымшықтар орасан зор дауыспен жартасқа қарай ұшады. Бір-бірінен шошып, мықты ұя-бекініс құрады. Содан бері тауда сұрғылт қауырсынды жалғыз құс –

көктеке пайда болған. Бұл сұрғылт құстан әлде бір қорқыныш сезіліп тұрады. Ешкім оны ұнатпайды, ол ешкімді ұнатпайды.

Бұл көрініске қалайша қайран қалмассың?! Халық құстың мінез-қылығынан аңыздарға ұқсас белгілерді табады.

Ал өз халқын құтқару жолында өз өмірін қиған батыл қыздың жүрегі туралы аңыз әлі күнге дейін айтылады. Батыр қызды еске алу мақсатында көл Қызөлгенкөл (Қыз батқан көл), ал мал айдалған шабындық – Мыңжылқы, басқа шабындық – Түйежайлау деп аталған.

Кешкісін жазғы аңғарларға салқын төбелерден суық жел соққан кезде көл бетінде шымырлаған діріл пайда болады. Сол кезде оның ортасында шұңқыр пайда болады. Осы шұңқырға аузы жабылған шөлмек тастасаңыз, оны Ақсу-Жабағылы өзенінің төменгі ағысынан ұстап алуға болады дейді.

Аттың тауы
(І нұсқа)

Ертедегі жаугершілік заманда Текесті мекендеген тайпалар Жетісуды мекендеген тайпалар ортасында соғыс болып, Текес тайпаларының қолына жетісулық бір бала олжаға түсіпті. Әскерлер оны Текес өзені жағасындағы хан ордасына әкеліп тапсырыпты. Хан балаға қой бақтырып қойыпты. Тұтқын болып жәбір көрген бала бір күні қой бағып жүріп Қарасайдың етегінен (қазіргі Текес-Құлжа жолының) жылқының бір басын тауып алып: «Сені тұлпардың басы деп кім айтады, мені Толыбай сыншының баласы кім айтады», – деп еңіреп жылайды. Баланың зарлы жылауын естіген жұрт бұл оқиғаны ханға жеткізеді. Хан баланы шақырып алдырып:

– Сен неге жыладың, қу бастың тұлпардың басы екендігін қайдан білдің? деп сұрайды.

– Мен соғыста олжаға түскен адаммын. Толыбай деген сыншы кісінің баласы едім, бұл жерде жүргеніме ұзақ жылдар болды. Ел-жұртымды сағындым, қу басты сынапқ өрсем

тұлпардың басы екен, содан күй-жайымды соған теңеп құшақтап жыладым, дейді.

– Олай болса, маған жылқыны аралап көріп, тұлпар тауып бересің, – дейді.

Бала бұған мақұл болып, ханның жылқысын араласа тұлпар табылмайды. Хан ел аралап тұлпар іздеуді тапсырады. Бала күнес жылқысы арасынан сүйегі ойқы-шойқы бір көк бестіні «осы тұлпар болады» деп ханға келеді де:

– Тақсыр хан, мынау тұлпар болады, бұны баптау керек, ол үшін бұның қасына отыз ат қосып бересіз, мен жайлау жайлатып, қыл бабына келтіремін, – дейді.

Хан баланың талабын орындайды, бала көк бесті мен отыз атты алып, аттың тауы жайлауына шығады. белгілі уақыт өтіп, аттары семіре бастағанда-ақ шетінен сойып етін елге таратып өзі жілігін шағып, майын тексеріп отырыпты. Аттарының отызыншысын сойғанда жілігінің басы аққемік болған екен. Сол кезде бала «жіліктің басы аққемік болғанда аттың семіріп жетілген кезі болады, жаратқанда іш майы арылса да, жілік майы қалады. Егер осындай болғанда қандай шабыс болса да бұл ат төтеп береді. Қазақтың «Ат жүгірмейді, бап жүгіреді» деген сөзі дәл осы» деген тұжырым жасап, көк бестіні ханның алдына алып барады да:

– Тақсыр хан, ат әбден жетілді, енді жаратамын, – дейді.

Хан мақұл болады. Бала атты ерттеп мініп, құм салынған қоржынды астына салып, Төрткүл мен Ешкілік тауы ортасында жүріп терін алып жаратады. Көк бесті әбден күйіне келгенде бала ханның ордасы алдына барып:

– Тақсыр хан, көк бесті күйіне тұлпар мінген тұрар ма, ханды Құдай ұрар ма, – дейді де тұлпарға қамшы басып, еліне тартып кете береді. Хан ордасында аңырап тұрып қалыпты. Содан бастап баланың тұлпар мен отыз атты семірткен тау жайлауы «Аттың тауы» аталып кеткен екен.

Аттың тауы
(II нұсқа)

Ерте заманда осы тауды бір шал мекендепті. Шал да, оның баласы алып балуан екен. Күндердің бірінде баласымен ақылдасып, тауды қопарып жөткеп, Текес өзенін бөгеп жазыққа су шығарып, жайылымды суарып, егін екпек болыпты. Бірақ ертең іске кірісеміз деген түні баласы шалдың айтқан шартын орындамай, келіншегінің қойнына жатып қойыпты. Нәтижеде баланың алып күші қайтып, қопаруға шамасы келмей қалыпты. Сонда шал ыза болғанынан: «Сенің сазайыңды тарттырмасам» деп баласына тұра ұмтылыпты. Бала әкесінен жасқанып қашыпты. Шал таудан еңкейте жазыққа дейін қуыпты. сонда «Ата, ататай, жазықтымын, кешіре гөр күнәмді. Бұдан былай айтқаныңды орындаймын» деп қашқан екен. Жазықтағы ел балаға араша болыпты. Бұрын бұл таудың аты екен. баланың қашқанда айтқан сөзі және бұлардың тау қопару жөніндегі алып күштеріне қарай «Ата тау» деп ат қойыпты. Кейін «Аттың тауы» деп өзгерген делінеді.

Аттың тауы
(III нұсқа)

Ерсарыбайдың жылқысы Жұлдыз үстіртін қыстап, Қосетекті көктеп, ала айғыр, сайқал өңірлерін жайлайды екен. Бір жылы жылқысын айдап жайлауға қайтқанда бәйге шұбар деген ат пен бес жүз ат бөлініп Жүрек тауында қалып қояды (Қондыбай 2008:234). Ерсары байдың баласы Сүмбеге жеткенде шұбар атты іздейді. Жылқышылар: «Шұбар ат Қосетекте бар болатын, Жүректе қалған болуы мүмкін» деседі. Жылқышылар іздеп келіп, Жүрек тауынан тауып қайтыпты. Содан «Ат қалған тау» деп аталып, кейіннен «Аттың тауы» аталып кетіпті.

Бесоба

Аңыз бойынша ерте кезде ерлігімен көзге түскен ағайынды бес батыр болған деседі. Елдің басына қауіп-қатер, қиын-қыстау заман туған кезде елін, жерін сыртқы жаудан қорғауда осы ағайынды бес жігіт күресетін болған. Бір жылдары осы елге қалың қол кіріп, баланы бала, әйелді әйел демей, барлық елді қыра бастаған көрінеді. Сол кезде ағайынды бес батыр артынан бес мың қол бастап, бір төбенің басында жауына қарсы соғысады. Жау қолының күштілігі сонша – бес батырдың соңынан ерген бес мың адамнан бес адам да қалмайды. Сол кезде жау қолына түскен ағайынды бес батырды күлін көкке ұшырып өртейді. Ал осы бес батырдың орны ұсақ төмпешіктерге айналған көрінеді. Осыған байланысты бұл жер «Бесоба» деп аталған.

Дос өзені жайлы аңыз

Қазақ-қалмақ жауласқан, барымта алып дауласқан заманда Дос деген батыр өмір сүріпті. Елін, жерін жаудан қорғап, талай шайқастарда жеңіске жетіп жүреді.

«Андыған жау алмай қоймас» дегендей күндердің күнінде қалмақтар Дос батыр мен баласы Қожаназарды қолға түсіреді. Тігілген көпшатырдың бірініңішіне байлаптастап, өздері ақыл-кеңес жасайды. Олардың сыбыр-күбірін естіген Дос батыр:

– Атаңа нәлет қалмақтар
Сыбыр, сыбыр етеді.
Сыр құлаққа жетеді,
Сөз сүйектен өтеді.
Сыйласпаған жат, шіркін
Әлде не етіп кетеді?
Баласына мұсылман
Не жамандық қылдым-ай?!
Өзім өлсем боғым-ай,

Қожаназар құлыным-ай, -деп зарлап жылайды. Сол уақытта жаудың бірі тұрып: «Біз бұларды өлтірмелік. Таңдауды

өздеріне беріп бірін еліне қайтарайық, екіншісін тұтқын етіп қолымызда ұстайық», депті. Сонда Қожаназар әкесіне:

– Айналайын әтекем,
Жау пиғылы жат екен.
Құмарлығың болайын,
Жауқолында қалайын.
Сақалыңның ағында,
Өлеріңнің шағында
Қалмақтың қаласында қалмай,
Қазақтың қаласында қала гөр, – дейді. Дос былайша жауап беріпті:

Ит қалмаққа шал емес
Қылшылдаған жас керек,
Үрпақ құрар бас керек.
Терімізді берсек те
Тегімізді бермейік.
Қазы-қарта асадым,
Жетпіс сегіз жасымда
Мен несіне сасамын.
Шырылдап жауда сен қалсаң,
Сопиыпелге мен барсам,
Екінің бірі айтпай ма,
Егіздің бірі айтпай ма
Қажыған шал екен деп.

Бірақ қалмақтар екеуін де жібермей,өлімге душар етеді. Сөйтіп, батыр жерленген жердегі ағып жатқан өзенді ел «Дос өзені» деп атап кетеді.

Кескен терек моласы

Бетпақтың даласында құла түзде киік жайылымында осы мола ағараңдап көрінеді. Моланың кесегін түйе сүтіне илеген. Байдың жылқысын бағатын жылқышы әке жауын жауып, аяғы мұздақ болып, қанатын жаза алмай қырат үстінде жүрген зәулім құсты ұстап үйіне әкеледі. Құсты байға сауғаға салып аңшы

болады. Әкесі баласы кескен терек құсты көріп байға беруден тоқтады. Кескен терек деп ат қойылуы жолдас балалары ойнауға келгенде үйдегі сұлайып жатқан баласына: «Кескен теректей болып жата бермей сыртқа шық, жолдастарың келіп тұр ғой» деп айтудан аталып кеткен. Құсты Еділ-Жайық бойындағы құсбегілерге барып баулытады. Сол құсбегінің қызына үйленеді. Кескен теректің ажалы ашулы отырған құсты аңға кеш арасында қосудан, әрі аңды көрмей ашулы құс егесіне шабумен бітеді.

Ал Сейдуалы Жақыпұлы баяндаған аңызда бай ауылының жанындағы саудагер 10-15 құс алып келеді. Елгезер сұрай келген Кескентеректің әжесі құстарды көріп атасына айтады. Атасы: «Түйе алады ма, жылқы алады ма, бір құсын айырбасқа ал», – деп келінді қайта жібереді. Келін айтқан сөзге саудагерлер келіседі. Келін құстардың үстіне мініп, мінгенде басын бұқпаған көкала құсты алады. Кескентерек құсты алып, баулиды. Әкесі бір жаққа кеткенде келініне құс ұяластарының даусын есітті ме Екі-үш рет аңға алып шықпасын деп тапсырады. Кештетіп үйіне келген Кескентерек тойға келгендерден Бетпақтың үстімен қырық шақты киіктің суатқа қарай бет алып бара жатқанын хабарлайды. Үйіне жүгіре келген Кескентерек келін ескертпесіне қарамай екі кештің арасында киікті көрмесе де, құс өзі биіктен көрер деген ниетпен құстың томағасын шешіп ұшырады. Құс айналып-айналып ұшып егесін тебеді. Кескентерек уақиғасы осымен аяқталады.

Қанжуған

Лама-Доржы қолы Ташкентті шауып, Жолбарыс пен Саурықты өлтірген мезгіл. Жетісудан кешігіп жеткен Райымбек батырдың қолы жоңғарларды талқандап, кейін қайтып бара жатқан. Жау жеңілгенмен, оның дала кезіп жүрген қарақшылары жолдарында кездескен бейбіт ауылдарды тонап, елді әбіржуге салып жатқан заман ғой. Осындай бір топ Кейкі батырдың ауылына кезігеді. Абыр-сабырда қол жинай алмай қалған Кейкі батыр жақын төңірекке ат шаптырып, жүзге жуық жасақ жинап,

қалың жауға қарсы тұрады. Өз елі, өз жері, өз намысы үшін аянбай соғысқан қазақ жасақтарының саны бірте-бірте кеми береді. Ал жоңғарлар қолы бірнеше есе көп болатын. Кейкі батырдың өзі де жараланады. Дәл осы кезде Ташкенттен қайта оралып келе жатқан Райымбек Хангелдіұлының жасағы осы маңға жетіп қалған. Олар болып жатқан мына қырғынды көріп жоңғарларды сыртынан қоршай ұрыс салады. Райымбек батырдың жігіттері өліспей беріспейміз деп шайқасқан жоңғарлардың қолын біржолата жойып жібереді. Соңынан осы шайқасқа қуә болған ел әлгі жердегі қантөгісті еске алып, бұл мекенді Қанжуған деп атап кетіпті.

Қапал тауы

Ертеде қалмақтар тоқалдыққа күң етіп, Сатқан деген сұлуды алты айлық іште қалған баласы аяғы ауыр күйінде бірге алып кететін көрінеді. Тобықты ішінде Көтібар батырдың тоқалы қалмақ еліне күң болып Сатқан сұлу барғаннан кейін ханның бәйбішесі қазақтың сұлу келіншегі ноқталаған тайлақтай тұрса басқа, отырса орыннан тұрғызбай, от жағып, қазан асып, ас-судың соңына салып қояды. Сөйтіп жүргенде әйтеуір аман-есен босанып, бір ұл бала туады. Анасы: «Қапылыста туған нәрестем едің, арғынның әруағына сиындым, егер аман болып өсірсем, туған елін, ағасын және тобықты руын іздеп табар», деп баланың атын Қапал қояды. Баланы да шешесімен бірге от жаққызып, су әкелгізіп, жеті-сегіз жасына дейін шешесінің тәрбиесін көрген бала күнде анасының алдында отырып, «Елім-ай» деген өлең тыңдап, қазақша тілі шығады. Анасының сүтімен коректенген бала үлкен болып, дембелше батыр келбетті өседі. Баланы бұзау баққызады. Он үш-он беске келгенде жылқы бағуға жібертеді. Шешесі Сатқанның сұрауы бойынша бай тоқалының айтқанын екі қылмай Қапалды батырлар арасына жылқы бағуға жібереді. Міне, осылай Қапал өсіп, ер жете келе шешесіне келіп ақылдасады. Сонда екеуі таудың етегінде отырып: «Осы Алатаудың ар жағында сенің елің жетпіс үй тобық– ты бар. Онда

туған ағаң бар, сол ағаңды барып тауып ал»,–деп Қапалдың құлағына салып, есіне түсіре береді.

Бір күні шешесі Сатқан отырып Қапалға: «Жылқыдағы буаз кер биені көрдің бе?» – дейді. Қапал: «Апа, мен ол биені күтіп, құлындатсам екен», – деп, шешесіне айтатын көрінеді. Сол кер биеден кер құлын туады. «Сол құлын өскесін өзің ат қылып мініп, мына таудың ар жағындағы еліңді табасың, құлыным, құлыншағым Қапалым», – деп елің, жерің, жұртын сағынып,анасы ботадай боздап жылай береді. «Апа, апатайым, жыламашы. Мен өскеннен кейін сені тастамаймын, бірге алып кетемін. Ел, жұртыма кетем», – дейді Қапал.

Қапал да өседі, жігіт болады. Анасы күннен-күнге қуанады. Анасына кер биеден туған кер құлынды ат қылып мініп келеді. Жетекке алған байдың жүйрік атын шешесі Сатқанға әкеледі. Бірақ шешесі: «Мен бармаймын, егер мен кетсем, мына қалмақтар бұзық шығарады. Сен өзің мына асудан асып, білгізбей өзің осы түріңмен еліңе аттанып бар. Қару-жарағыңды мен дайындап қойдым. Қылыш, мылтық сайманың, садағың дайын. Әкеңнің әруағына сиын. Алла жар болса, еліңді табарсың. Сары батыр ағаңа жетерсің».

Сары батырды тобықты руы Сары мырза деп атайды екен. Бұл кезде жетпіс үй тобықты мен матай руы жауласып, Кисық бидің тұсында еліне Қисық хан атанған матай руы тобықтыны Қапал тауынан қуып, Аягөз өзенінің бойымен жарма Шыңғыстау, Қарауыл, Жидебай, Ақ келін, Қамбар батырдың жері Абыралы жерінде жетпіс үй тобықты бір ата қарауыл атанады екен. Қапалдың туған ағасы Сары батыр сонда болады. Қапал батыр іздеп келсе, елі орнында жоқ, орнын сипалап, матай руларының кәрия ақсақалдарынан ағасының жөнін сұрап, ағасын іздеп Шыңғыстауға, Аягөз, Жарма, Ертіс өзеніне қарай шаба жөнеледі. Біраздан кейін жолаушылар Сары ағасының үйін табады. Келсе ағасы ұйықтап жатыр екен. Атын ат байлауына байлап, қару-жарағын, садағын кереге басына іліп, Қапал да ағасының жанына ұйықтайды. Жеңгесі Қапалды көрісімен таниды. Екеуі қатар ұйықтап жатыр. Сарыдан Қапал аумайды. Сары ояна келіп, інісін

танып «ой, бауырымдап» екеуі бірін-бірі құшақтап көріседі. Шешесі Сатқанның хал-жайын айтып, тірі екенін білдіреді. Сөйтіп ағалы-інілі екеуі Сары батыр мен Қапал батыр қалмаққа қайтадан шауып, соғыс ашып, қалмақты жеңіп, қазаққа жеңіс әпереді. Шешесі Сатқанды күңдіктен босатып, еліне әкеледі. Дерегес тауының бір шоқысы сол кезден бастап Қапал батырдың атына қойылып, Қапал тауы атанады.

Қара келіншек, Ақ келіншек таулары

Таныбай батыр Әбілмәмбет ханның тұсында қалмақтарды қууға қол жинап, қуысқан екен. Киікті станциясынан Кызылшоқыға дейінгі жерлерді қалмақтар мекендеген. Олар осы кезде қазақтарға маза бермегендіктен, халық қол жинап оларды қуған екен. Соғысты Таныбайдың досы Наймантай басқарған еді. Осы соғыста Наймантай батырдың екі баласы қайтыс болады. Соғыста жеңіп, ауылына оралады. Жеңгеннен кейін оларға қалмақтың қыздарын таңдау керек болады. Ол таңдау Наймантай мен Таныбайға беріледі. Наймантайға берілу себебі – оның соғыста екі баласы бірдей қаза табады. Таныбайдын таңдауы, оның бірінші әйелінен балалары болмайды. Таңдар кезде екі қызды екі түрлі тау басына шығарады. Бір қыз кара, екіншісі ақ болғандықтан, тау аттары «Ақ келіншек», «Қара келіншек» аталуы сол себептен.

Қойлыбай қырғыны

Абылайдың немересі, Қасым төренің балалары Кенесары мен Наурызбай қазіргі Орынбор, Челябинск орталығындағы Бреда станциясының маңындағы қазақтардан алым-салық жинап, бірқатар көнбеген қазақтарды күшпен өзіне қосып алып, қарулы жасақ жинайды. Тек қазақтар ғана емес поселкедегі орыс шаруаларына да зәбір жасай бастайды. Кене мен Наурызбайдан жапа шеккен орыстар қолдарына қару алып, Бредаға бекінеді. Қанша қамаса да Бреданы басып ала алмайды. Мұнан кейін

Кенесары, Наурызбай Бреда поселкесін алудың амалын ойластырады. Қазақ үйлерінен мысық жинайды. Түнде ел ұйқыға кеткен мезгілде елу мысықтың құйрығына майға батырған шүберек байлап, оған от тигізіп поселкеге қоя береді. Майға малған шүберек лаулап жанып, жаны ышқынған мысықтар үй-үйдің түкпір-түкпіріне ыршып тығылып, поселкені өрт алады. Ұйқыдағы халық төсегінен жалаңаш-жалпы шыға қашып, поселке азан-қазан болады. Осы кезеңді күтіп тұрған Кене ханның әскерлері жусатып қырып салады. Бірлі-жарымдай болмаса, поселке түгел дерлік жанып кетеді.

Бұл сұмдық хабар тез тарайды. Кенесары, Наурызбайға патшадан құралды әскер шығады. Мұны есіткен Кене хан да дайындалып, жасақтарын соғысқа әзірлей бастайды. Бірақ қару-жарағы сай тегеурінді әскерлерге төтеп бере алмай шегініп қаша бастайды.

Осы күні сол Кенесары, Наурызбай өртеген Бреда станциясын қазақтар «Күйік» деп атайды.

Кене сол қашқан бетімен жолшыбай бейбіт елді тонап, өзіне еркімен қосылғанды ертіп, жоғарыда айтылған Жантай, Толыбай саласына келіп аялдайды. Артынан қуған патша солдаттары жағалбайлы руынан Қойлыбай дегенді басшыға алып, ізіне түседі. Қойлыбай жасында найза ұстап, талай жортуылға шыққан батыр адам екен. Бірақ бұл кезде жасы жетпістен асып, сексенге жуықтаған кезі екен. Сонымен Қойлыбай бастаған әскер Жантай, Толыбай қос өзекте жатқан Кене ханның әскеріне шабуыл жасайды. Кененің әскерлері шегіне ұрыс салады. Ақырында бір-бірін алалмай екі жағы да бекініс жасап жатып алады. Орыс солдаттары түнде күзет қойып, сай бойына шатырын тігіп, бекініс жасайды.

Кене мен Наурыз бастаған әскер орыс әскерлерінің елеусіз ту сыртынан келіп тиіседі. Биқұт жатқан орыстар кәпелімде сасып қалып, тым-тырақай қаша жөнеледі. Қойлыбай қоста жалғыз калады. Биік төбенің басына шығып жалғыз отырады. «Менің жасым ұлғайған кісімін, менде не шаруа бар», – деп ойласа керек. Наурызбай бастаған топ жалғыз отырған

Қойлыбайды Жан-жағынан қамалап, найзаға шаншып, тік көтеріп, әскерге тастап жібереді. Мұның үстіне Кене хан келіп: «Бала, мұның кате болды. Жасы жеткен зиянсыз шал еді», – депті дейді.

Қазір ол жер Қойлыбай төбесі аталады. Соғыс болған сай «Қойлыбай қырғыны» аталады.

Темірланның оры

Алтынемел бекетіне алты шақырымдай жерде дәл Алматы қаласына қарай жүре тұғын почта жолының үстінде бихисап үлкен уа белгілі мидай даламенен жүріп кеткен ор – қаһарлы мәшһүр Орта Азия жайдарын жаулап алған Темірланның, кейбір жерлері жер болып өсіп кеткен. Осы күнде белгісіз де боп қалған, неше уақыттар өткен соң бұ айтылмыш оры, мұсылмандардың айтуынша, Балқаштан Іле суына шейін барса керек. Осы ор турасынан мағынасын тұрмыс жайындағы қазақтар әлі ұмытқандары жоқ өздеріне ие болған адамының істегеніне көре һәм біздерге әр нешік мағынадарын көрсетіп берген еді.

Төменде жат айтылмыш:

«Темірланның бастап жалғыз-ақ баласы бар еді. Оны әрдайым атқа мінгізіп, жалғыз жүргізуші еді ешқашан нөкер, яки жолдас бермейінше. Темірланның мұндай қылғанының себебі мынау деп айтады: Жалғыз баласы болған соң, соның өзіне «рәуіш атқа мықты, шыдамды, ширақ болсын жас балам» деп тілеуші еді дейді. Бір күні жас бала өзінің жақсы көретұғын атына мініп алып, далаға шығып кеткен. Елден алыс далаға барып, бір топ құланға кез келіп, қаю құландармен бірге шауып кете берген мидай елсіз далаға шығып. Сол жерде аттар со қадары баланың быт-шытын шығарған, жалғыз оның үзеңгісінде аяғының басы ғана қалған, баласы құрыған.

Сансыз қолдарының адамдарын шақырып алған және қанша баскер адамдарын шақыртып, со қадары жастары бірдей қыздары да шақыртып алған. Оларды қатарлап қойып, бір еркек бір қыздан Балқаштан Ілеге шейін. Берген еркектерге кетпен,

ұрғашыларға күрек, бұйырған: «терең қып ор қазыңдар» деп, егерде оның әмірін тез орнына келтірсе, оларды бір-біріменен қосып қоюға уағда қылған. Қашан қисапсыз үлкен ор даяр болған соң, бұйырған өзінің баскер адамына: «атқа мінісіп, сол жайдағы бар құландарды орға айдаңыздар» деп, тым болмаса, осылайша қып өзінің жақсы көретұғын баласының құнынан бір нәрсе таппас па екен деп. Қалай айтылды, солай өздерінің бас иелерінің қалағанын орнына келтіріп, әр тараптан бар құландарды айдап, орға келтірген. Айтады, бірақ құтылып кеткен бір ақсақ құлан ғана деп. Өңгелері орға түсіп, қырылған екен. Сол құландарменен

Темірланның баласының мінген аты да өлген. Сол өлген аттан тапқан екен оң үзенгісінде қалған баланың аяғын ғана. Соны тапқан соң Орта Азия жұртының үкім иесі риза болған дейді. Темірланның баскерінен құтылған ақсақ құлан турасынан қазақтар өлең қылған. «Ақсақ құлан – Жошы хан, жүрегім жаман шошыған», яғни Темірлан дегені. Мұндай шығарғандары қазақтардың көрсетіп тұрады қаһарлы Темірланнан қорыққандарын. Міне, осылайша деп, тәмам еткен бихисап үлкен Темірланның оры турасынан.

СЫР БОЙЫНДАҒЫ ТОПОНИМИКАЛЫҚ АҢЫЗДАР

Сырдария туралы аңыз

Баяғы заманда Қызылқұм мен Қарақұм өңірінде бір байдың ағайынды Ағыбай мен Арнабай жауыз айдаһарларға тап болады. Жігіттер өздерін деп қойғысы келген айдаһарлардан аман қалуы үшін ортадағы қойларды бір-бірден айдаһардың аузына лақтыра бастайды. Осылайша, байдың отардағы қойлардың бірін қалдырмай бәрін айдаһарға тастайды.

Айдаһардан құтыламыз деп, сараң байдың қойларын түгел бітірген ағайындылар байға не айтамыз деп тұнжырап, уайымға батады.

Сөйтіп жүргенде ақ оранған бір ақсақалды жолықтырады. Ақсақал Ағыбай мен Арнабайдан сендерге не болды деп сұрайды. Ағайындылар не болғанын бұлжытпай айтып береді.

Сол кезде ақсақал «Қарақтарым, сендердің істегендерің дұрыс болды, бірақ мұны сараң бай түсінбейді. Сол үшін бұл жерден кетіңдер.

Қызылқұмның шөлді даласынан өтіп, шығысқа қарай барыңдар, сол жерде суы мол, құтты мекенді көресіңдер. Сол жерге барып, тұрақтаңдар, ел қатарлы еңбек етіңдер»-дейді.

Жігіттер: «Ол жердің аты қандай?»- деп сұрайды. Сонда қария ол жердің аты «Сыр» дейді де , көзден ғайып болады.

Жігіттер ақсақал айтқандай шығысқа қарай бет алып, шөлден өтіп, Сырдария өзеніне келеді. Сырдың суына шөлдерін қандырып алып, айналадан адамдарды іздей бастайды. Көп ұзамай жер жыртып, егін егіп тіршілігін жасап жатқан халықты кезіктіреді. Ағыбай мен Арнабай сол адамдарға қосылып, аянбай еңбек етіп, бидай егіп, жеміс-жидек отырғызып, Сыр өзенінің жағасында өмір сүре бастайды. Отбасылы, балалы-шағалы болып, мал бағып, өмірлерінің соңына шейін бақытты өмір сүреді.

Аташ

Ертеректе Сырдария бойында екі ақ боз үй дарияның солтүстік бетінде тігулі тұрады. Осы тұстың оңтүстік бетіне дарияға бір шал қармақ салып отырса керек. Күн зауал ауған кез. Сол кезде дариядан күңіренген «Аташ» екі рет айқай шығады. Бұл дыбысқа шал таңдана қарап тыңдайды. Сөйтіп отырғанда астында аты бар жас жігіт келіп, аттан түсіп, атын матап ер тоқымын алып, атты байлап, дария жағасына келіп шалға сәлем береді. Шал:

– Балам, атың кім? – деп сұрайды.

– Атым Аташ, – жауап береді.

– Онда, балам, қайда жүрмексің? – деп сұрайды.

– Дарияның арғы бетіндегі екі үйдің бірінде қалыңдығым тұрады, соған

баруым керек. Шал оған:

– Немен барасың? – сұрады. Осы тұстан күнделікті дариядан жүзіп

өтемін. Шал:

– Балам, онда бүгін арғы бетке менің айтқан тілімді алып бармай-ақ.

Шал:

– Балам, су шақырады деген бар еді. Жаңа бір әзірде Аташ деген дариядан күңіренген екі рет дауыс шықты. Сондықтан, балам, бармағаның жөн, – деп айтып еді, жігіт көнбеді. Жігіт:

– Ата, күнделікті өтіп жүрген жерім ғой. Сау болсам, барып қайтамын, – деп басына орай дарияға түсіп, құлаш ұра кете береді. Бір кезде жігіт дарияның ортасына барған кезде: «Ата, мен кеттім!» – деп айқай салады. Жігіт сол бойынша хабарсыз суға батып кеткен. Сол Аташ кеткен дария «Аташ» деп аталып кеткен.

Байқоңыр

Бір жылы Сырдың бойында үлкен жұт болып, бүкіл малдар қырылып қалған екен. Соның алдында назарларға (ру

аты) бір бай Қоңыр атты қызын ұзатып салған. Екі-үш жыл өткеннен кейін қыздың ағасы балаларға барып қайтайын деп барса, олар қыстан аман шыққан екен. Барса қарындасы алдынан шығып, жақсылап қонақ қылған екен. Содан қарындасы:

– Аға, ел жұтап жатса, мына малдан мал алып кет, жылқыдан жылқы алып кет, – деп бір қора мал береді. Ағасы малды ауылға әкеліп, әркімге таратады. Жұрт: «Мұны қайдан алып келдің?» – деп сұрайды. Сонда ағасы:

– Қоңырдың барған жері жақсы екен, қыстан аман-есен шыққан екен, – дейді. Оны естіген жұрттың біз де құдаларға барып келейік, ең болмаса ат мініп келейік деп барғандарының ешбіреуі құр қайтпайды.

Содан Қоңыр деген қыздың барған жері бай болған соң, жер «Байқоңыр» аталып кеткен екен.

Жетім Толыбай

Ертеректе қазақты қарақалпақтар жаулап, мал-жанын, мүлкін тонап алып кетіп отырған. Бір ретте қарақалпақтың Нұртай деген батыры өз еліне «Қазақтарға аттанамыз» деп жар салған. Қарақалпақтар дайындала бастаған. Сол елде Толыбай дейтін жетім бала бар екен. Жауға мінер аты болмай, нағашысына барып: «Халық қарақалпаққа аттанғалы жатыр, менің атым болмай, қатардан қалып қоямын деп тұрмын. Қатардан қалып елде жүргенім менің де қатын болғаным ғой», – деп айтқаннан кейін астыма мінуге ат сұрай келдім депті. Нағашысы балаға бәлен сөз айта алмай, атын мінгізген екен. Толыбай халық қатарлы аттаныпты. Елдің бір шетінен қарақалпақтар тиісе бастағанда елдің батыр, билері қашықтау ауылдағы тойға кетсе керек. Бос жатқан елді оңай жаулап, мал-мүлкін, қатын-бала, қыздарын алып кетеді. Сол елде жас жаңа батыр бала бар екен. Сол бала аттанып, қарақалпақтарды бытшытын шығара жеңіп, мал-жандарды елге қайырған екен. Бір жерде аты оқпанға құлап шыға алмай жатқанда қарақалпақ батыры найза салып кеудеден шаншады.

Сонда Толыбай: «Батыр, қате жасадың. Жекпе-жек найзаласу керек еді, енді болмайды. Найзаңды алмай кідіре тұр, бір-екі ауыз өтінішімді айтайын», – депті. Қарақалпақ батыры сөзін тыңдайды.

«Нұртай батыр бастаған халық осылай аттанбақшы болды. Мен де қалмайын деп нағашымнан атын сұрап келген сапарым еді. Атым Толыбай, әкем жоқ, жетім адам едім. Үйленгеніме бір жыл болып еді. Шешем екеуі елде қалды. Ендігі өтінерім – денемді қарға-құзғынға жем болмасын, замандас екенбіз мені бір белгілі жерге қоярсың. Ең болмаса, атым қалсын. Өтінішім осы. Енді найзаңды суыра бер», – депті. Найзаны суырғанда Толыбай жан тапсырыпты. Қарақалпақтар қазақтың жас батырынан соққы жеп, елдеріне оралады. Толыбай келмей қалады.

Екі күн өткеннен кейін, үшінші күні шешесі келінін ертіп Нұртайға кіріп, баласын сұрайды. Нұртай: «Қол ыдырап бір қатары кейінде қалып еді, келетін шығар», – деп күмілжи жауап береді. Осы кезде сыртта тыңдап тұрған келіні енесіне: «Ене, шық! Батыр жауда қалды, қатын елге оралды», – деп дауыстайды. Осы кезде әйел баладан бұндай сөз естіп көрмеген Нұртай батырдың жүрегі жарылып өлген екен.

Ал енді біздің жас батырдан әңгіме қозғайық. Жауды қайтарып елге аман-есен оралып, Толыбайды ала келіп, осы біздің жерге белгілі төбеге қойған екен. Бұл қорым «Жетім Толыбай» атанып кеткен. Сонан бері қарай көз жұмған жанның бәрі «Жетім Толыбай» қорымында жерленеді.

Көздіқақ

Ерте заманда осы төңіректі мекендейтін байдың жалшы әйелдерінің бірінде ата-бабасынан келе жатқан асыл тастары болыпты. Інжу дей ме, меруерт, маржан дей ме, жақұт дей ме, әйтеуір ерекше қадірлеп жан көзіне көрсетпей, ұстап келе жатқан асыл бұйым тастар болса керек. Кедей болғанмен, дүниенің қадір-қасиетін білетін жандар аз ғой. Қай заманда кедейде күн болған кім қадірлеген, өзі болса да затты, текті бір

әйел еш адамға көрсетпей буып-түйіп, өзімнен ұрпақ қалар соған тапсырамын деп жасырын ұстап жүреді екен.

Көп жылдар өтеді. Жалшы әйелдер қартаяды. Бір күндері тезек теріп жүріп, аузы толы қапты еңкейтіп, тізерлеп арқалаймын дегенде көйлегінің етегі аяғына оралып, түйіншегін шашып алады. Өмірі жалшылықпен өткен ата-бабалары, не өзі немесе ұрпақтары қызығын көрмей, текке құрыған асылдың уайым-қайғысымен әйел жерді шұқылап зарлап жылай беріпті. «Тым болмаса осы асыл тастарымды нашардың камын ойлайтын әділетті адал жандарға кез қыл», – деп тілейді. Әлгі әйелдің зарлы үні жердің тамырын босатып, көз жасы жер қыртысына қорғасындай сіңіп отырыпты.

Сөйтіп, жер астының суымен ұласыпты. Содан бері әлгі жердің суы қайнап бетіне шығып жататын болыпты. Халық сол бұлақты «Көздіқақ» деп атап кетеді.

Көкен асуы

Көкен ірі тұлғалы, кең маңдайлы, жанары отты, ат жақты, қараторы келген, жүзі сұсты кісі болған. Бірде Көкен батырға Қызылқұмдағы ауылдарды жау шапқаны жөнінде тосын хабар жетеді. Бұл кезде батырдың ауылы «Жеті төбеге» іргелес Шөгірлі деген жерде отырады екен. Ел шетіне жау келсе, батыр қалай шыдап жатсын! Маңайындағы елдің ер азаматтарына хабаршылар жіберіп жинап, жауға қарсы аттанады. Жолай жау шауып кеткен қазақ ауылдарының үстінен өткенде бықсуы басылмаған киіз үйлерді, қан жоса адам денелерін көріп дауыс салып жылаған аналар мен қарттардың, аш-жалаңаш шулаған балалардың зарлы үндері сай-сүйектерін сырқыратады. Сол кезде Көкен бастаған қарулы жасақты ақ киімді, ақ сақалды қария аса таяғын көтеріп тоқтады.

– Ей қара ормандай қарақтарым, бұл не заман болды?! Кешегі хан Абылай кезінде қара сарттар бұлай басынбаушы еді ғой. Қараңдаршы енді қарүйлеріңді отын етіп, қарындастарыңды қатын етіп, бауырларыңды байлап алып кетті. Жүректерінде от,

кеуделерінде намыс болса, ел-жұртыңның кегін алып қайтыңдар! – дейді көзінен жасы сорғалап.

Сонда Көкен батыр қолын көтеріп, зор даусымен жасағына қарап сөйлейді:

– Сарбаздарым, абыз қарт аталық сөзін айтты. Аялаған – аруларымыз аңырап, жау шапқан жеріміз қаңырап жатса, несіне еркек атанып жер басып жүреміз. Не өліп, не жауды жеңіп қайтуымыз керек. Қылышпен келген жау қылыштан өлетін болсын!

– Серт! Серт! – десіп, сарбаздары да қостай жөнеледі. Болашақ ұрыс алаңына жан-жағы биік шағыл құмдармен қоршалған, ұлтаны сусымалы құм, аумағы ат шаптырым кең ойпатты таңдайды да, Сырғақұлы Айтбай батырға:

– Сенің қолың жауды алыстан тосып алып бір бүйірден айқайлай тиісіп, қаша ұрыс сала осылай қарай ойыссын. Қоқандықтардан ұзап кашпаңдар, қызбалыққа салынбаңдар. Сенің қолың осы ойпатты кесіп өте бергенде, жаумен бетпе-бет кездесеміз. Қалған жасақ екі жақтан тиіседі. Ыстық күнде кан сорпа боп терлеген жау аттарымен сусымалы құмда шаба алмасы анық. Ал батыр, жолың болсын! Сарбаздарыңмен тез аттан! – дейді. Айтбай да, өзгелері де Көкеннің мына тапқырлығына іштей сүйсінеді.

Қоқандықтардың қолбасшысы өздерінің қапыда «қақпанға» түскендерін ұғып, жанталаса қимылдайды. Көкен батыр осы кезде зор даусымен айқай салып «Е, әруақ! Алатау батырдың әруағы қолда!» – деп, атқа қамшы басады. Кәкен сарбаздары да тайсалған жоқ. Тоғыз ағайынды Көкен жайында жұрт: «Назардың тоғыз баласы тізе қосып тиіскенде, жау аман кала ма» дейді екен әзіл-шынын араластырып. Осы ұрыста да үлкен ағасы Танабайдан бастап інілері: Қоныс, Жақсылық, Сағындық, Санбай, Ералы, Жанәлі, Мыңбайлардың екпінді қимылдары көпшілікті тәнті етеді. Ал бұрыннан аты шыққан Мәмек батырдың ұлы Тайлақ, Сырғақ батырдың ұлы Айтбай, Шағалақұлы Қылышбайлар да тарландығын танытады. Айқас сонында Көкен Қоқандық қолбасшымен жекпе-жек кездесіп,

оны да жайратады. Осы жеңістің құрметіне Қызылқұм арасында шекараға жақын бір биік құм «Көкен асуы» деп аталады.

Күйгентас

Қоңырат кенішінің кең карьері басталатын күні шығыс жақ шетінде екі оба болатын. Тастары әдейі күйдірілгендей қара күрең, қожыр-қожыр болатын. Осы қос обаның күн жақ бетіндегі қорым таста жыланның ордасы бар еді. Кеніш ашылған кездерде жыланнан аяқ алып жүргізбейтін. Жазда киіз үйлердің кереге көгіне оралып, тіпті төсек орынға кіріп кететін. «Ордалы жылан өзі тегін жерде болмайды», – деген қауесет те ертеден ел аузында. Ол үнемі қазыналы жерде болады деседі. Осындай қауесетке бой ұрып, ерте заманда-ақ ордалы жыланның жайын әркімдерден сұрай берген Қарабай сияқты бір дүниеқоңыз байсымақ әркімді мазалай берсе керек.

Ел болған соң ішінде талай-талай ақылды да, маңғаз адамдар да, сөзуар, алаяқ, жылпостар да болатыны белгілі ғой. Сондайлардың бірі – Сарыжалақ атанған адам осы байды қара жерге бір отырғызсам-ау деп жүргенде өз-өзінен ыңғайы келе кетеді. Күйгентас туралы байдың өзіне тікелей айтпаса да, ел арасына мынадай лақап таратады.

Күйгентастың обасының бетіндегі кесек тастардың астында қалмақтардың тығып кеткен көп алтыны бар дейді. Қалмақ хан кезінде бір айналып соғамын, соған дейін күзетші болсын деп өзінің асыранды жыландарын әдейі қалдырып кетіпті. Содан бері ол жыландар өсіп-өніп ордалы жыландарға айналса керек. Бұл жыландар тұрғанда ол алтынды ешкім ала алмайды дейді. Мұны естіген байдың мазасы кетіп, қалай да осы төбедегі алтынды алуды армандайды. Бірақ қалай аларын білмейді. Біраз уақыт өткен соң алтынды алудың ыңғайы да айқындала бастайды. Бірнеше ондаған түйе баялыш, көкпекті апарып ордалы жыланның үстіне үйдіріп өртеу керек. Тас қызғаннан кейін жыландар отқа жанып қырылады. Содан кейінгісі оңай. Бай мұндай ақыл-кеңес берген адамдарды құрмет тұтып, қуанып

алтынды алған соң, оларды да жарылқамақшы болады. Сөйтіп, жалшыларына бірнеше күндей баялышты шаптырып, бүкіл обаның маңайын отынмен сірестіріп жауып тастайды. Тамашаны көруге маңайдағы естіген ел тайлы-тұяғымел түгел жиналады. Бұған одан сайын масаттанған бай алшандай басып, баялышты үсті-үстіне үйгізеді. Бір кезде тас қызып жылан дар күйе бастайды. Ысылдаған үндері тұтасып ызыңға айналады. Шиырып атылған жылан дар жайнаған шоқты бұрқылдатып, Жан-жаққа атыла бастайды. Айналаны күлімсі жаман иіс қаптап кетеді. Жиналған елдің жүрегі түршігіп, денелері тітіркеніп, бет-бетімен қаша бастайды. Обаның қасында жалшы жігіттерімен байдың өзі қалады. Көк ала түтін, қоңырсыған иіске қарамастан, ертеңгі кешіне дейін сол маңайдан кетпей қойыпты. Түнде қайтып келген жігіттердің бір қатары күндізгі көріністен шошынып ауырып қалады. Сопы-молдалар мұны «ордалы жыланның кесапаты, енді кесірі басқаға тиеді», – деп елді шошытып, үрейлендіріп қорқытады. Сөйтіп, маңайындағы ел көшіп кетеді.

Жалғыз ауыл қалған бай үш-төрт күннен кейін тас суыған шығар, білейін деп, қасына жігіттерін ертіп өртенген шоқыға келсе күйген жылан дардың иісі бүкіл алқапты алып, маңайына жолай алмапты. Сөйтіп, алтын алам, қазынаға кенелем деп елден жалғыз қалған нысапсыз байдың ауылына жау шауып, малдарын алып кетіпті. Міне, қос обаның тастары осылай күйдірілген дейді айтушы қариялар. Бірақ жылан дар тегіс қырылмағандықтан, өсіп-өніп, көбейіп кеткен.

«Күміс қорған» туралы әңгіме

Бұрын осы араны, Сырдарияның бойын қоқандар мекендеген, билеген. Ақмешітте Қоқанның билеушісі тұрған. Бек бір өзбекті осы жерге басқарушы етіп тағайындайды. Оның кеңесі «Күміс қорған» болған жергілікті халықты жинап алып, айнала дуалмен қоршатады. Өзі қырық нөкерімен қорғанның ішіндегі сарайды тұрғызады. Дуалдың үстіне... жүргізіп, оның әр жеріне тесік қойған. Қырық нөкер сол тесіктен сыртты бақылап

қарауылдап тұрған. Қорғанның дарбаза жағы күміспен өрнектелген. Сондықтан «Күміс қорған» деп атаған. Дарбазаның қарауылы елдің адамы болған. Жергілікті халыққа ауыр салық салған. Арнаулы алым-салық жинаушы адам тағайындалған. Бектің халыққа қорлығы күшейе түседі. Ол енді мынандай да бұйрық шығарған: «Кімде-кім үйленетін болса, келіншекті әуелі маған әкеліп түсірсін». Әйел алған адам әйелімен қоса бір қой сойысымен әкеліп беретін болған. Бір жетіден кейін өзінің еліне қайтарамын деген.

Ылажсыздан соған халық көнген. Осы елде Түлкібай деген батыр жігіт болған екен. Бір күні Түлкібай келіншек алып, оны бекке апармай өз үйіне түсіреді. Оны бекке біреу хабарлайды. Бек ашуланып: «Түлкібайды алып кел!» – деп қайтарып жібереді. Ол кеткесін халықты жинап алып: «Мен бекті өлтіремін, сонан соң дарбазаны ашамын, сол уақытта сендер Дарбазаға жетерсіңдер», – дейді. Түлкібай үстіне шекпен киіп, шекпеннің ішіне қылыш тығып алады. Барғаннан кейін бек: «Иә, Түлкібай, қызды сен неге маған әкелмей, үйіңе апарасың? Енді мен сенің басыңды аламын», – дейді. Түлкібай сол кезде қылышын алып, оның нөкерлерінің басын алады. Сосын барып дарбазаны ашады. Сонан соң жинаған халық келіп, бектің бар әскерін қырады. Өліктерді санаса бір нөкер жоқ. Ол нөкері дарбазаның қарауылының кілт салатын сандығы болса керек, сол сандыққа жасырады. Нөкер оған көп алтын бермекші болды. Адамдар тарағасын ол өзбекті қарауыл келіп шығарып жібереді. Ол өзбек Ақмешіттегі Бекке барып, болған істі айтады. Елге әскер шығарып, Түлкібайды өлтіреді, онан кейін осы жердің жергілікті халқы Жантөре деген кісіні бек сайлапты. Соның артынан орыс солдаттарын алып келіп, Қарақұмның үстіменен Қарауыл төбе деген жерге орналастырады. Орыс солдаттары жасырынып Қарауыл төбемен келіп Күміс қорғанның арасын өлшейді. Сосын жердің астымен қазып келіп, Қоқан қорғанының астына оқ дәрі төгеді. Сөйтіп, білтеменен от қояды. Қорған бұзылады. Қорған бұзылған кезде солдаттар келіп кіреді. Қоқандықтардың өлгені өліп, өлмегені

Сырдария арқылы өтіп Бұқараға қашып кетеді. Орнында төбе ғана қалады.

Қатын қамал

Ақтабан шұбырынды кезінде ауылдың ер азаматтары соғыс даласында жүргенде жаулардың бір бөлігі үйде қалған қатын-қалаш, бала-шағаға шабуыл жасапты. Қолға түскен қорғансыз бейшараларды топырлатып айдап апарып, сол мандағы бір жартасқа қамапты. Сөйтіп, жазықсыз бейбақтардың көз жастарын сорғалата, ебіл-дебіл, улап-шулағандарына қарамастан, сол жерде бәрін қойша бауыздап, қырып салған екен. Содан қып-қызыл қанға бөккен әлгі жота күреңітіп, мәңгіге қуарып қалған деседі. Ал қырғын болып өткен жартас «Қатын камал» деп аталып кеткен көрінеді.

Құндыздың үңгірі

Осыдан бір ғасырдай бұрын Бесарық өңіріндегі су коймадан 14 шақырым жердегі елді мекенде аса көрікті Құндыз есімді қыз ата-анасымен бірге тұрып жатады. Сол кездегі салт бойынша Құндыз көрші рудың Кенжебек деген жігітіне айттырылып қойған еді. Өсе келе Құндыз айттырылған жігітін қаламай, замандасы Ербол деген жігітті ұнатады. Құда түскен жері Құндызды келін етіп түсіруге дайындалып жатқанын біліп, Құндыз ата заңын аттап, қалаған жігітімен қашып кетуге бел байлайды. Ол кезде қыздарды малға сататын кез еді.

Бір түнде Құндыз Ерболмен қол ұстасып қашып шығып, өзеннің шығыс бетіндегі Күйкентай жартасына қарсы беттегі таудың қиясындағы үңгірге жасырынады. Бұл үңгірдің аузына шиесабақ өсіп, сырттай қараған кісіге байқалмайтын. Осы үңгірдің іші жарты бөлмелі үйдей, табан жері тегіс адам тұруға колайлы еді. Осы үңгірде Ербол мен Құндыз бірнеше ай жасырынып жатады. Құндыздың Құдайберген деген інісі түнде

тамақты таудың солтүстік бетіндегі жартас қуысына жасырып кетеді. Оны Ербол барып алып келіп тұрады.

Ерболдың туыстары атан айыбын төлеп, қалың малын беріп, Құндызды үш айдан кейін келін етіп түсіреді. Сонымен ел арасы бітімшілікке келеді. Сол таудың қиясындағы үңгір осыдан бастап «Құндыздың үңгірі» деп халық аузында аңызға айналыпты.

Қырық қыздың моласы туралы

Қорқыт өз заманында данышпан, білгір, әрі шешен адам болған екен. Оның білгіштігі соншалық – өзінің қай уақытта өлетінін алдын ала болжап, өлімнен қашқан екен. Ол ағаштан қобыз жасап, оны түйенің мойындығымен қаптайды, оған жылқының қылынан қос ішек тағады. Сөйтіп, өміріне өнерден жұбаныш тауып, Сырдарияның бойында қобызын тауып жүреді. Сол қобыздың үнінің кереметтілігі сонша – ұшқан құс, жүгірген аңның бәрінің зейінін өзіне аудартқан. Оның сазды әуені барлық жерге естіліп тұратын болған. Сол Қорқыт қобызының сазды үні күндердің күнінде самал желмен бірге ілесіп Аралға да жетеді. Осыны естіп аралда тұратын қырық қыз Қорқытты көрмек болып жолға шығады. Осы қырық қыздың біреуі ақсақ еді. Осы ақсақ қызға жанындағы қыздар оған «сен қал, әйтпесе бізге ілесіп жүре алмайсың, шаршайсың» дейді. Бірақ ақсақ қыз олардан қалмай сондарынан ілесіп отырады.

Аралдан Сырдарияға дейін жазық, құм, шөлейт. Қырық қыз қобыздың үні шыққан жаққа қарай жүре береді, жүре береді. Сөйтіп, олар Сырдарияға жеткенше шөлге, аштыққа шыдай алмай бір-бірлеп әр жерде өле береді. Ең соңында ақсақ қыз ғана бәріне төзіп, Сырдарияға жетіп, Қорқытты көрген екен. Ақсақ қыз осы Сыр бойында біраз жыл өмір сүріп, өз ажалмен өледі. Осы қырық қыздың моласы Арал мен Қармақшы аудандарының аралығында қазір де бар. Ал ақсақ қыздың моласы Сырдарияның бойында. Бұл молалар қырық қыздың моласы немесе «Ақсақ қыздың» моласы деп аталады және аңызға айналып кеткен.

Оқшы ата төбесі

Бұл аңыз боп жеткен тарихтың ескі сілемін шежіре етіп айтады екен қарттар.

Айқасты кезең куәсі болған төбелер,
Ашты да сырын, ашады әлі үнемі.
Атып ап үйрек, әкеліп беріп кемпірге,
Бұйырған екен түстікке даяр етуге.
Үйректе біліп ерекше артық сыр барын,
Ойлапты Оқшы екі жүз жасқа жетуге
Арманның бәрі толқымай іске асқан ба?
«Семіз қаз еті тұрғанда мұны қайтер», – деп
Өзі жеп кемпір, құмайға қалдық тастарда.
Иілмей басы иірімнен өршіп өтті де,
Оқшы үшін ұрпақ зұлымдыққа кекті ме
Кемпір мен Құмай екі жүз жылдай
Жауыздың рухын нақ сондай жасапты.
Құйғытып қыруар құйындай жаудың жортқанын,
Көріпті Оқшы кезеңнің ауыр тоқпағын.
Ғұмырға тұғыр бола ма, сірә, жыл саны,
Отанын қорғау абзал қасиет жас мәні.

Қызылорда облысында орналасқан бұл төбені осы аңыз арқасында «Оқшы ата» деп атап кеткен дейді.

Төреқұм

Бұрынғы кезде Сыр өзеніне жақын жатқан бір сілем құмның дәл түбінен дарияға қарай қара жол өтеді. Бір жолы сол соқпақпен келе жатқан топ аттылардың ішінен біреу Құмшоқының қасына жеткенде: «Па, шіркін, мына құм қалай әсем үйілген, құмның төресі десе де болғандай екен-ау!» – депті таңданысын жасыра алмай. Сол сол-ақ екен, әлгі жігіттің қасындағы кісілер: «Бәрекелді, өте тауып айттың, құмның төресі Төреқұм десе, дегендей-ақ!» – деп қуаттай жөнеліпті. Кейін сол жер «Төреқұм» деп аталып кетіпті.

Төретам

Өткен ғасырда Кіші жүзден шыққан Жәрімбет деген кісі өзінің ұрнақтарын Қармақшы ауданына қарасты Төретамға қоныстандырған көрінеді, бір шеті сонау Жалағаш ауданы, «Жаңа талап» қолхозынан бастап, мына жағы «Қараң», «Жеті асар» маңы, «Сырдария» өзенін жағалап Дерментөбе, Сартоғай, Елшібай, Төретал, солтүстігі «Келіншек жалын» (қазіргі Байқоңыр) Жөрімбеттен тараған Әлен, Бұрқыт балалары мекен еткен. Олар Сыр бойын жайлаған, кейін қыстау салған. Олзаман Сырдария өзені олшеті мен бұл шетіне көз жетпейтін толқыны аспанға атқан көз болса көрек.

Бір жаздың жаймашуақ күнінде суға кетіш, ағып бара жатқан бір кісіні осы өлдің азаматтары судан шығарып, ат шаптырыл жан-жаққа хабар жібереді. Көп ұзамай көш адам келіп, өз адамдарын жинап, биік төбенің басына үй, там салдырып жерлеген екен, рулары тореболыппшыққан екен. Содан бері Төретам аталып кеткен. Үй, там жолаушылап бара жатқан кісілерге ық-пана болған. Жергілікті халықтан «бұл үй, там кімнің тамы?» деп сұрағандарға «Төренің тамы» деп жауап береді екен.

Ырыс сырда

Қызылорда сулы жер, нулы жер деп бұрынғылар айтқан екен. Сулы жер атасы болыпты. Сан мыңдаған адам ұлы ерні кезеріп шөлдегенде, жаны қиналып жүргенде өксігін Сырға келіп басыпты дейтін еді бұрынғы қариялар.

Қазақ елінің басына ауырмалдық түсіп, көңіл жұбаныш қонысынан, малынан айрылып шұбағанда, «Ақтабан шұбырынды», «Алқакөл сұламаға» душар болғанда, жаяулықтан табаны ойылып жазаланғанда Арал-Сырға келіп жанына жұбаныш тапқан екен деседі Сыр елі.

Сыр елінде судың қасиетін дәріптейтін толып жатқан аңыздар бар. Өйткені бұл өлкенің тіршілігі суға байланысты ғой.

Бұрынғы заманда Қарақұм мен Қызылқұмда байларға жалданып жүрген Ағыбай, Арынбай деген ағайынды екі жігіт болыпты. Күндерде бір күн әлгі екі жігітке бір айдаһар тап болып жұтуға оңтайланыпты. Сол кезде екеуі айла таба қойып, аузын ашқан сайын айдаһарға бір қойдан беріп отырып, қойды тауысады. Екі жігіт байлардың ызғарынан қорқып, беталды Құла түзге қаңғып кетеді. Екеуінің де барар жер, басар тауы жоқ, келешегі бұлдыр. Сөйтіп келе жатса бұлардың алдынан ақсақалды, ақ киімді шал шығып жөн сұрайды. Жігіттер сырын жасырмай, қариядан ақыл сұрайды. Қария бұларға мынадай кеңес береді.

– Балалар, сендердің ақ жүректеріңде арамдық жоқ, бірақ оны бай шіркіндер білуші ме еді? Енді сендер осы беттеріңнен аумай жүре берсеңдер, оттай жанған Қызылқұмнан шығып, нулы жерге сулы жерге кез боласыңдар. Ол жерде адал еңбектеріңді аямай тіршілік етсеңдер, жер сендерден байлығын аямас, – депті. Жігіттер:

– Баба, ол қандай жер, аты не? – деп сұрапты. Қария:

– Ол жер аты – Сыр, – депті де ғайып болыпты.

Бақыт іздеген жігіттер арып-ашып «өлдім» дегенде Сырға жетіпті. Сырдың шырын суын мейірлене ішіп-ішіп қанып алған соң ел іздейді. Сырды жағалай отырған көп ауылға келсе, бұлар егіншілердің ауылы екен.

Олар да егіншілерге қосылып егін салып, Сырдың суын ішіп, балығын жеп күнелтеді. Еткен адал еңбектері өнімді болып, ұзамай әлгі екеуі мал-малданып, жан-жанданыпты дейді.

Бұл Сыр елінің су туралы ескі аңызы еді, енді судың түпсіз ырысқа айналғаны жайында Сыр бойында сан аңыздар шықпақ, халық шығарған судай мөлдір, Сырдай терең мағыналы ел ертегілерін жинау біздің жастарымыздың борышы. Ел аңызынан үлгі аларлық мағына көп.

ЕДІЛ МЕН ЖАЙЫҚ АЙМАҒЫНЫҢ ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАРЫ

Жайық өзені туралы аңыз

Қазығұрт тауы мен Нұх (Ной) пайғамбар жайындағы аңыз әлемдік топан су басуының арабша (інжіл) нұсқасы болып табылды. Көне түркілердің топан су жайында өзіндік аңызы болған, онда әлемдік топан су басудан аман қалған алғашқы адамның есімі Жайықнама - «Жайық есімді адам» болған. Оны біз Тәңір құдайы жайындағы көне қазақ аңыздарынан білеміз. Дегенмен, осының өзінде де бізге көне кітаптарға жүгінуге тура келеді, себебі қазақ шежіресіне сәйкес, Жайылған би (Жайықнама) Нұх пайғамбардың үшінші ұлы - інжілдегі Япеттен (Ияфеттен) туылған (Тасполатов 2016:59). Ол - Япет-әлемдік топан су басудан кейін барлық түркілердің бабасы болған. Біле білсеңіз, көне гректерде Девкалион әлемдік топан су басудан кейінгі адамзат бабасы болып табылады. Ал оны жаратқан – суықтан ажал аузында тұрған адамзаттың баршасын жылытқан, от сыйлаған ғұлама- гуманист Прометей болды. Көне үндістерде адамзат бабасының есімі Ману, ассириялықтар мен вавилондықтарда - Утна-пиштим болған.

Топан су көне түркілердің көршілері - моңғолдардың тұрған жерлерін басып, кейін ол жерлердің шөлге айналып, теңіз түбіндегі құмның көтерілгені жөнінде шағын ертегі бар. Бұл ертегіде біртіндеп шөлге ауысатын Ұлы дала туралы баяндалып отырғандықтан, ол шөлдер - Қарақұм мен Қызылқұм еді. Әлемдік топан су басудан кейін сол құмдар арасында қалған су қоймалары - Каспий мен Арал теңіздері болатын.

Еділ мен Жайықтың құдалығы

Қазақтың Алау батырының заманында болса керек, аттары Еділ, Жайық деген екі адам болыпты. Еділ Еділдің арғы бетін, Жайық Жайықтың шығыс бетін қоныстаныпты деседі. Еділдің

ұлы бар екен, Жайықтың қызына құда түседі. Еділ келінін алмақ болып, баласын бір жыл бұрын жіберіпті. Қайынына келіп бала аттанарда, қалыңдығы күйеуінен сұрайды: «Енді қашан келесің?» – деп. Күйеуі: «Алдағы жылдың көктемінде қазбен бірге келемін», – депті. Көктем шыға Жайық келіндеріне ақ отаудың киізін тіктіреді, жеңгелері киіз тігіп жатқанда қастарында ұзататын бикеші отыр екен, мырс етіп күліп жіберіпті. Өмірінде бір күлмеген қыз екен. Жеңгелері жабыла сұрапты: «Айналайын, бикеш жан, күлгеніңді көрмеген едік, не нәрсеге күлдің, айт?» – деп. Қыз айтпайды. Ақыры, кіші жеңгесіне айтады. «Былтыр күйеу шіркініңізден аттанарда енді қашан келесіз?» деп сұрағанымда, «Алдағы жыл көктем қазбен бірге келемін» деп еді. Қаз қанатты құс, жердегі адам ұшқан құсқа ілесе ала ма екен? Ал келсең, көрейін, қазір бір топ қаз өтті. Соған күлдім»,– депті қыз.

Сол мезетте біреу: «Анау төбе басындағы атын ұстап отырған адам бағанадан отыр, не қылған адам?» – депті. Білуге барса күйеу екен. Ауылдағы қыз-қатын алдынан шығыпты. Күйеу: «Мен әзір отырамын, менің өзіме бір отау, атыма бір отау тіктіріңіз, сол біткен соң барамын»,– дейді. «Аттың отауының ішіне сирақтап екі астау жасағайсыңдар, біріне сүт, біріне су толтырыңыздар»,– депті. Бәрі де бітіпті, күйеуді апарыпты,аттың бір жағына бір астау сүтті, екінші жағына бір астау суды қойып суытады. Күн тумай ойын-тойдан үйіне қайтып бара жатып бір сусылдаған қатын арнайы отау тіктірген неғылған ат, көрейінші деп сабау мен туырлық етегін көтеріп қалғанда ат шошып кетіп ышқынғанда, кеңірдегі үзіліп кетіп өліпті. Аттың сүбелігінде артқа қарай біткен қысқа екі қанаты бар екен, суығанда бірін сүтке малып, бірін суға малып тұр екен.

Атты тау басына апарып адамша жерлеп, басын нар өркеш топырағына орнатады. Мұнан кейін күйеу отауда теріс қарап жатып алған. Атасы Жайық күйеуіне: «Тұрсын, болып болғанда сырты түк, іші боқ бір айуан ғой, мен оның орнына бір ат беремін, сол атпен ертең шығып бір күнде аулына жетсін бір қонып қайтып, бір күнде мұнда жетсін. Бару-келуінде жолында не көрсе де маған баян етсін»,– депті. Күйеуі орындапты, ат та сондай

жүйрік жақсы ат екен. Атасы амандасып болған соң күйеуінен жолда көргенін сұрапты. Күйеуі: «Баруда ештеңе көрмедім, қайтуда жапан түзде адамсыз қосақта тұрған көп қойды бір жетім қозы емеді, бірақ тоймайды, мұны онан кейін ми далада тұрған аппақ отауға келіп, айқайлап едім, дыбыс бермеді. Атымнан түсіп есігін ашсам, адам жоқ, іші тола сасыған өлімтік. Онан өткенде жөніне қарай кетіп бара жатқан бір топ қыз-келіншек көрдім, жетейін деп қаттырақ жүрсем де, жете алмадым, ақыры, ұзай-ұзай ғайып болды», – депті. Атасы Жайық: «Жапан түздегі қосақта тұрған көп қой – халық, еміп жатқан жетімек қозы әкімдерге мысал, халықты қанша жесе де тоймайды, ми даладағы ақ отау осы күндегі адам – біз, сыртымыз сондай өдемі, ішіміз өлімтіктей арам ой, алдында жөніне қарай жүріп бара жатқан бір топ қыз-келіншек осы келудегі мақсатың еді, бұл мақсатың саған жеткізбей кетсе, мақсатыңа жете алмай, бос қайтады екенсің, шырағым», депті.

Күйеу кейін ауылына кеткен күні қалыңдығы «ауырдым» деп жатып қалған екен, бүгін ауруы қатап жатыпты, бір-екі күннен кейін дүниеден қайтыпты. Күйеу қалыңдығын қолынан торы аттың қасына қойысып, жылап-жылап еліне қайтыпты. Осы күні Орал қаласының шығысындағы «Торатбасы, Қыземшек, Шыңғырлау» деген жар аттары содан қалыпты деседі.

Торқаның төрткілі

Маңғыстау өңірінде Торқаның төрткілі деген жер атауы бар. Маңғыстау даласына енді көшіп келгендердің ішінде мыңғырған жылқысы бар, зейнетіне қарай шаруасына өзі де бірге араласып жүретін, сондықтан дәулеті көбеймесе ортаймаған, дәлеті басынан таймаған ел аузында аңыз болған бір Аманұлы Қозыбай деген қазақтың атақты байы болыпты.

Түрікмендер де бұл баймен қоңсылас, болып жақын жүргісі келеді екен. Оның үстіне Қозыбай діні өзгенің салт-дәстүрін құрметтей қоюға құлықсыз қазақтар бұрыннан жатқан үйіктерді ойрандап, қозы-лақтың ойнағына айналдыра

бастағанда, діні басқа болғанмен құдай бір деп, құдайын таныған елдің тәбәрігін аяқ асты қылмаңдар деп, үйіктердің тасын жинатып, елге топырағын қайта үйдірген екен дейді.

Бұл елге үлгі болып жақын ағайыны Қанай Кенжеұлы да өз қонысындағы бір үйікке қамқорлық жасаған. Кейін осы екі үйікті ел Қозыбай мен Қанай аттарымен атап кеткен көрінеді. Қозыбайдың он бір ұлдан кейін көрген өзі ақылды, өзі сұлу Торқа деген бір ғана қызы болыпты. Бой жеткенше бай қызын ешкімге атастырмаған екен дейді. Бірақ ұлдары бар ел-жұрттың аңдығаны осы Торқа болады. Құдаласушылар көбейіп, байдың мазасы әбден кеткен соң, Қозыбай біреуіне тоқтамаса болмайтынына көзі жетеді.

Құда түскен Жары руына мынадай шарт қояды:

1) қызымның орнына қолдарыңдағы Серімді беріңдер;

2) қызымның отауы жан баспаған жерге тігіліп, тойы елде болмаған той болсын дейді. Серім – осы ауылдың шаруасын дөңгелентіп жүрген, берекесін келтіріп отырған жалшы жігіт еді. Құдалар жақ келісімге келеді. Торқаның ұзатылу тойы да келін болып түскен тойы да нешеме уақыт ел аузындағы айтулы той болады. Торқаның Кертөрткіл деген жерге отауы тігіледі. Нақ Манатадан бір көш жердегі төрткіл төбе Торқаның төрткілі атанады. Қозыбай Серімді той жасап қарсы алады. Бір сұлуды алып беріп, алдына мал салады. Қозыбай әулеті Серім әулетін қара шаңырақ тұтып құрметтейді. Осы кезге дейін жас келіндер бұл босағаға сәлем етеді. Қозыбай дүние саларда қызымның келін боп түскен жерін көріп жатайын деген сөзіне байланысты осы маңайға жерленген екен, ол жер Қозыбайдың төрткілі атанады.

Ақбота-Сәңкібай
(І нұсқа)

Осы өңірді жайлап отырған ауылда байдың сұлу қызы Ақбота болған деседі. Оған жарлы, батыр жігіт Сәңкібай ғашық болған. Жайлаудағы елге Ақботаны айттырып қойған жігітіне беретін күннің белгіленгені жөнінде хабар тарайды. Сәңкібай

атын дайындап, құса болған көңілін жұбатып бір тәуекелге бет бұрады. Ақботаның отауын торып, кездесудің сәтін қарастырады. Ақботаға жолығып сөз байласқан Сәңкібай атастырған малды, күйлі тектен шыққан жігіттің келер күнінің жақындар сәтін күтеді. Егер іс шыныменен солай шешілетін болса, Сәңкібаймен келісілген байламға бекінеді. Жеңгелері арқылы Ақбота ағаларына, әкесіне айттырған жерге бармайтындығы жөнінде, сүйген жігіті барлығын айтып, қалың малды жігіт жағын тоқтатуды өтінеді. Мәпелеп өсірген жалғыз қызының тілегін Байдалы әке түсінгенмен, даланың ру-жекжаттық дәстүрдегі қатаң заңы мен қатыгез төртібінен аттай алмайды. Шешім солай келісілген, қол алысқан құдаға екі айтып елге қара бет бола алмайтынын айтқан өкесі бетінен қайтпайды. Сонымен, межелі күн де таянады. Құдалар ауылға келіп, қыз алудың жоралғысын жасап, сый-сыяпат бастала ды. Осы шақтың ойын-сауық араласқан тұсында Сәңкібай Ақботаны алып қашады. Қос атқа мінген екеу жусанды даланы бетке алып қараңғы түннің қойнына сіңеді. Ауылда осы сәтте абыр-сабыр басталады. Құдалар жағы: «Қалындығымызды тауып бермесендер, адайлардың сүйегіне таңба боларлықтай іс істейміз»,– деп шіренеді. «Қызы айтқанға көнбеген, бұл не де ген бейбастақтық», деп мұқатады.

Байдалы ағайын-туыстарын жинап: «Қызды тауып, Сәңкібайды алдыма алып келіңдер!» – деп ашуға басады. Қыздың содыр ағалары 20-30 жігітті жинап, іздеуге шығады. Ел төңірегіндегі жыра-жықпалдан ештеңе тастамай тінткілейді. Іздеушілерден бой тасалаған Ақбота мен Сәңкібай жасыры на келіп, осы биіктің басына өрмелеп шығады. Екі-үш күн ас-сусыз қалжыраған екі жас биіктің ұшар басына шығып, туған жердің шетсіз-шексіз жазығына көз тастайды. Осы дала төсіндегі жүректердің бостандығына қалқан болған, қаймағы бұзылмай тұрған феодалдық құрылыстың заңына көздерінен жасы сорғалап тұрып лағнет айтады. Бұл кезде қуғыншылар да биікті жан-жағынан қаумалап жақындап калса керек-ті. Құтқармасын білген қатыгездіктің қолына түсіп, азап көріп ажырасқаннан, мәңгілік болғанды жөн көрген екі жас құшақтары жазылмаған

күйде биіктен төмен құлдилаған екен. Етекте жансыз жатқан денелердің қасына келген қуғыншылар тірі еместігіне көздері жетеді. Елдің шешімі бойынша екі жастың денесі осы биікке арулап қойылған екен деседі.

Ақшора мен Балтораның ескерткіші

Ақтау қаласынан шыға беріс жолда, екі қапталында екі мола бар. Түркіменнің қызы Ақшора мен Балтораның ескерткіші. Бұл туралы халық арасында мынадай аңыз бар.

Ертеде түркіменнің жігіті Балтора түркімен байының қызы Ақшораға ғашық болған. Балтора кедей екен. Ол Ақшораны алып қашқан кезде артынан қуғыншылар қуып келіп, ертедегі салт бойынша екеуін де өлтірген. Кейін бай қызының ата-анасы оларға ескерткіш орнатады.

Алақозы

Суық күндердің бірі. Ел күзеуден қыстауға көшкенде бір байдын ала қозысы соңында қалып қояды. Көшіп, қоныстанып болған бай малын түгендеткенде, бір ала қозының жоқтығын аңғарады. Жалшылары шабылып іздейді, іздегенмен таппайды.

– Мынау бетке шіркеу, сүйекке таңба болды-ау, мен із кесіп жауды қуамын, - дейді. Сонда жас Жидебай:

– Мен де сізбен бірге барамын,– деген екен. Қарындары ашып, шөлдеген екеуі кешкі мезгілде төбешік үстінде тігулі тұрған ақша отауды көрген. Отауға кірсе ешкім жоқ, дастархан жаюлы тұр екен. Екеуі сол жерде ауқаттанып, естерін жиып, жауды қуа кеткендерді күтеді. Ақша отаулы жерді «Ақшатау» деп атап кеткен.

Жайық (Яик, Урал) өзені жайындағы аңыз

Қазығұрт тауы мен Нұх (Ной) пайғамбар жайындағы аңыз әлемдік топан су басуының арабша (інжіл) нұсқасы болып

табылады. Көне түркілердің топан су жайында өзіндік аңызы болған, онда әлемдік топан су басудан аман қалған алғашқы адамның есімі Жайықнама – «Жайық есімді адам» болған. Оны біз Тәңір құдайы жайындағы көне қазақ аңыздарынан білеміз. Дегенмен, осының өзінде де бізге көне кітаптарға жүгінуге тура келеді, себебі қазақ шежіресіне сәйкес, Жайылған би (Жайықнама) Нұх пайғамбардың үшінші ұлы – інжілдегі Япеттен (Ияфеттен) туылған. Ол Япет – әлемдік топан су басудан кейін барлық түркілердің бабасы болған.

Біле білсеңіз, көне гректерде Девкалион әлемдік топан су басудан кейінгі адамзат бабасы болып табылады. Ал оны жаратқан – суықтан ажал аузында тұрған адамзаттың баршасын жылытқан, от сыйлаған ғұлама-гуманист Прометей болды. Көне үндістерде адамзат бабасының есімі Ману, ассириялықтар мен вавилондықтарда – Утнапиштим болған.

Топан су көне түркілердің көршілері – моңғолдардың тұрған жерлерін басып, кейін ол жерлердің шөлге айналып, теңіз түбіндегі құмның көтерілгені жөнінде шағын ертегі бар. Бұл ертегіде біртіндеп шөлге ауысатын Ұлы дала туралы баяндалып отырғандықтан, ол шөлдер – Қарақұм мен Қызылқұм еді. Әлемдік топан су басудан кейін сол құмдар арасында қалған су қоймалары – Каспий мен Арал теңіздері болатын.

Дегенмен, миллиондаған жылдардан бері келе жатқан бетегелі қалдық далаларды ешқашан теңіз лайы немесе теңіз тұнбалары баспаған, яғни, әлемдік топан су Сарыарқаға жетпеген.

Республикамыздың көптеген қалаларындағы ғимараттар қызғылт түсті, әсем Маңғыстау ұлутасымен қапталған. Ал, бұл ұлутас теңізде пайда болған, ол бұрынғы айқұлақтар мен шаяндардың қабыршақтары – орасан көп су – әлемдік топан су Қазақстанның батыс жерлеріне дейін жеткендігінің дәлелі болып табылады және бұл жайт ешбір деректерге қайшы келмейді. Қызылқұмның орналасу ендігі Маңғыстаудан солтүстікке қарай өтеді.

Қазығұрт тауына келсек, ол аздаған қыратты жерде, ал осы таудың жан-жағы ойпатта орын тепкен (Тасполатов 2016:97). Өзбекстанның Бұхара, Ферғана және өзге облыстары одан да төмен орналасқан.

Әлемдік топан су деңгейі тасып, жеткен жерін мекендеген адамзатты жойғанымен, оның суы жер шарының солтүстік ендіктеріне көтеріле алмады. Сарыарқа мен Солтүстік Америка далаларына жетпеді, сол себепті бұл жерлерде қалдық далалар сақталып қалды және де осы аталған өңірлерде өмір сүрген адамзат аман қалған деп сеніммен айта аламыз! Және де, егер көне Кіші Азия елдері – Шумерде, Ассирияда, Вавилонда, сондай-ақ Ежелгі Грекияда, Трояда, антик Римде әлемдік топан су басуынан аман қалған патриархтар болса, өзге елдерде мұндай патриархтар болмаған, сондықтан оларға жалпы қатардан шығып көріну үшін өздерінің патриархы Нұх болған деп тұжырымдауға тура келген. Тіпті топан су басуы бұл елдер мен халықтарды шарпымаса да, осылай айтылған. Егер семиттік топқа жатпайтын халықтар Нұхты өздерінің алыс атасы-пайғамбар деп мойындаса, демек, бұл халықтың жерін топан судың баспағаны деп білуіміз керек.

Бұдан әлемдік топан су басуын былайша түсіндіру туындайды. Әлемдік топан су елдердің бірінен кейін бірін басқанымен, Солтүстік полюске қарай көтеріле алмаған. Торғай даласында кенеттен пайда болған мұхит жағасында, біздің көне замандағы қамшы ұстаған бабамыз жылқыларының қайда кеткенін білмей, Батысқа, аяғының астындағы теңіз толқындарына мұңдана қарап тұр. Бабамыз әрлі-бері жүріп: «Кеше дауыл көтеріліп еді, мына суды сол айдап келген болды ғой. Бұл судың барлығын не істеймін? Тіпті өзі ащы, әрі жылқыны суғаруға да жарамайды» деп ойлайды. Кенеттен алыстан қарайғанды көзі шалады. Оның не кеме, не сүңгуір қайық екендігін түсінбейді.

Адам мен жануарларға толы бұл кеме толқын кезіп, пана болар жер іздеп Қазығұрт тауынан бірақ шығады. Қазақ даласындағы алғашқы кеме осылай пайда болыпты. Ал ол

кемедегі адамның есімі – Жайылған (жайылған су) деп аталған деседі.

Қазығұрт тауының екі мың метрге де жетпейтін биіктігін естен шығармаған жөн. Ал Нұх кемесі тұмсық тіреген атақты Арарат тауының биіктігі бұдан едәуір жоғары. Алты мың метрге жуық. Яғни, қазақ аңызында айтылғанындай, әлемдік топан су басу солтүстік жақтағы жерлерді басып, биік шыңдарды, оның ішінде Қазығұртқа көршілес тауларды баса алмаған. Солтүстік пен шығыста су таязданған, сол себепті Қиыр Шығыс халықтарының, Қытай, Корей және Жапония фольклорында әлемдік топан су басу жайында аңыз жоқ. Ал Мұхиттық аралдар мен көне Америка халықтарында топан су басу жайындағы аңыздар бар, себебі олар жер шарының орта ендіктерінде орналасқан.

Жайылған бидің туылуы туралы мынадай аңыз бар, бір қызығы, ол да теңізге байланысты және есімі де осыны аңғартады.

Қазақтардың арғы атасы болып есімі аңызға айналған, Тәңір ханның ұрпағы Қадырұлы (Қыдыр, Гэсэр) Алаш немесе Алаша хан саналады. (Гэсэр туралы «Көне Қазақстан мифтерін» қараңыз). Қазақ рулары шежірелерін содан шығарып алуға тырысады.

Қазақтардың арғы бабасы Алаш бірде теңіз жағасынан бір сұлуды көріп, оған ғашық болады. Екеуі отау құрған соң ғана әйелінің тек өз тілінде, яғни теңіз адамдарының тілінде ғана сөйлейтіндігі анықталады. Алаштың әйелі көбінесе үндемей жүретіндіктен, ауылдастары оны мылқау деп санайды. Күндердің күнінде Алаштың әйелі ауырып, өмірден өтерінде күйеуіне: «Мені жерлегеннен кейін зиратымның басына кел, бала дауысын естісең, саған ұл туғаным. Соны ер жеткіз, атын Жайыл деп қой. Ол менің арғы бабамның аты, ол еліміздің көсемі болған, менің тағдырымды осылайша шешкен де сол...» деп түсіндіруге шамасы келеді.

Шынында да, әйелі қайтыс болып, жерлегеннен кейін, келесі күні Алаш оның зиратының басына барып, бөтен дыбыстарды естиді. Алаш көрді қазып, өлген әйелінің ұл

тапқандығын көреді. Алаш ұлын алып, үйіне әкеліп, ер жеткізеді. Жайылдан бір ғана тұяқ қалып, оның аты Қазақ болады.

Одан екі ұл туады: Жұман және Тұман. Олардан Арыс, Сабыр және басқа көптеген қазақтар тарайды. Мадьярлар, еуропалық венгрлердің қыпшақ тармағы Арыстың ұрпағы болып табылады.

Асан қайғының Маңғыстау жеріне берген сындары

Асан қайғы қырдың өрнегінен Маңғыстауға қарап тұрып былай деген екен: «Маңғыстау емес, мың қыстау екен» депті.

«Төрт елі қырдың жайы-ай, жусанның майы-ай, жылқы күнелтетін жер екен» деген екен Үстіртке қарап (Қондыбай 2008:79).

Қаратауға қарап тұрып: «Қолынан белі кетпесе, күндердің күні болғанда бес ұлдының күнелтетін жері екен» депті.

Бозащыға қарап: «Он саулықты қоздатса, он жылда мыңға жеткізетін жер екен. Он іңгенді боталатса, он жылда жүзге жеткізетін екен» депті.

Харазм (бес қалаңыз: Нөкіс, Қоңырат, Төрткүл, Қожелі, Боран) ойына қарап тұрып: «Астық тасып аларда, төстабандары жүрілген, жандарынан түңілген, ерлер жортар жер екен» депті.

Ақотты нар

Оңтүстік Үстірттегі шыңырау, жер аты. «Ақ от» – қазақ тілінде шөбі мол, жусанды, малға жайлы жерге айтылған сөз (Қондыбай 2008:93). Ал нар атауы, жергілікті аңыз бойынша, құдықты қазу кезінде құдықшыны сыртқа алып шығуға қолданылған нарға байланысты қалған. Бұрын шығырға түспеген нар үркіп, құдықшыны құдық ішіне соғып-соғып, өлідей алып шыққан. Осы оқиғаға байланысты құдық атауына нар сөзі қосақталып айтылып кеткен екен.

Асалы-Көкетай күмбезі

Бейнеу ауданында Асалы-Көкетай күмбезі деген сәулет ескерткішінен тұратын жер атауы бар. Күмбез қуғыншылар қолынан қаза тауып, арманда кеткен екі ғашыққа арналған. Көкетай байдың сұлу қызы да, Асалы-сол байдың жылқышысы, жарлы жігіт. Сөз байласқан екеуі Асалының Жем бойында отырған ағайындарына қашады. Асалы қуғыншылар қолынан қаза табады, ал қыз өзіне қанжар салады.

Әбіл мен Бөкенбай

«Атағозы, Бердібектің балалары Әбіл мен Бөкенбай маңайласқан түрікменнің жылқысынан арғымақ құлынды «түбінде айғыр қыламыз» деп, сайдың бойымен алып бара жатқан. Бұларды түрікмендер көріп қалып, екі балаға қуып жетеді, біреуін сайдың бойында, екіншісін төрткілдің басына қашып шығып кеткен жерінен өлтіреді. Ол жерлер қазір де: «Әбілтөрткіл, Түлкілі Бөкенбай» деп аталады. Балалардың өлігін көріп, жылқышылар ауылға қайтып келеді. Ауылда Бердібек пен Атағозы жорықта ма, әлде жоқ қарап кетті ме ол жағы белгісіз, ауылда жоқ болады. Содан Бегейдің екі батыры - Өмір мен Темір Түлкілі Бөкенбай мен одан бір көштік жердегі Қошаққа дейінгі аралықтағы, теңіз жағалауында отырған түрікменді тегіс қырған екен дейді. Сол жер «Түрікмен сүйек» деп аталады.

Балааулие

Балааулие – Маңғыстау ауданындағы мола. Қырыққез қырғыны тұсында шабылған басын көйлегінің етегіне орай сала жүгірген баланың келіп, жеткен жері екен делінеді. Бала жүрегі жеті күн бойына соғып жатыпты-мыс. Жұртшылық сол баланың денесін жатқан жеріне арулап жерлейді. Кейін бейіт басынан от шығып, ерекше қасиет белгісін таныта бастайды. Жергілікті тұрғындар бала әулие деп атап кеткен.

Дөңқара моласы

Үстірт жазығында биік тастардан қаланған төрт бұрышты пирамида тәрізді ескерткіш бар (Қондыбай 2008:119). Ол – Дөңқара моласы. Дөңқара деген қазақтың ер тұлғалы, қайсар, бірақ аңшылықтан өзге кәсібі жоқ, жалғыз атынан басқа малы жоқ қазақтың бір кедей жігіті. Бозашыдағы түрікмен ауылының атақты бір байдың сұлу қызын жақсы көріп, қыз да өзінің атастырылып қойылған елінің барына қарамастан қалауы осы жігітке түсіп, екеуі сөз байласып, елден қашып, Дөңқараның нағашысына барып паналамақ болады. Бірақ бұл ойларын біліп қойған қыздың жағы Қаработаны байлап, жібермей және қыз болып белгі беріп Дөңқараны да қолға түсіріп өлтіріп тынады. Бірнеше күн өткен соң арыстың денесін ел тауып, теңіз тұсындағы тау басына жерлейді. Аңыз бойынша жерлеуге келген елден жер қайысыпты, күн құлақтанып ай тұтылыпты. Аспанды қара бұлт торлап, жылқы жусауын доғарған екен. Түйе біткен азынап, жұрттың көз жасынан көл тұрып, жағасына құрақ шыққан екен. Ел болып көтеріліп еңселі ескеркіш тұрғызылған екен. Қаработа да сүйгені жатқан жерді көрмекші болып бір күні аңдушыларынан қашып осы үстіртке көтерілгенде қуғыншылар оны да бауыздап өлтіріпті. Және денесін теңізден ары асырып жерлепті. Кейіннен Қаработа сұлудың қаны тамған тақыр жерден үш ағаш өсіп шығыпты дейді. Аңыз үш ағаштың екеуін Қаработа мен Дөңқараның, ал ортасындағы жіңішкесін ана құрсағындағы нәрестелерінің рухтары дейді.

Еспенбет қырғыны

Еспенбет қырғыны – Маңғыстау ауданындағы жер атауы. Шежіреде бұл жер атауы туралы былай делінген: «Әнеттің Бабақұл деген баласынын тараған Еспенбет деген бай кісі болған. Еспенбет Арқадан көшіп келе жатқанда, оған солдаттан қашқан екі татар жігіті келіп паналайды. Ол екеуі сауатты екен. Ел

көшкенде екі татармен оқитын 20 шақты баланы қалдырады. Ел көшкесін татар екі қызды алып, балаларды өлтіріп, Хиуаға қашады. Ел хабарланып, оларды Итқара деген жерде қуып жетеді. Екеуін атып түсіріп, қыздарды айырып алады. Балалардың өлген жері «Еспенбет қырғыны» аталады.

Ерсары қайрағы

Сенек бетіндегі мидай жазық далада шаншылып тұрған қада тас бар, ол Ерсары қайрағы деп аталады, бойы 4 метр, 5 см, жуандығы метр жарым. Ерсарыбай – 1313-1314 жж. бірінде өлген түрікменнің салор руының көсемі. Қазір Қарақия ауданындағы қорым. Кезінде бұл жер - ру көсемдерінің бас қосатын төбесі екен. Ел аузында мынадай көркем аңыз бар: «Ертеде бұл жерде Ерсары деген алып батыр өтіпті дейді. Оның аса ірі тұлғалы болғаны соншалық, Сұмса құмы оның төсегіндей екен. Тамақ әзірлегенде қазанның бір құлағын Ұлы Кіндікке, екінші құлағын Кіші Кіндікке асып қояды екен. Бұл екі жердің арасы - төрт шақырым. Сол жерде отырып астың дәмін келтіру үшін Шопан атаның тұзын кесіп алып қазанына салатын көрінеді. Ал қазаны қайнағанда көбігін Қорғанбайдың ойпатына төгеді екен. Бұл ойпат – Ұлы Кіндік пен Кіші Кіндіктен елу шақырым жерде. Қорғанбай ойпатының түбіне күні бүгінге дейін шөп шықпайтыны содан көрінеді. Ерсары ысырып тастаған ошақтың күлі қазіргі Бостан құмы деседі. Бұл құм бес шақырым жерде. Ерсары таңертеңгісін тұрғанда көлбей түскен көлеңкесі 350 шақырым жердегі Түпқараған жетеді екен. Бірде Үстірт пен Ақтау сілемдерінің ұштасқан жеріне су жиналып, елдің көші-қонына кедергі болады (Қондыбай 2008:42). Ел жиналып, Ерсары батырдан көмек сұрайды. Сонда батыр асасымен түртіп қалған тау сілемі жарылып, іркілген су Каспийге (Хасарлыға) ағып кетеді. Қазіргі Ақтау сілемдерінің аңғары сол іркілген су аққан жер дейді (Маңғыстау энциклопедиясы 1997:69). Бірде Ерсары Сұмса құмын төсек қылып, тынығып жатса аяғының басы қыши беріпті. Сонда батыр: «Апыр-ай, бүгін даланың құрт-құмырсқасы

өріген мазасыз түн болды-ау», - деп аунап түседі де ұйықтап кетеді. Ертесіне оянса башайын қасқыр жеп кетіпті.

Жабайұшқан

Жабайұшқан – қоныс, шың. Бұл Сенек тұспаның бер жағында, батыстан күншығысқа қарап тұрған Ұшпа тауы. Жабай деген қазақ жерінде қалып қойған түрікпен көрінеді. Ертеде осы таудың басына ұя салатын қыран бүркіттің балапандарын аулап, Бесқалаға апарып сатады екен. Жабай өзі түрікпен қанынан шыққан, жаужүрек адам екен. Бірде сол Жабай жалғыз баласын арқанға байлап жіберіп, балапан алдырғысы келген. Жан-жағы теп-тегіс, ұшпа таудың ажалына кезігіп тұрған бір тастарына ілігіп қалған арқан қиылып кетіп, бала ұшып өлген. Баласынан басқа қызығы қалмаған бейшара Жабай атының көзін таңып, өзі де ұшып өлген екен. Содан халық аузында бұл тау «Жабайұшқан» деп аталып кетіпті.

Көкімбет

Тұщықұдық ауылының жанында Көкімбет атты ескі ғимарат бар. Көкімбет батыр аңшылықты кәсіп еткен кісі екен, ол адамды жасартатын, мәңгілік қасиет беретін су көзін іздеп жолға шығады. Сол судан нәрленіп, мәңгілік өмір сүретін құсты ұстап алып, еліне келсе, ел жауға аттанғалы жатады, батыр құсын үйге қалдырып, ұрысқа барып, қайтып келсе, әйелі көк құсты пісіріп, етіп жеп, сорпасын құмай тазысына берген екен. Сызықты өмірі бітіп Көкімбет осы араға жерленіп, әйелі мен құмай тазы бөтен жаққа көшіп кетіпті деседі.

Қаламқас
(І нұсқа)

Қаламқас атауына ілесе айтылатын ел аузындағы аңыздың бір нұсқасы мынадай: «Бір жолы ауылдың тайлы-таяғы қалмай

жаудан кек алуға аттанады. Ауылда жас батырдың қалыңдығы Қаламқас қана қалады. Елде қалған қарттарды аң аулап, құс атып асырайтын Қаламқас болады. Алғашында киіктерді бір-бірлеп атып, әкеліп жүреді. Соғыстан оралатын ерлер көрінбейді, ауыл киіктің етіне тоймай ашыға бастайды, сонда Қаламқас киікті орға айдап құлатып, өлтіріп, өзі бауыздап, атқа теңдеп, ауылға беріп жіберіп отырады. Сондай бір күні күнде орға ырғып өтетін ат омақасып құлап Қаламқас оның астында қалады. Ел болып еңіреп, Қаламқасты жерлеп, басына аттың қылын қосып иленген топырақтан күмбез тұрғызады. Ауыл жұртын асырау үшін сандалған аттың басын сол күмбездің басына орнатады. Содан бастап бұл өңір Қаламқас құлаған жер, Қаламқас бейіті, Қаламқас елі атанып кетеді.

Қаламқас
(II нұсқа)

«Еселбай деген кісінің үш ұл, үш қызы болыпты. Қызының аты – Қаламқас. Бірде ауылға саудагерлер келіп бас көтерерлерін балық аулауға салып қойыпты. Ауыл қатты күйзеліп аштық жайлай бастағанда ауылда қалған әйелдерді бастап, Қаламқас құдық қазады. Аң аулауға барғанда ұшып өзі өледі. Сол құдық қазір Қаламқас атымен аталады. Қаламқас құлаған жер, Қаламқас бейіті, Қаламқас елі деп те аталады. Ал ауыл Байгелді төбе» деп аталады.

Әжібай сайы

Беріктас ауылының Қарасай сайының жоғарғы жағында орналасқан Әжібай сайы. Ертеректе сол жерге қазақ елі қыстауға көшіп келеді екен. Әжібай сайы аталуы сол жерде атақты Кіші жүздің әлім атасынан шыққан Әжібай би өмір сүріпті. Ол халықты басқарушылық қабілетімен де, әділетті білімділігімен де бірден-ақ көпшіліктің көзіне түсіп, ел аузына ілігіп, би атағын ерте алған екен. Ел арасында кездесе беретін не біреудің құны, не

нардың пұлы кетіп, шиеленіскен жұрт Әжібайдың билігіне таласыпты. Әжібай өзі қыстауға көшіп барғанмен ел сол сайды «Әжібай сайы» деп атап кеткен екен.

Бәйбіше бейіт

Бұл аңыз Тәттімбеттің тоқалы жайында. Ол кезде Тәттімбет отау иесі болатын жасқа жеткенде, Мұрат руының Ақбөпе деген қызына үйленеді. Бұдан Мұсатай, Қысатай, Исатай деген үш ұл туады. Исатай 25 жасында жай түсіп қайтыс болады. Ақбөпе ерте қайтыс болады да, жылы өткен соң, Тәттімбет Абыралы елінің Бауыр Бошан руынан Байбөрі тұқымынан 17 жастағы Есім қызды айттырып алады. Есім жас та болса, жұртына сыйлы, қадірлі болған. Үш баланы өз балаларындай тәрбиелеп асыраған. Таңсәріден ерте тұрып алып, ұйықтап жатқан балалар оянып кетпесін деп, есік алдындағы шырылдаған боз торғайларды қуалайды. Тәттекеңнің үлкен баласы Мұсатай бұдан үлкен болса да, «шешем» деп сыйлайтын көрінеді. Жалпы балаларының қайсысы болсын туған анасындай жақсы көрген. Есімді күйші «бәйбіше» деп атаған. Осы Есім бәйбішеден туған Сәуле деген қыз болған. Бірақ ол ерте жас кезінде, он екі жасында қайтыс болған.Бүгінде Есім бәйбіше жерленген қорымда Мұсатай, Қысатай, Исатай, Сәулелер жатыр. Олардың бейіті Достар тауының етегінде Қарасор көлінің жанында. Бұл жерге жерленген себебі – Есім бәйбіше қайтыс болар кезде, өтініші бойынша, сүйретпеден түсіп қалған жерге жерленген көрінеді. Ол кезде олар жайлауларында болған деседі. Қайтыс болған Есімді сүйретпеге салып, қыстауға қарай жүреді. Сонда сүйретпеден түсіп қалған жері осы Қарасор көлінің жанында екен. Қазір де бұл жер «Бәйбіше бейіт» деп аталады.

Бегім ана жайлы аңыз

IX ғасырдың тұсында түріктер көтеріле көшіп, Каспий теңізінің төңірегіне қоныстанып, Селжұқ мемлекетін құрды.

Бұұл мемлекет тез арада күшейді. Сосын Қарасан патшалығына шабуыл жасап, оны күшпен басып алады. Мәлік шаһтың кезінде селжұқтар әбден өз кемеліне келген еді. Мәлік шаһ өлгеннен соң оның орнына баласы Санжар отырады. Санжар астанасын Қарасаннан көшіріп, Сыр бойына, Жанкентке орналастырады да, бұл шаһарды мықты бекініске айналдырады. Ол аң аулап сейіл құрғанды жақсы көреді екен. Сөйтіп жүріп Созақтың маңайында өмір сүрген Қарабура әулиенің қызы Бегімге үйленеді. Бегім жаратылысынан ақылына көркі сай, парасаты мол қыз болыпты. Санжарды табындырған да оның осындай сан қырлы қасиеттері болса керек. Үйленгеннен кейін Санжар бұрынғы әдетімен саяхатқа нөкерлерін ертіп Қаратауға аңға шығады. Дарияға келіп, ыспа қайықпен өтерде қанжарын үйге қалдырғанын есіне түсіріп, құлын шұғыл үйіне жұмсайды.

– Ханым, ханның қанжарын тез алып беріңіз. Кідіруге мұрсат жоқ, – деді ол үй сыртынан. Ханым жабықтан қанжарды ұсынғанда оның мүсіндей аппақ білегін көріп, құл сол жерде талып құлайды. Бегім мұны білмейді. Біраздан соң есін жиған құл атына міне сап дарияға қайта шабады. Келсе, хан қаһарына мініп, шаншылып тұр екен.

«Тақсыр, қасық қанымды қия көріңіз. Менің кешіккен себебім ханымға қатысты еді, қанжарды жабықтан беріп тұрып, оны алайын деп қолымды босата алмай, кешігу себебім осы», – деп өтірікті судай ағызады. Құдайдан безген жексұрын жанның бұл сөзіне имандай сенген Санжар хан сапарын тоқтатып, кейін қайтады. Істің ақ-қарасын тексермей, күнәсіз Бегім сұлудың оң қолын, оң бұрымынкесіп, оң танауынтіледі де, зынданға тастайды. Оң қолын кескені – арамдықты оң қолымен істеді деген ойы болса керек. Істің мәнісіне түсінбей, әрі жазықсыз зәбір көріп зарлаған ару көрер таңды көзімен атқызды. Бұны сарайдағылар түгел білсе де, ханымға араша түсе алмайды. Келесі күні түнде Қарабура әулие қызының түсіне кіріп, былай дейді:

– Балам, бұлтартпай шыныңды айтшы, ақпысың әлде қарамысың? Ақ болсаң, Аллам жәрдем беріп, жараңды жазар

қара болсаң, қарғар. Тек турасын айт! – депті. Сонда Бегім жылап тұрып әкесіне:

–Атажан, Құдай атымен сіздің алдыңызда ант етемін. Егер Санжарға қиянат жасасам, Тәңірі атсын, өмірімді қысқартсын. Ақпын, ата, – деп зар еңірейді. Осыдан кейін Қарабура Санжардың да түсіне енеді.

– Сен де бір балам едің. Егер менің қызым арам болып, саған қиянат істесе, келесі күні сол қолы, сол бұрымы, сол танауы кесілген күйде мүгедек болып қалсын. Қызымның ақ пен қарасын тексермей жаза қолданғанда бір ауыз әділ сөзін айтпаған шаһарында тірі адам қалдырмай жылан жұтсын!– деп қарғап батасын береді. Осы түсті көрген соң Санжар қатты шошынып, күні бойы ойлайды. Үшінші күні таң атқан соң зынданға адам жібереді.

– Тез барып көріп кел. Ханым не күйде жатыр екен? – деп тапсырады. Жіберген адамы барса, Бегім баяғы сау қалпында отыр екен дейді. Әлгі адам көргенін ханға келіп айтады. Содан бастап ханды үрей билейді. Кеш болады. Хан кеңесшілерімен отырғанда іңір уақытысында аспаннан бір мес шаһардың ортасына түсіп жарылады. Местің іші тола жылан. Жылан сыртқа тірі жанды шығармайды, шағып өлтіреді. Сонымен жайнап тұрған Жанкент шаһары Санжар сияқты қатыгез ханның кесірінен қас пен көздің арасында опат болады. Бұл жағдайды аңыз деп қабылдасақ та шындыққа келіңкірейді. Жылан ордасы осы күнге дейін Жанкенттің бұзылған іргесінде бытысап жататын.

Ал Бегім сұлу болса, шаһар опат болып, халқы түгел қырылған соң өз әкесі Қарабура Әз әулиенің көмегімен Бегім ана белгісін салдырып, «бұдан былай еркекті көрмеймін»,– деп қалған жұмбақ ұмырын сол мұнараның ішінде өткізген. Ата бабасының қасиеті дарып, кейін Бегім ана атанады. Асыл ана жәрдем сұрап барған жандарға бала беретін, мейір шапағатына бөлейтін, нағыз керемет әулие ретінде есімі жалпақ жұртқа мәлім болған.

Бегім-ана туралы аңыз

Ертеде Сыр бойында қатыгез бір хан өмір сүріпті. Ханның залымдығына құрық бойламайтын, қызметімен ханға жаққан уәзірі болыпты. Хан бірде нөкерлерін ертіп, серуен құрып жүргенде бір сұлу қызға кез болыпты. Қыздың сұлулығына таң-тамаша қалған хан сол жерде есі кетіп ғашық болады. Қыздың әке-шешесінен рұқсат сұрап, баласын алмақ болады. Сөйтсе, сұлу қыз бір молданың мәпелеп отырған жалғыз баласы екен. Қыздың аты Бегім-ана екен. Хан отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап, Бегім-анаға үйленеді. Қартайған ханның жас аруға үйленгеніне уәзірі іштей қызғаныш білдіріп, оны сырт көзге білдірмейді. Ханның өзіне пара-пар бәйбішесі бар екен. Әлгі уәзір осы бәй бішені қолайлап, Бегім-анаға айдап салып отырады. Ханның жоқтығын пайдаланып, бәйбіше Бегім-анаға күн көрсетпейді. Бәйбішенің отымен кіріп, күлімен шығып жүреді. Шағынатын адамы жоқ Бегім-ана жат жерде жылаумен күнін өткізе береді. Уәзір бір күні ханның келер күнін аңдып алдынан шығады. Ханды оңаша шығарып алып, сұмдық хабар жеткізеді. «Сіздің жоқтығыңызда пайдаланып, жас тоқал жеңіл жүріспен айналысты, атыңызды кірлетті», – дейді. Мұндай хабарды естіген хан жаңағы жерде көзіне қан толып, ауылына қарай шаба жөнеледі. Істің ақ-қарасын тексермей, Бегім-ананы ортаға шақыртып алады. Келген соң Бегім-анаға: «Мен жоқта ұрлық істеген көрінесің, осының рас па?» – дейді. Бегім-ана шошып кетіп, бұл уәзір мен бәйбішеден келген пәле екенін біледі. «Жоқ», – деп мойындамайды. Бірақ уәзірдің сөзіне сенген хан сол жерде қылышпен Бегім-ананың бір бұрымы мен бір қолын шауып алады. «Менің саған берген жазам осы, сен боссың! Ұрлық істеген обалың өзіңе. Енді өмір бойы соның тақсіретін тарт!» – дейді хан. Жылап еңіреген Бегім-ана жолға шығады. Бұл осымен қала берсін. Енді қыздың әкесіне келейік.

Сол күні қыздың әкесі түс көреді. Түсінен шошып оянып, жолға жинала бастайды. Жолда қызына кездеседі. Қызы әбден арып-ашып, жүдеген. Азапты көп көргенін кескіні-ақ айтып тұр.

Қызынан ханның істеген қорлығын естіп әкесі бармағын тістейді. Қызын жетектеп ханға қарай бет алады. Ханның алдына келіп: «Қызымның қолын шауып, бұрымын кесіпсің. Кінәсін мойнына қой», – дейді. Хантұрып: «Қызың менің жоқтығымды пайдаланып, жеңіл жүріске түскен, үрлығы сол. Мен өмір бойы соның азабын тартсын деп, осындай жаза қолдандым», – дейді. Қыздың әкесі ойланып тұры тұрып қызының ақ-қарасын жұрт алдында тексермек болады. Халыққа қарап: «Егер менің қызым адал, күнәдан пәк болса, онда осы жерде қызымның бұрымы мен қолы орнына бітер, егер күнәсі болса, осы күйінде қалар», дейді. Осыны айтуы мұң екен Бегім-ананың бұрымы мен қолы орнына кері бітеді. Қызының ақтығына көзі жеткен соң ханға қарап: «Менің қызымды осы кезге дейін азапқа салдың. Жанын бекер күйдіріп, істің ақ-қарасын тексермедің. Сен де осының көрген қасіретін тарт. Еліңді жылан сорсын», – дейді. Осы кезде Бегім-ана құсқа айналып ұшып кетеді. Ол аспаннан бір дорба топ етіп түсіреді. Әлгі дорбаның көлемі үлкейіп келіп аузы ашылып, ішінен ирелеңдеген жыландар шығып, қара құрттай қаптап, ханның елін шаға бастайды. Хан да, бәйбішесі де, уәзірі де өледі. Жыландар жазықсыз халықты да шаға бастайды. Елдің үлкендері жиналып Бегім-ананың әкесіне келіп: «Хан азапты қызыңа көрсетті. Қара халықтың жазығы не? Өлер хан өлді. Енді айтқаныңнан қайт, дұғаңды қайтып ал», – дейді. Шал осы жерде дұға оқып: «Жыландардың уын қайтардым. Енді олар залалсыз. Бірақ жыландар елдеріңнен кетпейді», – дейді. Сөйтіп, хан жазасын тартады. Бегім-ана осы үшқанымен елсіз далаға барып қонады. Қонған жерінде үлкен мұнаралы үй пайда болады. Бегім-ана осы үйде тұра береді. Ханнан азап көрген қыз: «Өмір бойы еркек көрмеспін» деп, ер адамға ренжіген дейді. Қазір бұл мұнара Каукейден он шақырым қашықтықта орналасқан. Алыстан-ақ мұнартып көрінеді. Бұл жерді «Бегім-ана» деп атайды. Ер адам бұл жерге бармайды екен. Мұнараға жиырма метр қалғаннан-ақ жер жұмсартып жүргізбейді екен. Бегім-ананың мұнарасы өте биік, әлі күнге сыны кетпеген. Мұнараның ұшар басына қарағанда биіктігі сондай – бас киімі түсіп қалады

екен. Халық аузында «Бегім-ана әрбір жұма күні терезесінен сыртқа көз салып тұрады екен» деген аңыздар бар.

Ботагөз

1713 жылдардың шамасында Еділ қалмақтарының сырттан торуылдап, тосыннан шабуылдап жүрген кезі. Есет батыр Әбілқайыр ханның шақыруымен Орынборға аттанып кеткен. Ауылда қару ұстайтын еркеккіндік санаулы екенін барлап білген қалмақтың қолбасшысы Қонды тайшы кенеттен шабуыл жасап, мал атаулыны айдап кетеді. Есет батырдың ауылы бөлек, Ботагөздің ағасы Ақшал суық хабарды кейіндей естіп, шағын қолмен қалмақтардың соңынан қуады. Саны мол қалмақтар қуғыншылардан басым түсіп, Ақшал қаза табады. Қалмақ қолы қорғансыз қалған қыз-келіншектерді айдап кетеді. Осы сәтте жылқышылар мен малшылардан қайратты жігіттердің басын құрап үлгерген 18 жасар Ботагөз ерлерше киініп қалмақтарға тұтқиылдан тиіседі. Жеңістеріне масаттанып, бейғам жатқан жау абдырап қалды. Қонды тайшыны қазақтар қамап, кеудесіне найзаларын тіреп, қозғалтпай тұрған кезде Ботагөз оның басына дәлдеп бұғалық тастап, қыл шылбырмен ат мойнына байлап, тақымына басып шауып ала жөнелді.

Басшысынан айрылып, берекесі қашқан жау қолын қазақ жігіттері тас-талқан етіп, малдарын елге қайыра айдап қайтарады.

Арада бір жыл өткен соң шайқаста қаза тапқан боздақтарға ас беріледі. Есет батыр мен Әжібай би бәтуаласып, көп үзамай Барсай мен Ботагөз отау құрады.

Әжібай бидің алты ұлы барекен. Солалты ұлына көшті кезек басқартып, үміт етіп көрсе, олар жер ыңғайын байқай алмай, көшті ыңғайсыз жерге қондыра беріпті. Содан көңілі қалған би көшті Ботагөзге басқартыпты. Көш тоқтап үйлер тігілген соң Ботагөзге «Атаң шақырады» деген хабар жібереді. Есіктен кіре иіліп сәлем етіп, тізе бүккен келінге төрде шынтақтай жантайып жатқан атасы: «Жер ыңғайын дұрыс болжағандайсың,

қызым, рахмет, тек мына құдықшылар ауыз суды шығара алмай жатқан көрінеді, күрек салар жерді өзің көрсетерсің», – дейді. Атасының осы мінезінің өзі ибалы келінге қатты әсер етеді. Ботагөз қамыс пен ши өскен ойпаңға тізе бүгеді де, қамшысының сабын жерге тіреп, жұмсақ жерге былқ етіп кіріп кеткен жерден бүлк-бүлк етіп мөлдір су шығыпты. Бұл осы күнге дейін ағып жатқан Ботагөз бұлағы деп аталады.

Бөлкен сайы

Ертеректе Бөлкен деген адам жолаушылап келіп осы сайдың аузында тыныстайды. Сонда бұларға қарама-қарсы бір жылан келіп тоқтайды. Бұны көрген Бөлкен жолдастарына: «Мен мына жыланды тарымдаймын (тілін байлаймын), егер бұны өлтірмесем, кейінгі ұрпақтарға зиян жеткізеді» деп жыланның жатқан жерінің сыртын айналдыра шеңбер сызып, арбасуға кіріседі. Жолдастары қорқып қашып кетеді. Соңында Бөлкен жыланнан жеңіліп мерт болған екен. Содан бұл сайдың аты Бөлкен тарымшының атымен аталып кеткен.

Екібай

Бабық адайда Мыңбай, Сенбай деген екі батыр болады. Бірде Мыңбайдың бір бөлек жылқысын ұрылар айдап кетеді. Мыңбайдың баласы Екібай батыр жеті кісіге бас болып, жылқысын іздеп шығады. Сол кезде Майдан шырдай Қарасудағы Қамыскөлді жайлап отыр екен. Жылқыларын солар алыпты, танып сұраса бермейді. Содан Екібайлар жылқының бір шетін бөліп алып еліне қарай қуады, Шырдай Арда іле қуып, көп ұзатпай Еспай деген батыры Екібайды найзамен шаншып өлтіреді. Қалған алтауы жан сауғалап өзінің еліне қашып кетеді. Ол кезде Қайнар мен Сағыздың арасында Бабық адайлар бір өлген кісіге ас беріп жатыр екен. Кісі өлтірген оңай емес, Екібай өлгесін Майдан шырдай үркіп қазіргі Шұбаршиге келеді. Келіп Шырдайдан он алты кісі өлтіреді. Еспайды тірілей ұстап алып

кетеді. Оны жаздай басын шығарып түйенің терісіне тігіп қойып азаптайды. Күзге қарай адайлар Маңғыстауға қарай көшерде теріден шығарып алып, төрт-бес қылышты көрсетіп,соның қайсысымен шабуын сұрапты. Мыңбай батырдың наркескен деген қылышы бар екен, жанын қинамай, сонымен шабуларын өтініпті. Келер жылы адайлар шырдайдың Пышық деген байының жалғыз баласын өлтіріп кетеді. Бір Екібай үшін шырдайдан адай он сегіз адам өлтіреді. Майдан шырдай адайларды заңға тартады.

Қазіргі Қамыскөлде Екібайдың шошақ тамы тұр. Тасты биенің сүтімен жылқының қылымен араластырып басқан.

Бұл оқиға шамамен 150-160 жыл бұрын болған.

«Жақсықарт» және «Жаманқарт» таулары
(I нұсқа)

Баяғыда Айшуақ деген батыр болған. Ол қандай шайқас болмасын жеңіп отырған. Сол Айшуақ батырды жаулар қалың қол болып жиналып өлтірмек болған. Айшуақ батыр соны біліп қаша жөнеледі екен. Қашып келе жатса, алдынан бір қарт шығыпты. Батыр қарттан жол сұрайды. Қарт оған дұрыс жол көрсетеді. Содан қартқа алғысын айтып, әрі қарай жүре береді. Жүре-жүре алдынан тағы бір қарт шыға келеді. Қарттан жол сұрайды. Қарт оған жол көрсетпей, жаудың қолына ұстап береді. Міне, таудың аталуы осында.

«Жақсықарт» және «Жаманқарт» таулары
(II нұсқа)

Кертінді Қолаң деген қызға ғашық болады. Туған-туысқандары қарсы болғандықтан, екеуі қол ұстасып қашуға серт байласады. Екеуі қашады. Қашып келе жатқанда, бір таудың етегіне келіп тасалайды. Сол уақытта оларға бір қарт адам кездеседі. Сол қарттан жөн сұрайды. Ол қарт дұрыстап жөнін айтпайды. Сондықтан сол тауды «Жаман қарт» деп атаған.

Сонымен екеуі тағы біраз жол жүріп, бір таудың етегіне келіп тоқтайды. Сол кезде тағы бір қартқа кездеседі. Ол қарт бұларға дұрыстап жол көрсетеді. Ол тауды «Жақсы қарт» деп атаған.

«Жақсықарт» және «Жаманқарт» таулары (III нұсқа)

Ертеде Әния деген сұлу қыз болған екен. Атастырылған жігітіне көңілі толмай, көңілі сүйген Алмас деген жігітпен қосады. Әнияның ата-анасы Алмаспен көңілі бар екенін біліп, қызын бермеуге бел байлайды. «Егер көңіл қосқан жігітке барсаң, ата атына дақ салғаның», – дейді. Әния әке-шеше сөзіне келісе алмай, сүйген жігітімен бір түнде қашып кетеді. Соңдарына қуғыншылар түсіп, әке алдына әкелмекші болып аттанады. Бірін-бірі сүйген екі жас «Жақсы қарт» тауына тығылғанда, құғыншылар қолына түспей, аман құтылады. «Жаман қарт» тауында қуғыншылар қолына түсіп, армандарына жете алмады. Содан бүгінгі күні екі тау «Жақсы қарт», «Жаман қарт» деп аталды.

Жалаулы

Жем өзенінің шығысындағы Сарысайда табын Құламан ерді жазым еткен қалмақ батыры Бірекенді Құрсайынның терістігінде ұзыннан созылған жол үстінде Қаракесек ай балталы Тәйтәй батыр маңдайынан шауып өлтіреді. Содан ол Бірекен жайы аталды. Сонда жеңілген қалмақтардың біреуі оқ тисе де құламай, атының жүйріктігінен қолға түспей құтылып кетеді, ол биік бір төбеге жетіп, құрыққашүберек байлап, белгі есебінде шаншып, соның түбінде қаңсырап жатып өледі. Оның қашқаны қалмақ екендігіне шек келтірмейді. Содан Жалаулы аталады.

Жұрын

Қазақтар мен қалмақтар соғысқан жаугершілік заманда жекпе-жекке шыққан қазақ пен қалмақтың Жұрын есімді батыры осы жерге дейін шайқасып келеді. Осы жерде қатты шаршаған екеуі де демалуды ұйғарады. Ұйқыдан бірінші болып оянған қазақ таң қалып: «Неғып мені өлтірмедің?» – дегенде, қалмақ: «Маған әділ күрес керек», – деген екен. Сол жерде қалмақтың бұл ісіне риза болған қазақ қалмақпен достасып, төс түйістіріп, «Енді шайқасуды доғарайық» деп бәтуаласқан екен. Сол кезден бастап осы жерді Жұрынның есімімен атаған.

Жығылған

Маңғыстау жерінің тарихы мол. Әрі тау, әрі тасы мол. Сондай жерлердің бірі Жығылған деп аталады. Бұл жер ертеде биік-биік тауы бар, шыңырау құз болған. Бір күні Мұхамбет пайғамбар есекке мініп, сол жерге келеді. Өтейін десе өте алмайды, ашуланған пайғамбар: «Адам жүре алмайтын неткен жер? Жығылғырдың тауы жығыл!» – дегенде биік таулар бөлшек-бөлшек болып жығылып, пайғамбарға жол береді. Сол жерден өткен пайғамбардың есегінің ізі әлі бар көрінеді.

Жылтыр күзегі

Ерте заманда Жылтыр деген он жеті мың жылқы біткен бай сол жерде күз айларында тұрыпты. Сол Жылтыр бай байлығына масаттанып, бір дәруіштен: «Мен қашан өлемін?» – деп сұрапты. Сонда дәруіш: «Тақсыр, сіз аштан өлесіз», – дейді. Жылтыр бай оған сенбейді. Арада біраз уақыт өтіп, дәруіш Жылтыр байдың ауылына келсе, бай тамақ іше алмайтын ауруға шалдығыпты. Сонда дәруіш тұрып: «Сіз байлықты көтере алмадыңыз, мына ауруды Алладан сұрап алдыңыз», – деген екен. Жылтыр бай жетпіс жастан асқан шағында қайтыс болыпты. Міне, сол жердің аты «Жылтыр күзегі» деп осы күнге дейін аталады.

Кәлкен

Кезінде «Тұздыкөл» деп аталатын көлдің жағасын жайлаған бір байдың Кәлкен атты жалғыз қызы болады. Қыз бой жетіп, көрші рудың бір жігітіне ғашық болады. Екі жас көңіл қосып, үйленбекші болған кезінде қыздың әкесі қарсы болып, қызын үйінде қамап ұстап шығармаған екен. Сондағы себеп – жігіт бір байдың жылқышысы екен. Сүйгеніне қосыла алмаған Кәлкен сұлу көп қайғырып, құсадан қайтыс болады. Ал үш күн өткеннен соң, бай судың жиегіне барса, мөлдіреп жатқан көл қара суға айналыпты. Еш нәрсенің мәнісін түсіне алмаған бай бәйбішесіне айтып, жалшыларына суды батпақтан тазартуды бұйырады. Онысынан түк шықпай байдың өзі де, адамдары да батпақтың арасынан шыға алмай өледі. Жалғыз қызының көз жасынан қорықпаған бай азаппен жаһаннамға аттанған жерді халық «Кәлкен» деп атап кеткен екен.

Қамырлы әулие

Қалмақ жаугершілігінде ұрыс даласын тастап, кері шегінген қазақ сарбаздары ығыса-ығыса бір қыратқа арқа тірейді.

Осы жерде ғайыптан пайда болған бір әйел қырдың төбесінде отырып нан пісіріп, ерлерді тамақтандырады. Бойларына әл-қуат жинаған жауынгерлер кенет бұрынғыдан әлдеқайда күшті соғыс көрсете бастайды. Жауды тықсыра қуып, жеңіске жетеді. Алайда мән-жайды сезіп қалған қалмақтар түн ішінде бір жансызын жіберіп, әлгі әйелді өлтіреді. Қатты қазаға ұшыраған ел үш күн, үш түн аза тұтып, мейірімен батырлардың басын қосып, ықыласымен бойларына сарқылмас жігер берген қасиетті Ананы сол қырат басына арулап жерлейді.

Кейіннен бұл жер «Қамырлы әулие» деп аталып кетеді. Алладан рақым күткен адамдар сол жерге барып, зиярат жасап, басына түнейтін болады.

Қара құдық

Бұл құдықтың үстінде үлкен тас жатқан. Қазақ ауылы осында мекендегенде бірде мүлдем су болмай қалған. Содан халық та, мал да сусыз өмірге төзе алмай, Жан-жаққа көше бастаған. Көбісі қырылып қалған. Тек осы жерде жасы 80-нен асқан қария үш ұлы және келіндерімен қалған. Қария маңайда кішігірім шалшық су болса да деп, манайды аралап жүрген. Содан ауылдан алыстап кеткен қария жаңағы қарақұдық үстіндегі таста демалып отырған. Бір сәтте аяғына сұп-суық заттың білінгенін сезіп төмен қараса, аяқ астында бақа жүр екен. Шал бақа болған жерде су да болады деген оймен тастың маңайын қарайлай бастайды. Содан тасты орнынан қозғалта алмасын біліп, үйіне қайтады. Үйіне келсе, келіндері үйдегі ақырғы бір тостаған сумен қарияға шай қайнатып тосып отыр екен. Содан қария ұлдарын ертіп, жаңағы қара құдық қасына келеді. Үш ұлы тасты бар күштеріне салып итереді. Қария да оларға көмектеспек болып таяп келгенде, үлкен кеспе тас қарияның үстіне ауып кетеді. Балалары тасты қайта орнына итермек болады, бірақ ештеңе шықпайды. Ал тастың астында бұлақтың көзі бар екен. Міне, сөйтіп қария өз өлімімен үш ұлы және қалған ауылын сақтап қалған екен. Осы қара құдықтың басындағы тас қарияның бейіті болып қалған. Осыдан шөлдеп сапардан келе жатқандар осы қарақұдық басынан шөлін басып, актық байлап, Құран оқып өтеді екен.

Қарақалпақтың қырық қызы

Өткен замандардың бірінде Қарақалпақта өте күшті бір балуан патша әкімшілік еткен екен. Ол өзінің ең жақсы көретін сүйіктісі үшін Түркістан мен Малғұзар деген таудың түйіскен жерінде әсем алтын сарай салдырған. Бұл сарайға құштары үшін жылдам-жылдам келіп тұратын. Күндердің бірінде патшаның бұл жерге келетінін білген бір қас жауы түн қатып жүріп, сарайды қоршап алып, құпия сырын ашпақ болады. Ол түні

патша болмай, қырық қызымен қырық қыздың бастығы көрікті сұлу Қаншайым ғана бар екен. Өздерінен саны артық аңдушы дұспанымен майдандасады. Ұзақ уақыт алысып, әбден қажып, шаршаған қырық сұлу жау қолына түсіріп кор еткенше, бізді тас қылып қатыра ғой деп Құдайынан тілепті.

Содан қырық қыз тас тізбегі пайда болып «Қырық қыз» атанып кеткен екен.

Құлан Қорық, Жорғабел

Баяғыда Ақтөбе деген шаһарда Махмұт деген хан билік жасап тұрыпты. Оның Жұпар атты әйелі болыпты. Бір күні әйелі күйеуіне назданып: «Маған құланның еркегі мен ұрғашысын ұстатып, сыйға тартшы», – депті.

Махмұт хан құба жоннан бір еркек, бір ұрғашы екі құланды ұстатып, оларды жан-жағын қоршап, арнайылаған жерге жіберіп, әйелінің өтінішін орындапты. Бұл құландарды бір уәзір күтіп бағатын болыпты, ал құландар қамауда жайылған жері «Құлан қорық» деп аталыпты.

Қамаудағы құландар төлденіп, олардың саны көбейіп, қорыққа сыймай, бір күні дуалды үш жерден бұзып, құба жонға қашып кетіпті. Қорықшы тулаған құлан үйірін тоқтата алмаған соң: «Құландар қашып кетті, оларды ұстау мүмкін емес» – деп Махмут ханға хабар береді. Хабарды естісімен Махмұт Байшұбар деген жорғасына міне салып, бірнеше жігітпен құландардың артынан кетеді.

Бір кезеңнің үстінде құланға жетіп қалған Байбаш жорға болдырып құлайды да, зорығып өледі. Құландар сол бойда қашып кетеді. Ал Махмұт ханның Байбаш (Байшұбар) жорғасы өлген кезең содан кейін «Жорғабел» атаныпты.

Қызкеніш

Ертеде Еділ деген өзеннің бойын мыңғырған малы бар бір бай мекен етіпті. Жаз жайлауы да, қыс қыстауы да осы Еділ екен.

Сол байдың сұлулығы жаннан асқан жалғыз қызы болыпты. Бойжетіп сылаңдаған сұлу бозбалалардың аузынан түспейтін әңгімеге айналады. Бірақ қыз көңілі «Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған» демекші, сол өңірдің жас батыры Едігені қалап, ұнатады. Батыр да сұлуды жақсы көріп, қыз әкесінен ағайындары арқылы сөз салады. Бай да бұл істі мақұл көріпті.

Күндердің бір күнінде «қымызды кім ішпейді, қызға кім құда түспейді» демекші, сұлудың жаңғырығы жеткен қалмақ ханы айттырып алмақ ниетімен кісі жібереді. Хабар жеткеннен кейін ел болып ақылдасады. Қалмақ ханына ұзатайын десе қыздың көңілі қаламайды, бермейін десе, екі ел жауласып, шапқыншылыққа ұшырауы мүмкін. Ақырында бай Едігені шақырып алып:

– Сендер елден жырақ кетіңдер. Көңілдерің қалаған жерден қоныс алыңдар. Қалмақ ханына қызым ұзатылған деп хабар жіберемін,– деп батыр жігітті басшы етіп, жетпіс жігіт қосшы етіп, жасау дүниесімен ұзатады. Күздің қара суығы болса керек. Бір биік таудың тұсына келгенде, қар жауып, соңы боранға ұласады. Байдың қызы бұйрық беріп, үлкен сайға жас үй салғызыпты. Сонан бұлар сол жерді ұзақ уақыт қоныс қылыпты. Кейін ел сол өңірді «Қызкеніш» атап кетіпті.

Қызкеткен

Ор өзенінің саласы Тамдының бойына шекті руы жаз жайлауға көшіп келе жатқанда, Тамды өзенінің бойына тоқтап, дем алады. Сол кезде шекті руынан бір қыз суға батып кетеді. Оны құтқармақшы болып ұмтылған бес қыз бірін-бірі тартып суға кеткен. Сол уақыттан бері жайлау «Қызкеткен» атанған екен.

Қырғын мола тарихы

Кете руы мен адай руының арасында шиеленіс болған да, соғыспен аяқталған. Көтерілістің негізі бір-бірін барымтасудан басталған. Кете руының басшысы Дербісәлі деген кісі адайлардан

алты мың, жеті мың қойын айдап кетеді. Адайлар қарымта қайтара алмаған. Кетелерден қорқып, өз беттерімен өмір сүре берген. Кейін Дербісәлі өлгеннен кейін малдарымызды кейін әкелеміз деп қол жинай бастайды.

Сөйтіп, басшысы яғни қолбасшысы Шайтанқара атты адай үш мың қол жинайды. Шайтанқара жинаған қолымен кетелерге қарай жылжиды. Кетелер жайбарақат өмірлерін сүріп жатады су жағасында. Шайтанқара әскері «Косшағыл» тауына келіп тіреліп, төменге көз жібереді. Кетелер тып-тыныш. Сол кезде адай әскерінің бір адамы Дербісәлі бейітіне қарап, бейіт жаны долданып, буырқанып жатыр. «Абзалы бармай-ақ қояйық», дейді.

Шайтантанқара оның сөзін елемей, әскерін бастайды. Қаперсіз жатқан кетелердің қой, түйе, жылқыларын айдай жөнеледі. Кетелер малдарын қолдан бермейміз деп қуып береді. Кетелердің жалпы саны мың қаралы. Бұрын Дербісәлі еліне айтып кеткен екен: «Жауды оң жағынан қуып отырындар. Сарытөбеге жеткен соң екі жағынан қуындар. Сөйтіп, қораға қамандар», деген екен. Копа өз-өзінен былқылдап жатқан суекен. Адайлар сол Дербісәлі батырдың айтқанын орындайды. Қуып әкеліп, Қопаға қамайды. Сол жерде үлкен соғыс болады. Екі жақтан да үлкен шығындар болады. Бірақ кетелердің саны одан сайын көптеу. Олар сол қопаға аттарымен батып кетеді. Ватпағандары қырылады.

Сол себепті сол жердің суын «Батпақты» деп атаған. Қазір де солай аталады. Сүйінқара деген кісі сол қопадан өтіп келіпті. Өйткені ол атын жүз жылқы, елу түйе, бірнеше жүз қой беріп сатып алған екен. «Сен қалай аман келдің?» – деп сұрағандарға:

«Арзан қолдар қалды, қымбат қол келді», – деп жауап берген екен дейді.

Масат ата аңызы

Ертеде елін дау мен жаудан қорғай, жердің шетінде, желдің өтінде, тұлғасына батырлығы, батырлығына парасаты жарасқан

Масат деген адам өмір сүріпті. Оның тағы бір қасиеті – оған атқан оқ, шапқан қылыш өтпейді екен.

Оны алам деп келген талай жаудың меселі қайтып, діңкесі құриды. Сонан кейін олар әр түрлі айла, сан қилы шарғы ойлайды.

Ақыры, Масаттың жауынгерлікте қолға түскен жап-жас тоқалына жол табады. Сол тоқалмен жаудың жансызы әуес болады. Оған жас тоқал Масаттың осал тұсын айтып қояды. Сөйтсе, Масат таң намазына ұйып отырған кезде оның алпыс екі тамыры иіп, тұла бойы пенделік қалыпқа түсіп, бусанып кететін көрінеді. Тіпті, ол намаз кезінде Масат мекен ететін қара тас баланың еңбегіндей болып, былқылдап жатады екен.

Сонан соң әлгі жансыз Масаттың осы осал тұсын пайдаланып, таң намазы кезінде оның басын шауып түсіреді. Сол кезде алдына домалап түскен басын Масат жерге түспестен етегіне салып алып, жас баланың еңбегіндей болып былқылдап еріп жатқан көк тастың үстімен жүгірген екен дейді. Оның соңынан бұл сұмдықты көріп тұрған Масаттың құлынды биесі де кісінеп ілесе жөнеледі. Масат тұтасып жатқан көк тастың жиегіне жете бергенде әлдеқандай бір құдірет күшімен аспан күңіреніп, қара жер қақ айрылады да, оған етегіне басын салған қалпы алдымен Масат, соңынан биесі кіріп кетеді.

Осы аңыздың көрінісі күні бүгін көк тасты аландайдың үстінде сарнап жатыр. Алшаңдап аттап басқан Масаттың да, құлынды биенің де іздері, шашыраған қып-қызыл қанның дақтарына дейін сол қалпында сақталған. Тіпті сол сұмдық оқиға күні кеше ғана болғандай. Сонан ел жаңағы жерді «Масат ата» деп атап кетеді.

Мәні тауы

Ертеде жоңғар-қазақ шапқыншылығы кезінде қазақтың өрімдей жас қызын алып кетеді. Сол қыз жоңғардың келіні болады. Дүниеге ай десе ауызды, күн десе көзі бар Мәні атты қызды дүниеге әкеледі. Шешесі Мәніні қазақытәрбиелеп,

қазақтың барлық әдет-ғұрпын санасына құйып өсіреді. Қайткен күнде де Мәніні қазақтың жеріне асыруды ойлайды.

Бірде жоңғар еліне тұтқынға қазақ жігіті түседі. Шешесі осы қазақ жігіті мен қызын қашырып жіберуді ойлайды. Сәті түсіп, қызын қазақ жігітіне аманат етіп туған жеріне аттандырады. Ұзақ жол жүреді. Қазақ жерінің шекарасына да жетеді. Мәні қыз: «Туған жеріме ақ, пәк күйімде барайын», – деп Ырғыз өзеніне суға шомылып алуға рұқсат сұрайды. Қыз қазаққа тән биязылықпен қазақ жігітіне күлімсірейді. Ал жігіт бір талдың түбіне күте тұруды ойлайды. Қыз суға түсіп жатқанда ащы бір дыбыс шығады. Жігіттің жүрегі ұшып өзенге жақындағанда айдаһарды көреді. Қаһарға мінген батыр жігіт айдаһардың ішін жарып жібереді. Қызды алып, таудың басына шығарып, басына тас үйеді. Содан бері сол тау «Мәні тауы» деп аталады.

Мәні төбе

Ертеде қазақ елін қалмақтар шауып, мал-мүлікпен бірге сол ел басшысының сұлу әйелін олжалап, бір батырына қосыпты. Сол әйелден дүниеге қыз бала келіп, он жетіге келгенде анасы дүние салады.

Елін, жұртын бір көруді арман еткен анасы көз жұмарда қызына қалайда қазақ еліне қосылуын өтінеді. Жолын өзі айтып береді: «Бізбен бірге жеті жасар бір баланы ала келіп. қол-аяғын кісендеп қозы бақтырып қойған. Сол бала ержетті, түр-тұлғасы батырға ұқсайды, балаға жағдайды түсіндіріп, қалғанын өзің келістіріпелге қашыңдар, ең соңғыда, еңқымбат өтінішім осы», – деп көз жұмады. Қыз ана аманатын орындауға бел байлап жігітке сөз салады. Менің одан асқан арманым жоқ, бірақ қол қысқа деп жігіт мұңаяды. Сонымен, қыз бір күндері қару-жарақ, ат жағдайын ұйымдастырып, екеуі ел қайда деп қашады.

Қыз бен жігіттің астарына мінген сәйгүліктеріне ешкім жете алмай әкесінің аты ғана жететінін сезген қыз жігітке: «Әкемді өзім тоқтатам, сен артыңа қарамай кете бер», – дейді. Жігіт шыдамай артына қараса, қыз әкесіне садағын кезеп тұр

екен. «Бір қате іс болар» деп жігіт қыздың жанына келіп: «Әкеңді атпа», – деп қолқа салады.

Айтқанын тыңдамай кейін келген жігітке қатты налыған қыз: «Бекер келдің, атпай-ақ өзім тоқтатар едім, енді не болғанын көрерсің», – дейді.

Жақындап келген әкесі қолын теріс жайып: «Көзің көргенді қолың ұстамасын», – деп бата беріп, қайтып кетеді. Қуғыншыдан құтылған екеуі біраз дем алу үшін осы төбенің етегінде жағасы тал мен ну қамысқа толы жойқын суға шомылып салқындау үшін екі бөлек жерге кетеді. Бір уақытта шар еткен қыз дауысы естіледі. Жігіт тез келсе, жылан оранған қыз талықсып жатыр екен.

Сонда қыз: «Қалмақтың қарғысы жаман деген рас еді. Әкемнің қарғысы орындалады, енді мен саған жоқпын. Осы жерге мені жерле, ешқашан менің атымды атаушы болма, осы өтінішімді орында», – деп көз жұмады.

Жігіт қыздың өтінішін орындап, осы жерге жерлеп, сұраған кісіге мәні бар ғой деп жауап беріпті, содан бері «Мәні төбе» деп аталған дейді.

Меңдіболат

Ертеде бір байдың ай десе аузы, күн десе көзі бар сұлу Меңді есімді қызы болыпты. Оған кедей баласы Болат атты жігіт ғашық болған. Екі жастың кездесіп, сырласып жүргенін сезген әкесі қызын басқа біреуге беруге бел буған екен. Оны естіген қос ғашық Меңді мен Болат өмірлерін сол төбенің басына барып қиған екен.

Мерет сайы, Мерет бұлағы

Ертеде атақты бір байдың еліне жау тиіп, ел үдере көшіпті. Құлазыған шөл далада бірнеше күн жол жүрген адамдар шөлдеп шаршай бастайды. Безерген сұр далада таңдай жібітер су жоқ. Шаршап шалдыққан ел адамдары не істерлерін білмей дағдара бастайды. Байдың елден асқан сұлу Мерет деген қызы болады.

Дағдарған елді көрген Мерет былай деп жар салады: «Бүкіл ел болып су іздейік. Көп болып шөлден құтылудың амалын іздейік», – дейді.

Шаршап шалдыққан көш ілгері жүре береді. Бір уақытта биік құз басына келіп тоқтаған көш құз түбінен жылт еткен сәулені байқап қалады. Біреулері су-су деп, енді біреулері «қой, бұл жерде қайдан су болсын, көзге елестеген болар» деп шулай бастайды. Мұны естіген Мерет қыз басына шығып су екеніне көзі жеткен соң: «Халайық, Құдай біздің көз жасымызды көрген екен. Енді бұл суға жету үшін жол салу керек. Ел жігіттері қайда? Кірісіңдер іске! кім суға бұрын жетсе, соның жары боламын», – дейді. Жұрт іске кіріседі. Биік құз тастарын ойып, жалғыз аяқ жол салады. Ақыры, құз түбіндегі бұлақ суына жетеді. Қуанған ел адамдары Мерет сұлуды бұлақ басына алып келеді. Суды мерейі қанғанша ішкен Мерет: «Уһ, жеттім бе, жетпедім бе», – деп содан сол сай бұлақ Мереттің атымен аталады. Бұлаққа баратын жол өте тар. Суға келген түйелі адам төмен түскенше төмендегі кісі жоғары шыққанша, жоғарыдағы күтіп тұратын көрінеді.

Ордабұзған

Ықылым заманда бір жалпақ жайлы мекенде жыландар ордасы өмір сүріпті. Олардың патшасы Әбжылан деген болыпты. Өсіп-өніп көбейе келе мекендеген жерлері тарлық ете бастайды. Осыны сезген жылан патшасы өздерінің сарбаздарын жинап алып былайша бұйрық береді:

– Уа, сарбаздарым, біз жыл санап емес, күн санап көбейіп келеміз. Қазіргі мекеніміз аздық ететін түрі бар, сондықтан бізбен көршілес жатқан адамзат ауылына шабуыл жасап, жерін тартып алайық. Патшаның жарлығы екі болған ба, жиналған жыландар жақын жерде орналасқан бір байдың ауылына түнделете еніп, көп адамдарды шағып, өлтіріп кетеді. Ертесінде бай халқын жинап алып:

– Әр үйде қанша май болса, соны жинаңдар, қыздырып апарып жыланның ордасына құямыз. Олардың патшасын тауып

алып өлтіруіміз керек. Сонда күйген жыландар өледі, қалғандары жер ауып басқа жаққа кетеді, – дейді. «Айтылған сөз атылған оқпен тең» дегендей, тапсырылған істі орындауға кіріседі.

Қыздырып құйған майдан жыландардың көпшілігі өлгенімен патшасы аман қалыпты дейді. Сол күні түнде қалған жыландар патшасының айтуымен бай ауылына шабуыл жасап, барлығын қырып салады. Тек қана еті тірі бір жігіт қашып шығып, Самарқан қаласына кетіп қалады.

Арада көп жылдар өтеді. Жаңағы жігіт саудамен айналысып, әжептәуір дәулет жинайды. Шаңырақ көтеріп, түтін түтетуді ойлана бастайды. Бір күні базарға барса алтыннан құйылған құмыраны бір саудагер арзандау бағаға сатып отыр екен. Қызыққан жігіт оны сатып алып үйіне келеді де, төсегінің бас жағына қойып, ұйқыға кетеді. Түннің бір уағында жаңағы құмыраның ішінен шыққан сұр жылан жігітті шағып өлтіреді. Сөйтсе, бұл жылан баяғы жылан ордасының патшасы екен. Кейін келе халық сол жыландар мекендеген жерді «Ордабұзған» деп атап кетеді.

Теректі

Ерте заманда Ермек деген батыр елінде еншілеп кеткен бір бәйге атын қайтарып алмақ болып, жолға аттанғалы жатқанда, жолдасы тұрып: «Енді біз қай жерде кездесеміз?» деген екен. Сонда Ермек: «Егер мен күрең бәйгемді алып қайтсам, осы тұрған жеріміздің жол жиегінде бір теректен қиған таяқты шаншып кетем, ол менің олжалы қайтқандығымның белгісі болмақ» деген екен.

Қалматай тамы

«Олжаның қызын (Олжа ру немесе адам аты екені белгісіз) күйеу жігіт пен Қалматай алып қашады. Соңынан қуғыншылар қуып жетіп, әуелі Қалматайды өлтіреді. Моласы қазір де бар – «Қалматайдың қауымы» аталады. «Сендер алға қарай кете

беріңдер», – дейді. Кішкенеден соң қуғыншылар күйеу жігітті, соңынан Қызды қуып жетіп өлтіреді. Болған оқиға батыстан, шығысқа қарай болған болу керек, қыздың моласы күншығыста да, жігіттердің моласы батыста. Қазірде үшеуінің де моласы бар, аралары бір-бірінен 3-4 шақырымдай қашықтықта.

Күйкенұшқан

Күйкенұшқан – Бейнеу ауданындағы тау атауы. Осы оқиға Мұрын Сеңгірбаев жырау жырлайтын «Қырымның қырық батыры» цикліне кіретін «Манашыұлы Тұяқбай» дастанында көрініс тапқан. Ол оқиғаға былайша баяндалады: «Ащыағар сайдың бойында отырған ноғайлы ауылдарын ындыс қалмақтар шабады. Олар ноғайлының ақылшысы Орманбетке бізге көн деп талап қояды. Би көнбейді. Қалмақтар оны өлтіріп, қалған он бір биді шақыртады. Он бір би қалмаққа келе жатып, Манашы мырзаның үйіне түседі, оған бізбен бірге жүр дейді. Оларға Манашының шешесі Күйкен де ере жүреді. Ащыағар сайдың бойындағы қалмақтарға он бір би: «Үш күнде қайтып келеміз, елді көндіріп келеміз» – деп, Манашыны аманатқа тапсырып кетеді. Бірақ қорқақ билер үш күнде келмей, ауылдарын жасырып, көшіріп әкетеді. Қалмақтар Манашыны кескілеп өлтіреді. Оның күйігіне шыдай алмаған анасы Аралтөбе тауының бір шыңынан ұшып өледі. Содан бері бұрынғы Ащыағар сайы «Манашы», Аралтөбе тауы «Күйкенұшқан» аталып келеді.

Қаракөз

Қаракөз – Түпқараған ауданындағы құдық, бұлақ аты. «Бұрынырақта осы жерде Доскелді деген түрікпен байы өмір сүріпті. Оның Айым деген жалғыз қызы болыпты. Сұлу қыздың өмір жасы қысқа болып, гүлдеп тұрған шағында өледі. Қайғыдан шөгіп қалған бай биік төбенің басына жан-жақтан ең шебер деген құрылысшыларды шақыртып алып, үлкен кесене салдырған

екен. Айымның сырт келбетіне қарай қойылған аты «Қаракөз» екен, оның бейіті де «Қаракөз бейіті» деп аталады.

Қаңғырқазәулие

Қаңғырқазәулие – Маңғыстау ауданындағы мола. «Бір молда бала оқытыпты, бір жаугершілік заманда осы молда мен қырық шәкіртін жаулар қырып кеткен деседі. Осылардың арасынан Қаңғырқаз есімді шәкірт өзгелерден оқшау жерге барып жан тапсырыпты. Оны сол орында бөлек жерлепті де. Не ғажап екені белгісіз, сол шәкірттің қабірінен тамыр тартқан қос бәйтерек өсіп шығады. Анау-мынау емес, әрқайсысы төрт адамның құшағына зорға сиятындай қалыңдыққа жете өскен екен. Сол ағаштар Бекет ата дүниеден өткен күні (яғни 1813 жылы) бір сәтте жапырақтарынан айырылып, тамырынан қопарыла құлаған деседі. Жергілікті халық аузында сақталған әңгімелерге қарағанда, Бекет ата Қаңғырқаздың аянпірі болған екен. 20 ғасырдың 30-шы жылдары осы ағаштың құлаған томарларын үйдің төбесіне жапқан кезде ағаштан тамып тұрған қанды көрген адамдар болған деген де әңгіме бар.

Қырыққез

Ертедегі жаугершілік алмағайып заманда Қаракөз бұлағының басында үлкен мешіт, оның Мақтым есімді молдасы, бірнеше шәкірттері болыпты. Тұтқиылдан келген жау молданы да, шәкірттерін де қырады. Алдымен шейіт болған молданың басы үлкен алқапты көмкерген ернекті бойлап домалай беріпті. Сонда қан тамған жерге кейіннен мәуелеп тұт ағаштары қаулап өсіп, тоғайға айналып кетіпті. Ал жазықсыз жандар бауыздалған Қаракөз бұлақ басына зәулім бір ағаш шығып, оның бір тамырынан жас, бір тамырынан қан тамшылаумен болған. Аққан су толассыз шырылдаған дауыс шығарады. Ол — шәйіт кеткен жас шәкірттердің шырылдап жылаған даусы. Ал төгілген қан сол

етектегі төбеге жоса болып, сіңе берген. Аңыздың заттай дерегі – мешіт орны, бұлақ, тұт ағаштары әлі тұр.

Құлаат

Құлаат – Маңғыстау ауданындағы төбе (тау) атауы. Биіктігі – 277 м. «Осы маңда жерленген Қырықкез батырдың Қади деген батыр інісі болыпты. Батырлығымен атағы мәшһүр болған Қади аталған тауда болған бір үлкен шайқас кезінде қаза тапқан, сірә сол жерге жерленген. Қадидың құла түсті аты болған. Міне осы атының есімі тау атына негіз болыпты.

Қошақ

Қошақ – Бозашы мен Маңғыстау түбектерінің арасындағы шығанақ, мола, құдық атауы. «Ерте заманда салор мен ожақ рулары өзара жауласа өмір сүрген деседі. Жер мен су үшін болған көп жылғы қақтығыстардан шаршаған екі жақ бітімге келіпті, бірақ салор жағы көп кешікпей шартты бұзып, ожақ руының Қошақ есімді батырын өлтіреді. Ел жұрты батырды Сарытас шығанағына таяу жерге жерлейді, содан бері шығанақ та, сол маңдағы көне мола мен құдық та «Қошақ» деп аталады. Батыры өлгесін ожақтар Тарталы-Тұралы жерінде болған шайқаста салорларды күйрете жеңіп, бұл аймақты мәңгілікке тастап кетуге мәжбүр еткен.

Масат ата

Масат ата ерекше жаратылған, аңыз бойынша өлерінде пырақ болып ұшып кеткен ерекше қасиет иесі. Ол таң намазындағы күйінде ғана жауына алдыртатын бір «осалдығы» болған және жас әйелі атаның бағасын білмейтін болып жолығады. Дұшпандары осы осалдықтарды пайдаланып, басын шауып алғанда, ата басын қолына алып жауының артынан тұра шабады. Сонда тас та ұяттан қызарыпты, бие де соңынан шаба

жөнеліпті, дене сағымға айналып көрінбей кетіпті. Бүгінде тастың бетінде Масат атаның басқан ізі, құлынды бие ізі қалған.

Мередсай

Мередсай – Түпқараған ауданындағы сай, моланың атауы. Бұл жер атауы туралы Ә.Кекілбаевтың мына дерегі бар: «Мередтің жалғыз қызы болған екен, қарауында көп жалшылары да болыпты. Жарлы бір қазақ жігіті де соның жалшысы екен. Малы көп, суаратын су тапшы. Әлгі қазақ жігіт сегіз қырлы, бір сырлы өнерлі де, көрікті жігіт болған. Жігіт тауды жарып, көк тастан жол салыпты. Таудың тасын қашап жол салу қандай қиын. Қой тау басынан төмен түсуге қорқып, аяқ баспайтын көрінеді. Қой бастайтын серкені, екі-үш ешкіні енсіз таудан қашап салынған әлгі төмен түсетін жолға лақтырса, қой артынан шұбырып ереді екен. Бірақ екі қатар болып жүре алмайды, бір қой сиятындай ғана тар жол еді. Жігіт сол төмендегі сайдың етегінен 40 құлаш құдық қазған. Кемпірдің жалғыз қызына сол жігіт ғашық болып, құдықты бітіргесін, екеуі қашып кетеді. Ол күнде қазақ пен түрікменнің қыз алыспаған кезі екен. Меред Қызының артынан қуғыншы жібереді. Қуғыншылар жеткен жерінде атып өлтіріп, екеуін екі жерге бөлек жерлепті. Мередтің өтініші бар екен, өлгенде де қосылмасын деген екен.

Темірбаба

Темірбаба деген жерде теңіз ортасынан тұщы су ағып жатады екен. Ащы су мен тұщы судың араласпай ағып жатуына бабаның әулиелігі себеп десе керек, бірақ ол су теңіздің ортасынан емес, теңізге сұғына біткен құрлықтың құмды қабатынан шыққан тұщы су көзі екен. Бұл Кендірлі тілшесі деп аталатын жер теңіз суын тазартып тұратын фильтр рөлін атқарса керек. Каспий жағасының кез келген жерін қазып алып, ішуге жарамды су табуға болады, бірақ осы Кендірлі тілшесінің суы халықтың ерекше назарында болған. Оған мифтік түсініктер негіз

болғанға ұқсайды: Темір баба – түрікпен текті, ислам заманының әулие тұлғасы. Аңыздар а) Темір теңізге түскенде жүзген жолы қара жерге айнала береді; ә) суға кетіп өлген баласының қазасына теңізге назаланған баба теңізді қамшымен сабалап, лағынет айтса, қамшы тиген тұсы құрлыққа айналады деп көрсетеді.

Оразұшқан

Өлкедегі Шерқала деген ұшпа тауды жергілікті халық Оразұшқан дейді. Мұңалдың жары тайпасынан Ораз Оңғалбайұлы деген орысша, арабша сауатты, көзі ашық би болған. Кетіктегі ояз оны өзіне тілмаш етіп алады. Ресейден келген экспедиция да қасынан тастамайды. Ораз ислам дінін айтып, үнемі уағыздап жүреді. Бірде орыстар: «Ал енді сенің құдайың бар бар ғой, мына Шерқаланың ұшпасынан секірші», - дейді. Ораз дәретін алып, намазын оқып, боз түсті тайлақтың боз түсті жүнінен тоқылған ағима шекпенді делдитіп киеді. Әуелі Құдай, сосын Бекет атаға сиынып, ұшқан екен. Ораз жерге аман-есен түседі. Ораз қозы еті, сорпасы, жылқы қазы-қартасы, шұбат пен қымыз ішіп тыңайып кеткен екен. Бірақ өзі қан түкірдім, қан кіші дәреттен көрінді. Сыр бермедім, ислам жолының әділ екенін дәлелдегім келді деген екен.

Торқаның төрткілі

Маңғыстау өңірінде Торқаның төрткілі деген жер атауы бар. Маңғыстау даласына енді көшіп келгендердің ішінде мыңғырған жылқысы бар, зейнетіне қарай шаруасына өзі де бірге араласып жүретін, сондықтан дәулеті көбеймесе ортаймаған, дәулеті басынан таймаған ел аузында аңыз болған бір Аманұлы Қозыбай деген қазақтың атақты байы болыпты. Түрікмендер де бұл баймен Қоңсылас болып, жақын жүргісі келеді екен. Оның үстіне Қозыбай діні өзгенің салт-дәстүрін құрметтей қоюға құлықсыз қазақтар бұрыннан жатқан үйіктерді ойрандап, қозы-лақтың ойнағына айналдыра бастағанда, діні басқа болғанмен

Құдай бір деп, Құдайын таныған елдің тәбәрігін аяқасты қылмаңдар деп, үйіктердің тасын жинатып, елге топырағын қайта үйдірген екен дейді. Бұл елге үлгі болып жақын ағайыны Қонай Кенжеұлы да өз қонысындағы бір үйікке қамқорлық жасаған. Кейін осы екі үйікті ел Қозыбай мен Қонай аттарымен атап кеткен көрінеді. Қозыбайдың 11 ұлдан кейін көрген өзі ақылды, өзі сұлу Торқа деген бір ғана Қызы болыпты. Бойжеткенше бай қызын ешкімге атастырмаған екен дейді. Бірақ ұлдары бар ел-жұрттың аңдығаны осы Торқа болады. Құдаласушылар көбейіп, байдың мазасы әбден кеткен соң, Қозыбай біреуіне тоқтамаса болмайтынына көзі жетеді. Бірақ құда түскен Жары руына мынадай шарт қояды: 1) қызымның орнына қолдарыңдағы Серімді беріңдер; 2) қызымның отауы жан баспаған жерге тігіліп, тойы елде болмаған той болсын дейді. Серім – осы ауылдың шаруасын дөңгелентіп жүрген, берекесін келтіріп отырған жалшы жігіт еді. Құдалар жақ келісімге келеді. Торқаның ұзатылу тойы да, келін болып түскен тойы да нешеме уақыт ел аузындағы айтулы той болады. Торқаның Кертөрткіл деген жерге отауы тігіледі. Нақ Манатадан бір көш жердегі төрткіл төбе Торқаның төрткілі атанады. Қозыбай Серімді той жасап қарсы алады. Бір сұлуды алып беріп, алдына мал салады. Қозыбай әулеті Серім әулетін қара шаңырақ тұтып құрметтейді. Осы кезге дейін жас келіндер бұл босағаға сәлем етеді. Қозыбай дүние саларда қызымның келін боп түскен жерін көріп жатайын деген сөзіне байланысты осы маңайға жерленген екен, ол жер Қозыбайдың төрткілі атанады.

Үлек

Үлек – Маңғыстау ауданындағы құдық, ескі қорым атауы. Ел аузында, осында Үлек әулие жатыр делінсе, келесі бір аңыз дерегінде, қорым аты үлек малымен байланыстырылады. «Осы алқапты түрікменнің атақты байы мекен етеді. Оның ондаған табын түйесі болады. Бай түйе тұқымын асылдандырмақ болып, Иран елінен үлек алдырады. Бір жылы қаңтар айында жараған

кезде үлек алыстан аттылы адамды көріп, соған қарай желе жөнеледі. Тал шыбықтай жарап, қатқан қайыстай тартылып тұрған үлек қойсын ба, көзді ашып-жұмғанша жетіп келеді. Он метрдей басын жерге салып, екі жағына теңселе жақындағанда, бұзау тіс отыз екі өрме дойырмен қарақұстан қойып жібереді. Сол кезде үлек екпінімен атқа соққанда, ат та ұшады, үстіндегі жігіт те ұшады. Бірнеше күннен кейін ғана байдың іздеушілері жайрап жатқан үш өліктің үстінен шығады. Үшеуін де сол жерге қаз-қатар көмген екен. Кейін әрлі-бері жүрген адамға үлек көрінеді. Содан атау қалыпты делінеді.

Шақпақата

Шақпақата – Түпқараған ауданындағы киелі орын. Маңғыстаудың мәдени ескерткіштерін зерттеген М.Мендіқұлов Сисемата және Шақпақатаның салына бастауын XIV-XVI ғасырлармен, яғни ноғайлы, ноғай-алшын дәуірімен байланыстырады. Шақпақ атаның ноғайлы екендігін және ол туралы жергілікті қарттан жазып алғандығын айтады. Аңыз бойынша, Шақпақ ата түрікмен мен қалмақтарға қарсы соғысқан ноғайлы екен. Оның лақтырған тасынан от шығатын болғасын «Шақпақ» деп атапты дейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақта жер-су, тау-тас, елді мекен, өзен-көл жайында ауызша айтылатын әңгімелер өте көп. Бүкіл өмірін табиғат аясында өткізген ел өзін қоршаған әлем туралы білгісі келіп, сол дүниенің ерекшелігін ескеріп, немесе тіршілігінің қажеттігіне байланысты, я болмаса қиялға ерік беріп, неше түрлі миф, әпсана, аңыздар шығарған.

Алайда жер-су, мекен аттарына байланысты әңгіменің бәрі түгелімен аңыз болмайды. Олардың ішінде тек бір тарихи оқиғаға немесе адамға байланыстысы ғана аңыз деп танылуы керек. Басқаша айтқанда, жер-су, мекен аттарын түсіндіретін этиологиялық (себеп-салдарлы) мәндегі әңгіме аңыз болып саналмайды. Егер әңгіме сол жерде, яки қалада болған оқиғаны баяндап, ешқандай ғажайыпты, тылсым ұғыммен байланыстырмаса, ондай әңгімені топонимикалық аңыз деп білу қажет. Мұндай әңгіменің басты нысанасы - мекеннің атының қайдан пайда болғанын түсіндіру емес, сол мекенде болған оқиғаны хабарлау, бірақ сырттай қарағанда әңгімеші мекеннің атын түсіндіріп отырған сияқты болып көрінеді.

Ал жер-су, мекеннің қалай пайда болып, оның атының қайдан шыққанын түсіндіруді мақсат тұтатын әңгімелерді Мифке немесе әпсанаға жатқызу керек, өйткені мұнда себептісалдарлы (этиологичность) сипат бар, я болмаса саналы көркемдеу бар. Әрине, мұнда бір нәрсені ескеру керек: мекеннің пайда болу тарихының түп негізі шын болуы ықтимал. Мұн- дай жағдайда әңгіменің көркемдік қасиетіне көңіл бөлу керек. Саналы түрде көркемдеу жоқ болып, мекен тарихы шындыққа сәйкес келсе, ондай әңгімені аңыз деуге де болады.

Топонимикалық аңыздар таза тарихи аңыздан гөрі көркемдеу болады, сондықтан онда сөз өнерінің нышаны байқалады. Мұнда көркем қиял шығарма мазмұнының хабарламалық сипатын өзгертіп, оған ғибраттық сипат бере бастайды. Сондықтан аңыздың бұл түрінде әпсананың белгілері бой көрсетіп қалады. Оқиға болған мезгіл алыстаған сайын

топонимикалық аңызда бірінші қатарға сол оқиға болған жер туралы хабар шыға бас- тайды да, тарихи негізі көмескілене түседі. Уақыт өткен сай- ын бұл аңыз көркемделе береді де, бірте-бірте әпсанаға айнала түседі.

Қазақтың топонимикалық аңыздары екі түрлі болып келеді. Бірі – тарихи оқиғамен, дәлірек айтсақ, қалмақтар мен қоқандықтарға қарсы соғыстармен байланысты болып келеді де, сол ұрыс болған жерлерді суреттеп, оқиғаны баяндайды.

Пайдаланған әдебиттер

Бабалар сөзі: Жүз томдық.– Астана: «Фолиант», т. 80: Топонимикалық аңыздар. – 2008.– 424 бет.

Дәдебаев Ж. Талас аңыздары. – Алматы : 2002. - 240 бет.

Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан аңыздары. – Алматы : «Аруна», т.1: 2008. - 248 бет.

Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан аңыздары. – Алматы : «Аруна», т.2: 2008. - 235 бет.

Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан аңыздары. – Алматы : «Аруна», т.3: 2008. - 212 бет.

Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан аңыздары. – Алматы : «Аруна», т.4: 2008. - 235 бет.

Махаева А. Ш. Ұлы Жібек жолы: жалпы білім беретін мектептің оқушыларына арналған қосымша оқу құралы. – Астана: «Арман-ПВ», 2009. - 152 бет.

Маңғыстау энциклопедиясы, Алматы, 1997;

Тасполатов Б.Т. «Қазығұрт топонимдері» Монография. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2016 ж., –168 бет.

Қондыбай, С. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. - Алматы : Арыс, 2008. - 288 б.

Мазмұны

Алғысөз 3

Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерге қатысты аңыз-әңгімелер 5

Талас-Қаратау аймағының топонимикалық аңыздары ……..... 36

Арқа жеріндегі топонимдерге қатысты аңыз-әңгімелер …….. 83

Ұлытау өңірінің топонимдік аңыздары.....208

Қазақстанның шығыс өңіріне қатысты аңыз-әңгімелер ……. 229

Жетісу жерінің топонимикалық аңыз-әңгімелері 267

Сыр бойындағы топонимикалық аңыздар 282

Еділ мен Жайық аймағының топонимдік аңыздары 296

Қорытынды 338

Пайдаланған әдебиеттер 339

Ұлы Жібек жолы бойындағы
топонимдерге қатысты аңыз-әңгімелер

ЖИНАҚ

Қаріп түрі «Times New Roman»

Таңбалы баспасы.
Астана қаласы, 2023 жыл.